
Irodalom történet

1978 3

Akadémiai Kiadó

A digitális változat a MEK Egyesület (<http://mek.oszk.hu/egyesulet/>) megbízásából készült.

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1978. LX. évf. 3. szám

*

Új folyam X. 3. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LÖKÖS ISTVÁN
OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON
VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Szerkesztő:

MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:

CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c

Telefon: 377-819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

POSZLER GYÖRGY: Tartalom vagy tartás (Meditáció Horváth János emlékére)	597
FRIED ISTVÁN: A Vitkovics-jelenség (Problémák és utak a magyar klasszicizmusban)	639
SOMLYÓ GYÖRGY: Ha . . .	657
NÉMETH G. BÉLA: Expresszionisztikus jegyek Ady kései költészetében	674

FORUM

GYERGYAI ALBERT: A magyar elbeszélés	686
NAGY PÉTER: <i>Válságok — választások</i> (Lackó Miklós könyvéről)	691

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

POSZLER GYÖRGY

TARTALOM VAGY TARTÁS

(MEDITÁCIÓ HORVÁTH JÁNOS EMLÉKÉRE)

Nem voltam a tanítványa, csak a tanítványai tanítványa. Főként a középiskolában. Ott még most is vannak. A legfiatalabb diákjai a következő évtizedben mennek nyugdíjba. Legendák övezték, a komolyság, a színvonal, az erkölcsi tartás legendái. Visszagondolva: kamaszkoromból jön a sugárzása. A gimnáziumban, 49 előtt, sokat emlegették. Az egyetemen, 49 után, alig emlegették. Száz éve született, harminc éve ment nyugalomba. Nem hagyott iskolát maga után, mert nem is volt neki. Legalábbis karakterisztikus, zárt, arisztokratikus értelemben nem. Mint, mondjuk, Lukácsnak. De szélesebb, nyitottabb, populárisabb értelemben, igen. Egy kicsit felületesen-patetikusán fogalmazva: minden iskola az iskolája volt. Vagyis a magyar órán őt tanították benne. Nagy formátumú pedagógus-egyéniség volt. Erkölcsi ideál, tanári példakép. Gondolati erő volt benne és érzelmi fedezet. Ez magyarázza a befolyását. Alapfogalmait, például a nemzeti klasszicizmust, a népiességet kisdíákként tanultuk, evidencia gyanánt. Ezért tűnik illúziótlanak-kegyetlennek a mérlegelő szó. Meg azért is, mert tanárnemzedékek, a mi tanáraink számára volt tudományos bázis és morális mérce. Mégis meg kell kísérelni.

Egy kicsit szomorú is, egy kicsit groteszk is, mégsem lehet megkerülni: ő volt a legnagyobb magyar irodalomtudós. A műve mennyiségét tekintve is, a műve minőségét tekintve is. A

Horváth János helye, szerepe, tanítása értékelésének rendkívül nagy a jelentősége a modern magyar irodalomtörténetírásban. Erre vonatkozó további tanulmányokat szívesen látunk lapunkban. *A szerk.*

mennyiség műfajgazdagság is. Mert az analitikus résztanulmánytól az elméleti alapvetésen és a szintetikus összefoglaláson át a verstani monográfiáig terjed. A minőség gondolati mélység is, esztétikai érzékenység is. Mert a virtuóz verselemzéstől az önálló kategóriarendszeren és saját irodalomértelmezésen át az enciklopédikus áttekintésig terjed. Irányzatok és korok határmezsgyéjén állt, mégis megmaradt szuverénnek, önmagából építkezőnek. Erősen kötötte a hagyomány. Főleg a jót vette át belőle, főleg a rosszat hagyta el belőle, de túllépn rajta nem tudott. Irányzatok éltek és emelkedtek mellette, ő jóformán érintetlen maradt. A pozitívizmussal nőtt fel, átélte a szellemtörténetet, megérte a marxizmust. Nem volt pozitívista, nem lett szellemtörténész, nem kacérkodott a marxizmussal. Módszert és rendszert épített. Ezen rajta volt a pozitívizmus nyoma, nagyon messziről érintkezett a szellemtörténettel, és – még messzebből – előlegezett valamit a marxizmusból. De nem volt egyik sem. Az ő módszere és rendszere volt. Az irányzatok korokhoz is kötődtek. A pozitívizmust a Monarchiában tanulta, a szellemtörténetet a Horthy-rendszer alatt tanulhatta volna, a marxizmust az új rendben élhette volna meg. Mindegyiket megtanulta, egyiket sem tette magáévá. Eseményei régebből származtak. Aranytól, Gyulaitól, az irodalmi Deák-párttól. Pontosabban: a Gyulaitól és Deák-pártian értelmezett Aranytól, az Arany színvonalára emelt Gyulaitól és Deák-párttól. Ebből épített módszert és rendszert. Ezt őrizte élete végéig.

Tudta az anyagot, az egész magyar irodalmat. A korai latinságtól a kései Arany-követőig, a Halotti beszédtől Adyig. De nem volt sem filológus, sem faktualista. Nem tárt fel, és nem szédült meg attól, amit mások feltártak. Megtanulta, összegyűjtötte, amit mások feltártak, hogy összegezhessen. Mert erre készült egész életében, a nagy szintézisre, a magyar irodalom történetének elemző fejlődésrajzára. Az igény mutatja, hogy nem pozitívista. Azok ritkán jutnak el a tényektől a törvényekig, az apró adatokból az átfogó alakzatokig. Legalább-

is nálunk nem. A megvalósulás mutatja, hogy nem szellem-történész. Azok nem a tényekből építenek törvényeket, hanem a törvényekből bontanak le tényeket, az átfogó alakzatokból nyernek apró adatokat. Ha nem is nálunk, de a németeknél. Ebben is szuverén. A pozitivistáktól a szintézis ténye választja el, a szellemtörténészekétől a szintézis minősége választja el. Le-nyűgöző a következetessége. Nem minden élet műve életmű. Lehetnek benne kitérések-zsákutcák, kezdések-megtorpanások. Ő egész életében az életművén dolgozik. Elméletileg alapoz, annyit, amennyi a szintézishez kell. Azután építi egy tudós életen át. Portrékban és nagy összefoglalásokban, mikro-elmzésekben és fejlődésvázlatokban.

Ebben is a hagyományt folytatta, mármint a szintézisben. Például Toldyt, az ő összefoglalásait és a híres „rövid elő-adást”. Vagy Beöthy, az ő tankönyveit és a hírhedt „kis-tükröt”. És Riedlt, az ő koncepcióit és a nagyvonalú „fő-irányokat”.¹ Csakhogy másképpen, nagystílusban. Mert inven-ciózusabb, mint a pedáns Toldy. Tudományosabb, mint a tendenciózus Beöthy. És monumentálisabb, mint az elegáns Riedl. Főképpen pedig mindegyiknél céltudatosabb. Minden írása a szintézis része. Nem kronológiai, hanem logikai sor-rendbe szedve: Először a két pontos-akkurátus elméleti alap-vetés születik. Az *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai* (1908.) és a *Magyar irodalomismeret* (1922.). Ezt követi az 1922 és 26 között írott, a hagyatékból előkerült első össze-foglalás, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Egy nélkülöz-hetetlen fogalom fenomenológiáját és genézisét adja a követ-kező mű, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig* (1927.). Ezután a nagy összefoglalás három kötete, a magyar középkor megidézése, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*

¹ Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időkől a jelenkorig rövid előadásban*. Bp. 1864. – Beöthy Zsolt: *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése*. Bp. Athenaeum. 1880.; *A magyar irodalom kistükré*, Athenaeum é. n. – Riedl Frigyes: *A magyar irodalom főirányai*. Bp. é. n.

(1931.), a hazai humanizmus krónikája, *Az irodalmi műveltség megoszlása* (1935.), és a kései kötet, a XVI. század irodalomtörténete, *A reformáció jegyében* (1953.). A gondolatmenetet fontos egyetemi előadások folytatják, *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei* (1933–34.), és a klasszicizmus fogalmát kibontó, híres kollégium, *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése* (1928–30, és 1945–48.). A nagy Petőfi-monográfia (1922) ennek, a klasszicizmus-komplexumnak egy részlete. A szenvedélyes-publicisztikus vitairat, az *Aranytól Adyig* (1919.) a máig, az akkori máig hosszabítja meg a szintézist. És az egész monumentális tablót az annyit vitatott és annyiszor félreértett, kétarcú mű zárja, az *Ady és a legújabb magyar líra* (1910.)² Összefüggő, teljes szintézis. Magyar irodalomtörténet az írásbeliség kezdeteitől Adyig. A legnagyobb-legsúlyosabb és színvonalá miatt a legproblematisabb, amit valaha írtak. A századik születésnap és a poszthumusz összefoglalás, a „fejlődésrajz” nem ürügy a szembenézésre, hanem elegendő és elkerülhetetlen ok.

A szintézisben voltak előzményei, a fogalmi apparátusban nem. Illetve, ami volt, az részben szegényes volt, részben számára elfogadhatatlan. A hagyományos nemzeti irodalomtörténetírást folytatta, de az igényessége szilárdabb kategóriarendszert kívánt. Ezt az elmélettől szinte érintetlen, közismeretlen filozófiátlan hazai irodalomtudományból nem meríthette. Ezért magának kellett megteremtenie. Egyéni invencióból, szuverén teóriával. Így jött létre életművében a tradicionális irodalomtörténetírás saját fogalomkészletre épített újfajta variánsa.

² *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai* (1908) in: *A magyar irodalom fejlődéstörténete* Bp. Akadémiai. 1976.; *Magyar irodalomismeret* Minerva 1922.; *A magyar irodalom fejlődéstörténete* Bp. Akadémiai 1976.; *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig* Bp. MTA 1927. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* Bp. Magyar Szemle Könyvei 1931.; *Az irodalmi műveltség megoszlása* Bp. Magyar Szemle Könyvei 1935.; *A reformáció jegyében*. Bp. Akadémiai 1953.; *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei*. 1933–34. – in: *Tanulmányok* Bp. Akadémiai 1956.; *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése 1928–30. 1945–48.* in. *Tanulmányok.: Petőfi*. Bp. Pallas. 1922.; *Aranytól Adyig*. Bp. Pallas. 1919.; *Ady s a legújabb magyar líra*. Bp. Benkő Gyula kiadása 1910.

*A rendszer építőkövei**Kérdésem alapfogalmak*

Az apparátus az irodalomtörténeti rendszerezéshez készül.³ Az irodalmiságot az önelvűség jelenti benne, a történetiséget a fejlődés. Az önelvűség annyit jelent, hogy az irodalmi szintézis szempontja a vizsgált anyagból következzen, azaz az irodalomból. Hogy ne kívülről jöjjön, például az országhoz való tartozás, a nemzeti nyelv, a nemzeti eszme, a nemzeti politikum oldaláról, mint az elődöknél Wallaszkytól Beöthyig. Vagyis az irodalmi elv ne illusztrációja, függvénye legyen egy irodalmon kívüli elvnek. Az irodalom independenciájának az elve pedig – kétségtelenül – szakítás a tradícióval, a nemzeti irodalomtörténetírás hagyományos nacionális-politikai szempontjaival. A fejlődés pedig annyit jelent, hogy az irodalom mozgása is a vizsgált anyagból következzen, azaz az irodalomból. Annál is inkább, mert az irodalom függetlenítése egyben az irodalom talajtalanítása is. Ugyanis, ha az irodalom külső tényezők – nemzeti nyelvűség, nemzeti eszme, nemzeti politikum – függvénye, mozgásának ritmusát is ezek változása diktálja. De ha ezektől független, mozgásának végső oka csak önmagából, vagyis az irodalmiságból fakadhat. Ez pedig csak másodjára veti fel azt a kérdést, hogy mitől mozog-fejlődik a külső tényezőktől független irodalom. Elsődjére ugyanis azt a kérdést veti fel, hogy mi is valójában a külső tényezőktől független irodalom. Ez vezet el az irodalmi önelvűség és történetiség vagyis önelvű irodalmi történetiség jegyében Horváth híres, autonóm irodalomfogalmához, amely szerint az irodalom írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével. A fogalom önelvű, mert elemei, írók, olvasók, művek

³ A fogalomrendszert elsősorban a két elméleti tanulmány, az *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai* és a *Magyar irodalomismeret* alapján tekintem át.

és a közöttük létrejövő közvetítés tisztán irodalmiak, nem kívülről, hanem az irodalmon belülről valók. És a fogalom történeti, mert az elemeibe, írókba, olvasókba, művekbe és a közöttük létrejövő közvetítésbe eleve bele van számítva azok változása, vagyis az irodalom mozgása-fejlődése. Csakhogy a fogalom történetiségében szembe tűnik valami. Az, hogy tartalmaz egy változó elemet vagy változó elemeket, a viszonyt alkotó tényezők tartalmát. És tartalmaz egy állandó elemet, azt hogy az irodalmat, az irodalmiságot mindig ezeknek a változó elemeknek a változó együttese jelenti. Az irodalom történeti fogalma tehát a változó elemek és az állandó elem együtteséből épül fel.

Ez pedig problematikus, legalábbis felemás történetiség, és – mondjuk ki! – problematikus, legalábbis felemás fogalom. Problematikus-felemás történetiség, amely nem terjed ki az egészre, csak a részekre. Vagyis feltételezi, hogy a folyton változó részek összeadnak egy folyton változatlan egészt. Amely egész, vagyis maga a fogalom így a mozgásnak és a mozdulatlanságnak a komplexuma, amelyben a hangsúly nem a mozgásra, hanem a mozdulatlanságra esik. Hiszen a folyamat eredményeképpen nem a mozdulatlan jön mozgásba, hanem a mozgó válik mozdulatlaná. Ezzel a fogalom statikája megmerevíti a részek dinamikáját, és eddigi mozgásukat is az egész összefüggést nem módosító pszeudomozgássá alakítja. És két szempontból is problematikus-felemás fogalom, amely változó részekből állandó egészt teremt, ezért pedig e fogalomalkotó állandót oly általánosságban kell tartania, hogy éppen a meghatározott jelenség specifikuma vessen el benne. Mert a változó elemek változatlan állandója csak akkor maradhat változatlan, ha nem a változó elemekből következik – akkor maga is megváltozna –, hanem fölöttük lebeg. Vagyis változó írók változó műveiből és e változó művek változó közönségéből nem tevődhet össze az irodalom változatlan fogalma. Mert ha belőlük tevődik össze, akkor csak változó elemek változó összessége, azaz változó irodalomfogalom lehet. Horváth állandója és vál-

tozatlanja tehát nem az irodalomnak mint a művészetek egyikének, mint nemzetileg erősen meghatározott társadalmi-történelmi jelenségnek a fogalma. Hanem az irodalmi élet meghatározása. Pontosabban szólva az irodalmi élet mozgásban levő pólusainak, viszonyítási pontjainak kijelölése.

Ennek, az irodalmi életnek és nem az irodalomnak a kategóriája az ízlés is, a leendő rendszer egyik kulcsfogalma. Az a lelki tulajdon vagy lelki forma, amely a tetszés alá tartozó jelenségeket ítéli vagy alakítja. Az ízlés Janus-arcú fogalom, és mint ilyen, Horváth kategóriáinak iskolapéldája, egész szintézisének paradigmája. Mert egyfelől igazságot, erkölcsöt, világnézetet, politikumot tartalmaz. Azaz logikai-etikai-politikai fogalom, nem esztétikai. Másfelől azonban formát, ihletet, műfajt, nyelvezetet tartalmaz. Azaz esztétikai fogalom, nem logikai-etikai-politikai. Vagyis kísérletet tesz arra, hogy a logikumot-etikumot-politikumot esztétikumká alakítsa, az eredményben esztétikai okozatokhoz-következményekhez. Pontosan úgy, mint az irodalmi mű, amely a tárgyi-tapasztalati anyagot emeli fel a szép alakosságok birodalmába. A nyers-nem esztétikaiból csinál formált-esztétikait. Ez a kettősség: a nem esztétikai mint ok és kiindulópont, az esztétikai mint okozat és végpont, Horváth rendszerének alapidilemmája. Mutatja az elméleti erőfeszítést, amely a régi, nem esztétikai szemléletű tradíciók legyőzésére, az új, esztétikai szemléletű tradíciók alapozására irányul. Nos, logikum és esztétikum, etikum és esztétikum, politikum és esztétikum viszonya nem Horváth egyéni dilemmája, hanem az esztétikai elmélet általános gondolata. És az ok-okozati összefüggés, az esztétikum szintetizáló-integráló sajátossága is evidens. A kérdés „mindössze” az, és ezen múlik az elmélet értéke, hogy mi az ok tartalma, milyen az okozat minősége. Vagyis milyen az a logikum-etikum-politikum, ami esztétikumká ötvöződik, és milyen az az esztétikum, amely ezekből ötvöződik. Erre persze a fogalomrendszer nem válaszol, csak a történeti rendszer válaszol. Az ízlésfoga-

lom a maga összetettségével-kettős jellegével egy progresszív rendszer bázisa is lehetne. De – Horváthnál – összetevőinek tradicionális-konzervatív jellege miatt egy tradicionális-konzervatív rendszer bázisává lesz. Az ízlésnek mint üres, rendszer-szervező „keretfogalomnak” az értéke a szisztémán belül tehát adott. De az ízlésnek mint feltöltött, rendszerszervező „keretfogalomnak” az értéke a szisztémán kívül nem adott. Vagyis a szisztémán kívül nem is csupán „keretfogalom”, nem egyszerűen az írókat, olvasókat, műveket – a rendszer elemeit – egyesítő lelki forma jelölése, hanem e lelki forma – a rendszer elemeinek milyenségétől-tartalmától függő – minőségének a jelölése. Tehát nem az irodalomtörténeten, a rendszeren belüli helyi értékkel rendelkezik, hanem az irodalomtörténeten, a rendszeren kívüli etikai-világnézeti és esztétikai értékkel rendelkezik, amely magának az irodalomtörténetnek, a rendszernek az értékét minősíti a szellemi-társadalmi jelenségek szélesebb egységében. Egyszerűen fogalmazva: értékben-színvonalban minden attól függ, hogy milyenek az írók, olvasók, művek, amelyeket az ízlés mint lelki forma egyesít. És milyenek azok az etikai-világnézeti-esztétikai tartalmak, amelyek az ízlésben, az írókat, olvasókat, műveket egyesítő lelki formában egyesülnek. Az ízlésfogalom mint puszta fogalom – egyetlen korra sem konkretizálva és ezért konkrét tartalommal fel nem töltött összetevőkkel – Horváth rendszerében valóban kétarcú, nyitott, értéket-minőséget meghatározó rovatai kitöltetlenek. Így is tisztázódik két rendkívül fontos dolog. Az egyik az, hogy az ízlésítéletek félig tudatos, félig tudattalan pszichés műveletek eredményei, így azok egyes összetevői, egyes összetevőinek egymáshoz való viszonya, például a világnézet, etikum és politikum esztétikumká szerveződése is távol marad vagy távol maradhat a tudatnak a kauzális összefüggéseket megvilágító fényétől. A másik az, hogy az ízlésváltozások mögött a politikai nézetek változása, a világnézet változása, az erkölcsi ítéletek változása húzódik meg, tehát az ízlésváltozások dinamikáját művészetén kívüli elemek határozzák meg, még akkor

is, ha az előbbi, az ízlésmozgás nem vezethető le egyszerűen az utóbbiból, a művészetén kívüli elemek mozgásából.⁴

Az ízlés az írók, olvasók, művek pólusain nyugvó irodalmi élet e pólusokat közös nevezőre hozó lelki formája, egy irodalomtörténeti korszak elméleti feldolgozásának evidens rendszerező elve. Ezt csak erősíti egy másik fogalom, az irodalmi tudat. Az irodalom önmagára irányított figyelme, önmagáról való tudata. Vagyis az a fogalom, amelyet egy adott korban az irodalomról az irodalomban kialakítanak, tehát a kor irodalomfogalma. És azok a fogalmak, amelyeket egy adott korban az adott kor irodalmáról az irodalomban kialakítanak, tehát a kor irodalomkritikai fogalomrendszere. Végül azok a fogalmak, amelyeket egy adott korban az irodalom tudományos vizsgálatáról az irodalomban kialakítanak, tehát a kor irodalomtudománya. Az irodalmi tudat mint rendszerező elv a rendszer logikáján belül logikus. Mint az irodalom önmagáról való tudata zárja a kört, amely az irodalmi életet foglalja magába a maga elemeivel és az irodalmi ízlést a maga meghatározóival. De az irodalmi tudat mint rendszerező elv a rendszer logikáján kívül nem biztos, hogy logikus. Mert egybeesésmegegyeztetést tételez fel az irodalom és az irodalomértelmezés, a művészet és a művészetelmélet, a művek valósága és a művek valóságáról alkotott ítélet között. Vagyis feltételezi, hogy egy korban azt tartják irodalomnak, ami tényleg az irodalom, azt értéknek, ami valóban érték, azt előrevivőnek, ami igazán progresszív. Kérdéses elv. Zárja, abszolút rendszerré építi a rendszert. De az irodalmi fejlődés nem zárt, és nem rendszer. Hanem szüntelenül változó, ezerarcú folyamat. Éppen ezért rémlik fel — éppen az irodalmi tudat kapcsán — Horváth rendszerében minden rendszer réme. Az, hogy a folyamatot igazítja a rendszerhez, nem a rendszert a folyamathoz. Végül az egész komplexum, irodalmi élet, irodalmi ízlés, irodalmi

⁴ Az ízlésfogalmat részletesen *A nemzeti klasszicizmus irodalmi tételese* című egyetemi kollégium tárgyalja.

tudat irodalmi nyelvvé, irodalmi műfajokká, irodalmi stílussá kristályosodik. Ez a kristályosodás a rendszer – sajnos, nem elég szilárd – archimédeszi vagy archimédeszinek szánt pontja. Itt fordul át a nem esztétikai rendszer az esztétikai rendszerbe, itt alakulnak át a nem esztétikai szempontok esztétikai szempontokká. Vagyis újra egy kísérlet – most már nem egy fogalom, az ízlés, hanem az egész rendszer szintjén – a művészetet nem művészeti nézőpontból elemző hazai hagyomány kiiktatására a művészetből, az irodalomból magából következő nézőpontok művészettörténeti-irodalomtörténeti legalizálására.

A három változó tényező állandóján alapuló paradox irodalomfogalom, pontosabban az irodalmi élet fogalma, az ennek egységét biztosító lelki forma, az ízlés, az önmaga állapotát reflektáló irodalmi tudat és ezek esztétikai összege, az irodalmi nyelv, műfaj és stílus – ezek a készülő rendszer „mozgó” kategóriái, ezek képviselik a szisztéma eredendő dinamikáját. Csakhogy Horváth tudományos álma nem a dinamikus rendszer. Persze nem is a statikus. Hanem a dinamika és a statika egysége. Valami olyasmi, amiben a dinamika statikává oldódik, a mozgás mozdulatlansággá símul. Vagyis a mozgással szemben kibontakozik egy ellenmozgás, és a találkozó két mozgás nem felerősíti, hanem kioltja egymást. Teszi ezt azonban oly módon, hogy a létrejött egyensúlyban még érződik az ellentétes erők ellentétes feszültsége, a statikában az ellentétes erők elfojtott dinamikája. Ezt az eredendő dinamikát kioltó, megkötő-stabilizáló ellendinamikát három fogalom hordozza, a hagyomány, a népiesség és a klasszicizmus. De nem általában klasszicizmus, hanem nemzeti klasszicizmus.

A hagyomány kettős, mint olyan sok e rendszerkonstituáló fogalmak között. Ugyanis egyfelől csupán azt a tartalmat és azokat a formálási elveket jelenti, amely és amelyek az eredeti dinamika eredményeképpen az irodalmi élet három pólusán, íróban, olvasóban, műben létrejöttek. Másfelől azonban azt is jelenti, hogy ez az anyag és ezek a formálási elvek meghatározzák a leendő anyagot és a leendő formálási elveket. Vagyis

olyan szigetelő réteget képeznek, amely megköti-konzerválja a már létrejöttet, és korlátozza-körülhatárolja a még létrejöhetőt. A hagyomány a rendszer egyik neuralgikus pontja. Itt találkozik az eredendő dinamika az ellendinamikával. Itt fordul át a felszíni dinamika a mozgások nyugtalanságát megőrző lényegi statikába.

Ennek a hagyománykonzerválásnak a mozgatója és elméleti bázisa — kétes elméleti bázisa! — a népiesség. Kettősen kétes. Először azért, mert hogy mi a tényleges népi-irodalmi hagyomány, nem derül ki, itt sem derül ki. Ami kiderül, mindössze az, hogy a közvetítő tanító, kántor, pap, gazdálkodó, diák. Vagyis a közvetlenül tettenérhető hordozó nem a nép, hanem a vidéki magyar középosztálybeli és kisértelmiségi. Másodszor azért, mert furcsa módon függ össze a nemzeti karakterrel, egy furcsa módon felfogott nemzeti karakterrel. Horváth népiessége ugyanis általános hagyományőrzés-hagyománymentés, a megőrzött-megmentett hagyomány pedig a nemzeti specifikumok hordozója. Vagyis a népiesség a nemzeti kultúra konzerváló ösztöne, amely a nemzeti karaktert védi az önmagától elidegenítő változásokkal — az eredendő dinamika vonalán felhalmozódó változásokkal — szemben. Népfaji műveltsége tiszta formái közé vezeti vissza a nemzetet. Ebben — pillanatnyilag — nem az az érdekes, hogy milyen ez a nemzeti karakter, hanem az, hogy honnan származik. Ugyanis ha ez megőrzendő — a népiesség mint konzerváló erő által — a változásokkal szemben, akkor nem a változásokból lesz, hanem eredendően van. A változások nem szülik, legfeljebb bomlasztják. Vagyis a nemzeti karakter nem a nemzeti történelem összege-produktuma, hanem a nemzeti történelem a nemzeti karakter eredménye vagy eltékozlója. Ha a népiesség, ez a szellemi és nemzeti, nemzeti szellemi védvámöszton jól működik, a nemzeti történelem a nemzeti karakterből nő fel, ha rosszul, a nemzeti történelem a nemzeti karakter ellenére nő fel. Fordított logika. Amely a történelmi eredményt teszi történelmi kiindulóponttá, a kiindulópontot eredménnyé, és a nemzeti sors

párkájává nem a megújulási képességet, hanem a megmerevedési képességet avatja.⁵

Tehát eredendően dinamikus elemek – irodalmi élet, ízlés, irodalmi tudat – egyfelől, statikus-rögzítő elemek – hagyomány és népiesség – másfelől. A kettő egyesüléséből lesz a dinamikát megszüntető-megőrző statika, az egész rendszer minden mozgását-áramlását összegező csúcskategória, az életmű első felében magyar realizmusnak nevezett nemzeti klasszicizmus. Mivel sok elemből tevődik össze, és őrzi az alkotóelemek minőségeit, maga is sokrétű fogalom. Egyrészt az irodalmi élet alkotja, amely az író, az olvasó és a mű pólusain kiforrt egy sajátos, egyedül erre a korra jellemző irodalmi ízlést és önmagát reflektáló-magasra emelő irodalmi tudatot. Másrészt a hagyomány által kikristályosított és a népiesség által megőrzött világnézeti-erkölcsi-politikai tartalmak alkotják, amelyek formálják-konstituálják az egyedül erre a korra jellemző irodalmi ízlést és tudatot. Harmadrészt nyelvi-stiláris-műfaji minőségek alkotják, amelyek az előzőeket – ízlésbelieket, világnézetieket, tudatbelieket – esztétikai komplexummá ötvözik, vagyis létrehozzák az eredendően nem művészi összetevőkből a mégis művészi végeredményt. Ez az a nemzeti klasszicizmus, irodalmunk és kultúránk virágkora, amely művészileg-ízlésbelileg Aranyban, elméletileg-tudatbelileg Gyulaiban, világnézetiileg-politikailag Deákban kristályosodik ki, éri el csúcspontját. Ebben nem az a probléma, hogy a klasszicizmus nem esztétikai elemeket emel esztétikaikká. Ez minden esztétikai jelenségben így történik. Nem is az, hogy e klasszicizmus egyes elemeiben egyes nevekhez mint csúcsokhoz köthető. Ezt nem a rendszer fogalmainak, hanem a rendszer ívének az elemzésekor kell megvizsgálni. Hanem az, hogy e klasszicizmus hangsúlyozottan nemzeti, és hangsúlyozottan normatív. Az, hogy nemzetileg meghatározott erkölcsi-világnézeti tartalmakból,

⁵ A népiesség fogalmát részletesen *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig* című monográfia kezdő fejezete tárgyalja.

nemzeti ízlésformákból, nemzeti nyelvi-stiláris sajátosságokból lesz nemzeti klasszicizmus. És hogy a hozzá vezető mozgás minden nemzeti elemében ezt készíti elő, tehát fejlődés, a tőle elvezető mozgás minden nemzeti elemében ezt bomlasztja fel, tehát visszafejlődés. Vagyis előtte a nemzeti klasszicizmushoz mint mércéhez – világnézeti-etikai-esztétikai mércéhez – viszonyított értékfelhalmozás van; utána a nemzeti klasszicizmushoz mint mércéhez – világnézeti-etikai-esztétikai mércéhez – viszonyított értékvesztés van. Ki tagadná az irodalmi fejlődés nemzeti beágyazottságát? És ki tagadná, hogy minden fejlődésben vannak maximálisan értékteremtő virágkorok? Csakhogy itt nem nemzeti beágyazottságról van szó, hanem minden elemében kizárólagos nemzeti meghatározottságról, amely mögött – szándékosan kiélezve! – a magyar irodalom fejlődésének nem autonóm, hanem autark-autochton, nem önálló, hanem önelvű-önnemző koncepciója rejlik. Csakhogy itt nem az értékeket magas szinten kihordó irodalmi virágkorokról van szó, hanem olyan normatív-doktrinér történetiszemléletről, amely egy korszak irodalmi értékeit az irodalmi értékkel, egy korszak erkölcsi normáit az erkölcsi normákkal, egy korszak nemzeti sajátosságait a nemzeti sajátosságokkal azonosítja, és minden más irodalmi értéket, erkölcsi normát, nemzeti sajátosságot ehhez mér, ehhez viszonyítva emel fel vagy ítél meg. Ez pedig a legvilágosabban megmutatja a fogalomrendszer és az arra épülő történeti rendszer prekoncipiált jellegét.⁶

⁶ A klasszicizmus problémáit hasonló módon tárgyalja *A magyar irodalom fejlődéstörténete.; A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése és az Aranytól Adyig*, is.

Az alapfogalmak forrásvidéke

Horváth rendszere szuverén rendszer. A forráskutatás-hatás-elemzés nem sokat ígér. Az analógiakeresés azonban igen. Az, hogy miként kapcsolódik a kor jellegzetes esztétikai-irodalom-tudományi áramlataihoz. Melyek azok a szellemi égtájak, amelyek szemléletét, ha nem is determinálják, de befolyásolják. Nézzük meg ezt négy ponton: az irodalmi-tudományos önelvűség, az irodalomszociológiai aspektus, a sajátos fejlődéskoncepció és az annyira fontos nemzeti klasszicizmus kérdésében.

Önelvűségét gyakran tekintik immanenciának. Sőt, az irodalomtörténetírás szellemtörténeti ihletésű immanenciájának. A feltételezés mindhárom eleme problematikus. Horváth önelvűsége szűkebb értelemben nem immanencia. Csupán egy az irodalom fogalmának értelmezésétől függő, tágabb értelemben az. Ez az önelvű, de szűkebb értelemben nem immanens szemlélet nem tart rokonságot a szellemtörténettel. A szellemtörténet szemlélete egyáltalában nem immanens.

Horváth önelvűségéről beszél, arról, hogy az irodalom történetének rendszerezéséhez a legideálisabb szempontok a maga kínálta, azaz az irodalom kínálta szempontok. Ezeket keresi és találja meg már bemutatott-kommentált kategóriarendszerben. Ebben az önelvűségigényben két mozzanat egyesül, a szűkítés és a tágítás. A szűkítés a magyar irodalomtörténet-írói hagyomány külső szempontjai ellen irányul. Tehát az ellen, hogy az irodalom lényegét az országhoz való tartozás, az anyanyelviség, a nemzeti szellem, a nemzeti karakter, a politikai eszme és több más egyéb, nem irodalmi szempont szerint lehessen megközelíteni. A tágítás a hermetikus esztétikai szemlélet belső szempontjai ellen irányul. Tehát az ellen, hogy az irodalom lényegét az irodalmi nyelv, az ízlés, a műfaj, az irodalmi stílus és több más egyéb, tisztán irodalmi szempont szerint lehessen megközelíteni. Ezért vonja be a mű vizsgálata mellé az író és az olvasó vizsgálatát is, és tágítja az irodalom fogalmát az irodalmi élet fogalmává. Ez a tágítás-bevonás egy-

ben az immanencia feladása is. Mert az író és az olvasó – eltekintve a mű társadalmi-történelmi meghatározottságától – evidens módon társadalmi-történelmi tényező. Vagyis az író és olvasót bevonó irodalomfogalom társadalmi-történelmi irodalomfogalom, amely egy hermetikusszététikai szemlélet értelmében semmiképpen sem immanens. Csakhogy érdemes ezt az immanenciát óvatosabban kezelni. Mert nem arról van szó, hogy az irodalom fogalmát megtoldja két olyan tényezővel, amely hozzáadja a társadalmiságot-történetiséget. Hanem arról, hogy olyan irodalomfogalmat hoz létre, amelynek része a társadalmiság-történetiség. Ez nem az irodalomnak mint művészetnek és a társadalmiságnak a fogalma, hanem az irodalomnak a fogalma, amelynek művészi lényegéhez tartozik a társadalmiság. És nem is esztétikum plusz társadalmiság-történetiség, hanem az esztétikumban rejlő társadalmiság-történetiség. Vagyis, visszatérve az immanencia kérdésére, nem az immanencia feladásáról van szó, hanem tágabb értelmezéséről, az irodalom fogalmával összefüggő tágabb értelmezéséről. Ha az irodalom fogalma kirekeszti a társadalmiságot-történetiséget, akkor Horváth irodalomfogalma nem immanens. Ha az irodalom fogalma bevonja a társadalmiságot-történetiséget, akkor Horváth irodalomfogalma immanens. Persze ez az immanencia, felemás immanencia. Mert ebben a társadalmiságot-történetiséget belsővé tevő irodalomfogalomban a hangsúly valójában nem a társadalmiság-történetiség létre, hanem hogylétére esne. Arra, hogy miként lesz a társadalmi-történetiből művészi-esztétikai. Vagyis a művészségre-irodalmisságra, amelynek lényege a társadalmiság-történetiség. Csakhogy Horváthnál nem így van. A társadalmi-történelmi mozzanatok megmaradnak a maguk „nyers”, nem esztétikai-formált társadalmiságukban-történelmisségükben. És a par excellence esztétikai fogalmak, az irodalmi nyelvek, műfajiak, stílárak nem tudják őket megfelelő mélységben esztétikaivá lényegíteni. Kielezeten fogalmazva: ez az irodalomfogalom nem túlzottan immanens, hanem nem eléggé immanens. Mert ugyan az irodalom lényege-

ként ismeri fel a társadalmiságot-történetiséget, és ezzel felmondja a társadalmiságot-történetiséget kirekesztő esztétikai immanencia érvényét, de nem tudja felmutatni, hogy a fogalomba beemelt tisztán társadalmi-történelmi elemek hogyan válnak egy társadalmi-történelmi lényegű esztétikai jelenség esztétikumot konstituáló művészi elemeivé.

Ennek az irodalmi létté bővített, nem immanensen immanens irodalomfogalomnak semmi köze a szellemtörténethez. Először azért, mert a szellemtörténet eredeti formájában nem tud külső, társadalmi-történelmi meghatározókról. Másodszor azért, mert a szellemtörténet eredeti formájában nem tud immanenciáról. A kettő összefügg. A fejlődés szellemtörténeti koncepciója és az immanencia hiánya a szellemtörténetben. A fejlődés a szellemtörténetben ugyanis a szellem által és a szellemen létrejövő szellemi önnemzés, amelynek valamely társadalmi mozzanat nem oka, hanem okozata. Ennek az autonóm-autark szellemi fejlődésnek a történelmi periódusokat átfogó formátöltése a korszellem, amely azután lecsapódik valóságban, tudományban, művészetben, politikában, magatartásban, divatban, a mindennapi élet belső tartalmaiban és külső formáiban. Az irodalom tehát nem autonóm, hanem a korszellem hordozója-megvalósítója. Az irodalmi fejlődés nem immanens, hanem a korszellemet szülő szellemi fejlődés függvénye. Az irodalomvizsgálat pedig nem hogy nem immanens, de nem is önelvű, hanem a korszellemről mint lényegről az irodalomra mint jelenségre következtető, alapvetően deduktív részdiszciplína. A szellemi jelenségek egységét vizsgáló egységes szellemtudomány egyik variációja.

Tágabb irodalomfogalomhoz kapcsolódó immanencia, vagy szűkebb irodalomfogalomhoz kapcsolódó nem immanencia – mindegy. Egy bizonyos: ez az irodalomfogalom szociológikus irodalomfogalom, ez az irodalomszemlélet szociológia ihlette irodalomszemlélet. Két lényeges ponton is. Először abban, hogy az irodalomfogalomba a közönséget is bevonja, a fogalom lényegét éppen az író-olvasó viszonyban keresi. Másodszor

abban, hogy e viszony összefoglalóját, az ízlést a rendszer kulcskategóriájává avatja. Márpedig közönség, író-olvasó viszony, ízlés alapvetően az irodalomszociológia felé mutató fogalmak.

Érdemes mindjárt tisztázni: szociologikus szemlélet a szellemtörténetben is felbukkan. De nem onnan származik, hanem a pozitívizmusból. Mégpedig annak eredeti, francia variációjából. És innen kerül a franciás műveltségű Horváth szempontjai közé, nem a német indítású szellemtörténetből. Feltűnik már az irányzatot filozófiailag megalapozó Comte szemléletében, és dominánssá lesz Henequinnél és Lacombe-nál, és csak másodlagosan érvényesül az irányzat német mestereinél, például Scherernél. Mégpedig a pozitivistáknál éppen azt jelenti, amit Horváthnál. Vagyis az író-olvasó viszony elemzését, az irodalmi műnek a hagyományból és az irodalmi élet viszonyaiból való levezetését, a közönség vágyainak az inspiráló jellegét, az írói egyéniség az elsajátított hagyomány, tehát a tradíció és az észlelt közönségigény, tehát az aktualitás metszéspontján való elhelyezkedését — és így tovább.⁷ Ez két szempontból is érdekes. Egyrészt megmutatja, ha a nagy rendszer nem is pozitivista, gondolati vázának lényeges szerkezeti elemei mégis innen származnak — alkotója alapműveltségének forrásvidékét mégis itt kell keresni. Másrészt pedig kötelezővé teszi a vizsgálatot: az irodalom létének és fejlődéstörvényeinek rendszeréből mi ragadható meg a pozitivista szociologizmus hagyományos eszközeivel, és mi nem.

Nos, nem sok. Mert hiányzik a tényleges tudományos megalapozottsága és a társadalomfilozófiai mélysége. A szaktudomány szempontjából nem áll mögötte a szociológia ekkor már kialakulóban levő elmélete, és nem áll mögötte az empirikus

⁷A pozitívizmusra vonatkozóan Horváth Károly tanulmányára támaszkodtam. *A pozitívizmus mint irodalomtörténeti irányzat és ennek öröksége a polgári irodalomtudományban*. In: *Irodalomtudomány*. Bp. Akadémiai. 1970.

2 Irodalomtörténet

szociológia gyakorlata és metodikája sem. Bölcséleti szempontból pedig nem áll mögötte a vizsgált irodalmi-társadalmi elemek – írók, művek, olvasók – mozgása közös társadalmi-történelmi mozgatójának megragadására tett gondolati erőfeszítés. A társadalmi-történelmi meghatározottság első rétegének szintjén megmaradó, „egylépcsős” irodalomszociológia ez. Világosan kérdez a három elem kölcsönhatását illetően. Hogyan inspirál a közönség művet? Hogyan teremt a mű közönséget? Hogyan igazodik az alkotó a közönséghez? Hogyan válaszol a közönség az alkotónak? Vagyis arra, miként határozza meg egymást közösen a három elem. De nem kérdez világosan, sőt, egyáltalában nem kérdez arra, miként és mi által határozódik meg közösen a három elem. Tudja, miként mozog és hat egymásra a három elem. De nem tudja, mitől mozog a három elem, és mi hat a három elemre. Látja az irodalmi életen belül húzódó társadalmi erővonalakat. De nem látja az irodalmi életen kívül húzódó, azt determináló társadalmi erővonalakat. Ettől a belső erővonalakat is félig látja, vagy rosszul látja. Megmutatja, hogy a közösség igényeket fogalmaz művel szemben és alkotóval szemben. De mert csak a közönségig lát, a közönséget mozgató tektonikus-történelmi erőkig nem, olykor összetéveszti a közönségigényt a társadalmi igénnyel, a rétegérdeket a társadalmi megrendeléssel. Ebből, a determináció felszínén maradó, „egylépcsős” jellegből következik, hogy az irodalomszociológia igazi nagy kérdéseit – azt például, hogy miként lesz a társadalmi-történelmi mozgásból az alkotó meghatározottságán át mű, és miként lesz a műből a befogadó meghatározottságán át társadalmi-történelmi mozgás – nemcsak megválaszolni, hanem lényegében megfogalmazni sem tudja. Pontosan erről van szó az ízlés esetében is. Világosan látja: az ízlést világnézeti, etikai, politikai elemek mozgatják-határozzák meg. De nem kérdezi: mi mozgatja-határozza meg az ízlést mozgató-meghatározó világnézeti, etikai, politikai elemeket. Meghatározza az ízlés eszmei meghatározóit, de nem határozza meg az ízlés eszmei meghatározóinak társadalmi-történelmi meghatá-

rozóit. Annál szembetűnőbb a gondolat félig vitt jellege, mert az irodalomszociológia Horváth rendszerével éppen egyidős, legjobb produktumai az ízléskutatásban megtették a nála hiányzó lépéseket.⁸

A fejlődéskoncepció elemeit furcsa szimmetria rendezi el. Élesen megkülönböztethető a fejlődés három fázisa. Az első, az értékgyarapodásé, azaz a fejlődésé. A második, az értékkiteljesedésé, azaz a virágkoré. A harmadik, az értékpusztulásé, azaz a visszafejlődésé. Az értékgyarapodás a klasszicizmust készíti elő. Az értékkiteljesedés maga a klasszicizmus. Az értékpusztulás a klasszicizmus visszavonása. Az egész – szimmetrikus – folyamatot az irodalmi élet három tényezőjének egymást inspiráló kölcsönhatása mozgatja. A fejlődésnek ez a víziója ugyancsak nem hasonlít a szellemtörténet fejlődéskoncepciójára, és igencsak hasonlít a pozitívizmus fejlődéskoncepciójára. A szellemtörténet elképzeléséhez nem hasonlít, mert ott a szellem három kategóriájának-variánsának az önmozgásáról van szó. A normatív szellemről, amelynek inspirációi tettekké válnak a szubjektív szellemekben, az egyéneknben, és a tettekből jön létre a szellemi-kulturális intézmények rendszere, az objektív szellem. A pozitívizmus elképzeléseihez azonban két dologban is hasonlít. Egyrészt a virágkorig felfelé, a virágkortól lefelé ívelő fejlődésrajz szimmetrikus görbéjében. Másrészt e háromfázisos görbe ritmikájának biológiai-organikus meghatározottságában. Ugyanis a pozitivistáknál, franciáknál és németeknél – például Brunetiere-nél és Scherernél – egyaránt felmerül, hogy a nemzeti irodalom fejlődésének van egy felfelé ívelő szakasza – a 17. századig, a nagy századig, a német klasszikáig, a Goethe-korig –, és utána a virágkorban kiteljesedett principiumok felbomlása-visszavétele következik. Nem nehéz észrevenni, hogy a csirázás, virágzás, hervadás egymástváltása a biológiai organizmusok életritmusától ihletett, a szel-

⁸ Vö: Levin Schücking: *Die Soziologie der literarischen Geschmacksbildung*. München. 1923.

lemi élet tényeire naivan-erőszakosan adaptált „szerves” fejlődéskoncepció. És nem nehéz észrevenni azt sem, hogy Horváth magyar irodalmi fejlődéstörténete a klasszicizmust érlelő periódusaival, az érett periódussal, vagyis a klasszicizmusmal és a klasszicizmus felbomlásának szakaszával pontosan ezt a francia–német ihletésű, organikus-pozitivistá fejlődés-sémát követi.⁹

A nemzeti klasszicizmus fogalmában kétféle tradíció is összeforr. A hagyományos francia–német pozitívizmussal és a hagyományos magyar nemzeti konzervativizmussal. Az elsőben ugyanis teljesen otthonos a gondolat, hogy a nemzeti irodalom a nemzeti szellem hordozója, a nemzeti irodalom krónikája a nemzeti szellem kiteljesedésének krónikája. A másodikban ugyancsak teljesen otthonos a gondolat, hogy a magyar irodalom a magyar szellem hordozója, a magyar irodalom krónikája a magyar szellem magyarrá levésének a krónikája. A pozitívizmussal összefügg ez két dologgal. Azzal, hogy feltételeznek egy eredendő nemzeti pszichét, amely fokozatosan kibontakozik az irodalomban. És azzal, hogy feltételeznek egy irodalmi virágkort, amely attól irodalmi virágkor, hogy az eredendő nemzeti psziché ekkor bontakozik ki a legtisztábban az irodalomban. Így van ez a pozitívizmussal például Gerwinusnál és például Taine-nél.¹⁰ A magyar konzervativizmussal is összefügg ez két dologgal. Az eredendőnek tételezett magyar psziché jellemvonásainak a körülírásával, és irodalmi kibontakozásának nyomkövetésével. És azzal, hogy a magyar klasszicizmus magyar irodalmi virágkor, amely attól magyar irodalmi virágkor, hogy az eredendő magyar psziché a magyar irodalomban ekkor bontakozik ki a legtisztábban. Majdnem így van ez a magyar irodalomtörténetírásban Toldynál, és egészen így van Beöthynél. Csakhogy más hangsúlyokkal. Erősebb erkölcsi, világnézeti, politikai töltéssel. És tradi-

⁹ Vö: Horváth Károly i. m.

¹⁰ Vö: Horváth Károly i. m.

cionálisabb erkölcsi, konzervatívabb világnézeti, retrográdabb politikai töltéssel.¹¹ Persze Taine előkelőbb, Beöthy kevésbé előkelő hagyomány. Horváth egyiket sem folytatja egyértelműen. A konstrukcióban Taine-hez kapcsolódik és a pozitivistákhoz. A konstrukció tartalmában Beöthyhez kapcsolódik és a magyar konzervatívokhoz. Francia pozitívizmus magyar módra? Nem egészen. Mert nem lényegtelen a mozgásirány. Horváth ugyanis nem a Taine-hagyományt süllyeszti a Beöthy színvonalára, hanem a Beöthy-hagyományt emeli – akarja emelni – a Taine színvonalára. Csakhogy a Beöthy-hagyomány a maga külső meghatározóival, nemzeti-erkölcsi, nemzeti-világnézeti, nemzeti-politikai meghatározóival olyan ballaszt, amellyel a Taine színvonalára emelkedni igencsak nehéz.

Ugyanis ez a Beöthy-hagyomány a fogalomrendszer és a ráépülő történeti rendszer legnagyobb buktatója. Rajta bicsaklik ki az eredeti szándék. Ha nem is az immanencia, de az önelvűség biztosan. Mert visszahozza azokat a nem irodalmi szempontokat, amelyeket az irodalmi immanencia-önelvűség el akart kerülni. A szándék is világos, a meghíúsulás is világos. A szándék az, hogy megkerülve a nem irodalmi – nem esztétikai szempontokat, irodalmi elvű – esztétikai elvű rendszert építsen. A meghíúsulás az, hogy az irodalmi elvű – esztétikai elvű rendszer fogalmainak keretébe visszaáramlanak a nem irodalmi – nem esztétikai tartalmak – még hozzá konzervatív meghatározókkal. Több szempontból is iskolapéldája ennek az ízlésfogalom. Az irodalmi életből kinövő irodalmi fogalom. Az irodalmi tudattal együtt az önelvűség sarkpontja lenne. Csakhogy Horváth jól tudja: az ízlés nem irodalmi elvű – világnézeti, etikai, politikai – meghatározóktól függ. Ezek pedig – számára – ugyanazt a világnézetet, ugyanazt az etikumot, ugyanazt a politikumot jelentik, mint Beöthy számára. Vagyis az önelvűnek szánt ízlésfogalomból konzervatív-világnézeti ízlésfogalom lesz. Mert nem az ízlésfogalom önelvűségét kell

¹¹ Vö: Beöthy i. m.

00048104

ne kivívni, hanem a beléáramló világnézeti tartalom progresszivitását. Az irodalmi ízlés ugyanis valóban kívülről meghatározott. Nem a kívülről való meghatározottság tényét kell megszüntetni, hanem a kívülről való meghatározottság minőségét kell megváltoztatni. Nem az a lényeges, hogy az ízlés önálló legyen, hanem az a lényeges, hogy az ízlés ne konzervatív tartalmakhoz tapadjon. Az ízlés csak egy a lehetséges példák sorában. Kínálkozna sok más is. A következtetés egyértelmű: Horváth szuverén-esztétikai elveket keres rendszere számára, de az esztétikai elvek ilyen értelemben nem szuverének. Be kell engednie tehát a külső meghatározókat. Ezek – a hazai tradícióból merítve – majdhogynem retrográdak. Felemás rendszer születik. Féligvitt önelvűséggel, az önelvűséget visszavonó konzervatív meghatározókkal. Nem azért felemás, mert nem tisztán önelvű. Hanem azért, mert a progresszivitást az önelvűségben keresi, nem az önelvűséget visszavonó tartalmak progresszivitásában.

Az építőkövek rendszere

Ezekre a kétarcú, félig esztétikai – félig nem esztétikai, kereteivel előrelépő – tartalma által visszahúzott kategóriákból jön létre a kétarcú, félig esztétikai – félig nem esztétikai, kereteivel előrelépő – tartalma által visszahúzott szintézis. Pontosabban szólva két szintézis. Az első az 1908-as alapvetésen, az *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatain* készül, ez *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, az életében kiadatlan, egész Aranyig terjedő vázlat. Ez az irodalom anyagának, vagyis a műveknek, az ízlésnek és a tudatnak a szempontjai szerint vizsgálja a magyar irodalomtörténetet, és egyik fő kategóriája a három tényező egymásbajátszásából kialakuló hagyomány. A második az 1922-es alapvetésen, a *Magyar irodalomismereten* készül, és az irodalmi élet három pólusának, a szerzőnek, a műnek és a közönségnek a vizsgálatával gazdagítja a fejlődés-

történet szempontjait. Három kötet készül el belőle, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, *Az irodalmi műveltség megoszlása és A reformáció jegyében*. De ehhez kapcsolódnak a nemzeti klasszicizmus ízléséről és a 19. század fejlődéstörténeti előzményeiről szóló egyetemi kollégiumok is. És ezt egészíti ki a népiességről szóló könyv és a *Petőfi*-monográfia, és ezt folytatja az *Aranytól Adyig* és az önálló Ady-elemzés¹². Két végigvitt szintézis. Mindkettőnek kulcspontja, legneuralgikusabb pontja a nemzeti klasszicizmus.

A klasszicizmus dilemmái

Tényleg kulcspont és legneuralgikusabb pont, de viszonylag kevésbé kifejtett. Legalábbis monografikusan nem. Inkább csak utalásokban-megjegyzésekben, áttekintő összefoglalásokban. Az első szintézis, a Fejlődésrajz éppen a küszöbéig jut, csak a vázlatát adja. A második szintézis, a három kötet távol marad tőle, csak utal rá-közelít hozzá. Egy egyetemi kollégium tárgyalja az ízlés szempontjából, a *Petőfi*-monográfia a „bevezetését” fogalmazza, az *Aranytól Adyig* az „utószavát”. Persze az egész koncepció – minden ellentmondásosságával együtt – így is kerek, és így is rekonstruálható.

Harmónia és egység jellemzi. A három elem – író, mű és olvasó – harmóniája és egysége. Ezt készíti elő az egész korábbi fejlődés. Nagyon summázottan-leegyszerűsítetten: a középkor – az irodalmi műveltség kezdete – az egység kora. Ezt világnézetileg a vallás alapozza meg, ízlésbelileg a vallásos latinítás. A humanizmus – az irodalmi műveltség megoszlása – a differenciálódás kora. Ezt világnézetileg a világiasodás határozza meg, ízlésbelileg az európai reneszánsz. A 16. század a világiasodás megkérdőjelezése – a reformáció jegyében –, amelyben már feldereng az új egység. Ezt világnézetileg is, ízlésbelileg is a nemzeti eszme sugallja. Innen már egységes az

¹² A hivatkozott művek adataira lásd a 2. jegyzetet.

ív a nemzeti klasszicizmusig. Az irodalmi tudatban először magyarországi irodalomról van szó, majd magyar nyelvű irodalomról, aztán eredeti magyar nyelvű irodalomról. Ezt követi a nemzeti eszmét megszólaltató magyar irodalom, majd a nemzeti eszmét művészi formában megszólaltató magyar irodalom, végül a művészetben megnyilvánuló nemzeti ízlés, erkölcs, jellem, világnézet és politikum – ez az utóbbi a csúcspont, a nemzeti klasszicizmus.¹³ Vagyis ekkor már nem a külső formák-eszközök, hanem a belső tartalmak-eszmék nemzeti jellege, az ízlés és összetevői és az esztétikum és összetevői magyarsága a tét. Ez új egység és új harmónia. Harmonizálja-egyesíti a belső-eredeti hagyományt és a külső-szerzett hozományt, azaz a nemzetit és az európai, a népi költészetet és a műköltészetet, és mindezzel együtt közös nevezőre hozza a nemzeti életet és a belőle fakadó nemzeti irodalmat. A két főelem tehát a hagyományos nemzeti és a szerzett európai. Az összeforrasztó a népiség. Ez azonban nem szintetizál, hanem beolvaszt. Még hozzá nem az előbbit, a hagyományos nemzetit olvasztja be az utóbbiba, a szerzett európaiba, hanem fordítva. Nem nyit, inkább zár. Nem a szellem közös anyanyelvét, hanem a szellem külön nemzeti nyelvét hangsúlyozza. Ez persze elsősorban a nemzeti kultúra autonómiája, de felsejlik benne a nemzeti kultúra autarkiaja is. Ennek az egységes és harmonizált ízlésnek és kultúrának az első irodalmi megvalósulása Petőfi, a második irodalmi megvalósulása Arany. Élesebben fogalmazva: a fejletlenebb megvalósulása Petőfi, a fejlettebb Arany. Csak hogy itt megint van a zárt életműben valami „rés”. Ugyanis a *Petőfi-monográfia* mellett az *Arany-monográfia* nem készül el. De az előrejelzések-visszaütalások-hivatkozások hálózatában létrejön a sok helyen vázlatos, virtuális rendszer meg nem írt főművének, a virtuális *Arany-monográfiának* a vázlata.

¹³ A gondolatmenet főképpen *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, *Az irodalmi műveltség megoszlása*, *A reformáció jegyében* című monográfiákban és *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei* című egyetemi kollégiumban található.

Petőfi itt tényleg az első stádium. Az ízlésben, erkölcsben, politikumban. De nem azonos hangsúlyokkal. Ízlésben-erkölcsben a klasszicizmus érettségére esik a hangsúly. Politikumban a klasszicizmus első szakaszának éretlenségére esik a hangsúly. Az ízlésben Petőfi forradalma a friss életszerűség, valami érzékieleven empiria. Eredeti líraiságot jelent ez, a pillanatnyi futó benyomások, a személyes-egyéni ihlet költészetét. Ebben oldódik fel a tapasztalat és az eszmény, a valóság és a költészet eddigi ellentéte. Persze ennek a lírai spontaneitásnak ára is van: a reflektáltság hiánya, a magasabb költői absztrakciók, a mélyebb gondolati általánosítások elutasítása. Persze ennek a lírai spontaneitásnak hozama is van: az élőbeszéd és a költői nyelv egybeolvasztása, a mindennapi életanyag költői szintre emelése, a nemzeti specifikumok ihletforrássá válása. Ezzel formál új közízlést, ezzel teszi magát egy homogén közösség szemében a magyar magatartás és érzésvilág reprezentánsává. Hozzájárul ehhez egy erkölcsi tényező is. Az, hogy féktelensége-természetessége egyetlen féket-korlátot tűr: az erkölcsét. Ebből fakad morális feddhetetlensége. Ez forrasztja össze az új lírát az új ízléssel, az új ízlést az új erkölccsel. Mégpedig nemzeti kontextusban. Magyar líraiságban, magyar ízlésben, magyar moralitásban. A kép harmonikus, mégis van benne valami zavaró. Nem az, hogy Petőfiben a populárisat hangsúlyozza, a népivel való azonosságot, a közös ideálok megtestesítőjét. Ez még felemelő. Az egyszerű lírai zsenialitás által újrateremtett *sensus communis* pátosza érződik benne. Hanem az, hogy – ha nem is megfogalmazottan –, ott van benne a „lefelé igazodás”. A harmónia ára. Mert szimplifikál, hogy egységes lehessen. Prózaivá válik, hogy megértsék. Népszerű szerepet formál, hogy ideállá alakulhasson. Ennek a „lefelé igazodásnak” az összefoglaló kategóriája a híres „szerepjátás”, Horváth Petőfiképének egyik – méltán – legtöbbit vitatott összetevője. Nem érdemes folytatni, ennyiből is világos: a portré hangsúlyozza Petőfi formateremtő, ízlésteremtő, magatartásteremtő (szerep-teremtő?) lírai zsenialitását. De ezzel együtt hangsúlyozza

egész irodalmi forradalmának kezdeti (nem kezdetleges!) jellegét. Azt, hogy előkészítője valaminek, ami megfordítja a „lefelé igazodás” előjelét, megszünteti az egyszerűsítést, bonyolultan-művészien reflektálttá alakítja az egyszerűen-lírai reflektálatlant, vagyis Arany János fellépésének. Ez lesz még evidensebbé a Petőfi-jelenség politikai összetevőiben.

Az elemzés itt három összefüggést vizsgál: Petőfi eszméinek és a hazai realitásnak a viszonyát, Petőfi eszméinek és a nemzeti karakternek a viszonyát és a politikum és esztétikum viszonyát Petőfi költészetében.

Az első összefüggésben – a rendszer logikájából következően – evidens a válasz. Ezt a politikai lírát az idegenből tanult eszmék és a cselekvés vágya-ösztöne mozgatja. Az idegenből tanult eszmék ezt a vágyat-ösztönt röpitik a világszabadság szép eszméje felé. De ez a röpítés, ez az ív, egyben magasan emel a hazai realitások fölé. A forradalmi gondolat nemcsak talajtalan, hanem teljesíthetetlen is. A cselekvés primér ösztöne gyakran öli ki művészetéből az eredendő líraiságot. És ennek a költészetnek a megítélése annál nehezebb, mert olyan eszmékhez tapad, amelyek nemcsak irreálisak, hanem nemzeti tragédiához is vezetnek.

Ez a talajtalanság-realizálhatatlanság mélyen összefügg a nemzeti karaktertől való idegenséggel. Petőfi spontaneitása ütközik a magyar elmélyültséggel, lobogása a realitásérzékkel, indulata a megfontoltsággal. Előreszalad, és messze mögötte marad a közhangulat. Politikai pályája ezért tragikus. Ezért bukik meg a választásokon, és ezért írja a forradalmi fanatizmus talajtalanságában megrázó legendáját, *Az apostolt*. Ezért kerül szembe Vörösmartyval, holott nincs igaza.

A politikum és az esztétikum viszonya a legvalóságosabb művészi probléma, és ez is oldódik meg a legmagasabb szinten. Nevezetesen úgy, hogy Horváth megvizsgálja a politikai eszme és a művészi ihlet, a gondolatiság és a líraiság dilemmáját. Pontosan tudja, hogy eszmeiség és művészség viszonya, pontosabban szólva a mű esztétikai színvonala azon múlik,

mennyire válnak a nem formált, tehát nem esztétikai tartalmak a kompozícióban megformált, tehát esztétikai tartalmakká. Továbbá, hogy ezt a megformálást, esztétikaivá való emelést egyedül a megfogalmazott eszmék személyes átéltsége, lírai hitele biztosíthatja. Ugyanis az eszme mint eszme önmagában nem művészi tárgy. Petőfi politikai költészetét az egyedi személyességnek ez a művészi-lírai fedezete emeli az esztétikum szférájába. Az, hogy az eszmén rajta van az egyéni megszenvedettség vízjele, a megformáltságon rajta van az egyénileg megtalált formatörvények művészi bélyege.¹⁴

Ennek a Petőfi-portrénak szinte szöges ellentéte az Arany-arckép. Népiességben is, politikumban is. Ugy ellentéte, hogy korrigálja, aminek nem jó az iránya, teljessé teszi a részlegest, éretté az éretlent. A népiesség esetében megfordul az előjel. A „lefele” igazodásból „felfele” igazodás lesz. Arany is népköltő, valódiabb is, mint Petőfi, de ő nem igazodik a néphez, hanem a népet igazítja magához. Ő a mérce a nép számára, nem a nép az ő számára. A legmagasabb művészetet adja a népnek érthetően – de nem alakít népi szerepet. Petőfi egyesítette a költészetet a néppel. Arany megemelte a néppel egyesített költészetet, megemelte a költészettel egyesített népet. Más ennek a népiességnek a politikuma is. Tulajdonképpen nincs is politikuma. Éppen a politikumot választja le a Petőfi népiesség-fogalmából. Petőfinél a népköltészet a népi politika előképe. Aranynál a népköltészet a nemzeti költészet előképe. Az első politikai-művészi fogalom. A második a politikumot meghaladó művészi fogalom. Csakhogy van itt egy ellentmondás. Horváth Arany-portréja – a népiességtől függetlenül – ugyanis nem politika-mentes. De politikuma más politikum, mondhatni ellentétes előjelű politikum.

Ellentétes a hazai realitáshoz való viszonyában, ellentétes a nemzeti karakterhez való viszonyában. Amennyiben a disszo-

¹⁴ Petőfire vonatkozóan a *Petőfi-monográfia* mellett lásd *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése* című kollégiumot.

nanciát – a Petőfiét – konzonanciává alakítja. Történik ez 49 hatására, az önkényuralom alatt, az alkalmazkodásban. Alapja az egykori pátosz irrerealitásának, a nemzeti kockázat végzetőségének a felismerése. Ebből születik a nemzeti klasszicizmus második, fejlettebb szakasza, az Arany nevével fémjelzett. Ebben a kettő, a nemzeti realitáshoz való viszony és a nemzeti karakterhez való viszony egybe is olvad. Mert a karakter lényege éppen a realitáshoz való alkalmazkodás. Vagyis az ábránd helyett a valóság, a lelkesültség helyett a józanság, a békétlenség helyett a beletörődés, a hiszékenység helyett a szkepszis, az idegen eszme helyett a magyar bölcsesség, a forradalom helyett a reform, Kossuth helyett Széchenyi, Petőfi helyett Deák. Nem egyszerűen pátosztalanítás-illúziótlanítás ez és a pátosz és illúzió után maradó rossz szájíz. Hanem a nemzeti étosz megtalálása is. Nem egyszerűen a kijózanodás-kiábrándulás mint az új helyzet adta keserű, érzelmi modus vivendi, hanem az öncsonkító önvád mint a történelemben megtalált nemzeti morál és nemzeti filozófia. Ez a nemzeti kultúra nagy pillanata. Egy konkrét helyzet szülte értelmi-érzelmi reagálásmód „rácsúszik” a nemzeti karakter alaphajlamaira – normát szabó nemzeti morál lesz belőle és értékeremtő nemzeti magatartás. Csakhogy van ebben két mozzanat is, ami az egész rendszer egész történet-szemléletére és egész művészetszemléletére mélységesen jellemző. Az egyik már ismert. Az, hogy a körülmények és az azokra adott válaszok közelítenek vagy nem közelítenek a nemzeti karakterhez. Ha igen, saját formátumú, nemzeti magatartás lesz belőle, ha nem, idegen formátumú, nemzetietlen magatartás lesz belőle. Azaz a nemzeti karakter van és állandó, a körülmények-magatartások lesznek és változóak. És nem az utóbbiakból lesz vagy lehet az előbbi, hanem az előbbiekből lesznek vagy lehetnek az utóbbiak. A másik még nem ismert, ezen a ponton válik világossá. Az, hogy a nagy találkozás, nemzeti karakteré és nemzeti körülményeké-magatartásé nem a történelmi robbanásban, hanem a történelmi lefojtottságban jön létre, nem a forradalomban,

hanem az önkényuralomban. Azaz a nemzeti erkölccsé-filozófiává váló karakter nem nyitott, változás-forradalom szülte és változást-forradalmat szülő, hanem zárt, mozdulatlanság-elfojtottság szülte és mozdulatlanságot-elfojtottságot szülő. Nem türelmetlen-kiküzdő, hanem belenyugvó-kiváró. Kielezve: a forradalomban tanúsított magatartás az eredeti karaktertől idegen, nem nemzeti; az önkényuralomban tanúsított magatartás az eredeti karakternek megfelelő, nemzeti. Az elsőnek Petőfi a reprezentánsa, a másodiknak Arany. Tragikus nemzetkép és tragikus történetfilozófia? Az is, de nem csak az. Hanem retrográd nemzetkép is, és retrográd történetfilozófia is. Mint ilyen lehetne tisztán teoretikus, és lehetne tisztán szuverén. De se egyik, se másik. Nem tisztán teoretikus, mert politikai koncepció is lesz belőle. Nem tisztán szuverén, mert jól tapinthatók a gyökerei.

A politikai koncepció elvi, de az elvből praxis lesz. Az elv a belenyugvó bölcsesség, a kiváró realitásérzék, a praxis a kiegyezés. Itt, sajnos, a legkényesebb ponton, a nemzeti klasszicizmusban, annak is a fejlettebb, második szakaszában a nemzeti karakternek, a nemzeti morális-filozófiai elvnek és a gyakorlati politikának a tényezői egymásra csúsznak. A karakterből, morálból, filozófiából lesz politikai praxis, és a politikai praxis igazolja a karaktert, morált, filozófiát. Ebben két dolog is lényeges. Először is: az egész irodalomtörténeti szintézis ugyan tudományos erőfeszítést tesz arra, hogy minden esztétikumon kívüli elv integrálón tisztán esztétikai lehessen, éppen a legfontosabb ponton azonban, az egész szisztéma minőségét meghatározóan megjelennek, a karaktertől a politikáig terjedő síkon, a nem integrált, nem esztétikai összetevők. Másodszor is: ezek a karaktertől a politikáig terjedő síkon megjelenő, nem integrált – nem esztétikai összetevők alapvetően retrográd összetevők. Ez a tagadásban és igenlésben egészen világos. Amennyiben tagadja Kossuthot és a politikusköltő Petőfit. És igenli, erkölcsi-filozófiai ideállá emeli az önvád marcangolta Széchenyit, a politikus-teoretikus Ke-

ményt, a velük azonosnak felfogott Aranyt, az elveket a gyakorlatban realizáló Deákot és a folytonosságot biztosító Tiszát. Vagyis a nemzeti klasszicizmus második, Aranytól fémjelzett, magasabbrendű szakasza az irodalmi Deák-pártiságnak a politikai praxissal szorosan érintkező, egészen Tiszáig meghosszabbított periódusa. Mindebben most nem a konkrét történelmi és irodalomtörténeti kérdések az érdekesek. Azok, hogy szembeállítható-e így Arany Petőfivel, azonosítható-e így Arany Keménnyel, Kemény Deákkal, Deák Tiszával. Hanem az általános elméleti és világnézeti kérdések érdekesek. Azok, hogy ez a szintézis a bukást követő kétségbeesés költői és publicisztikai megnyilvánulásából, például Aranyból és Keményből, és a bukást követő és a kiegyezést előző politika vívódó vagy alkalmazkodó lépéseiből, például Széchenyiből és Deákból, a történelmi helyzet szabta okoktól és következményektől elvonatkoztatva örök nemzeti karaktert, magatartást, morált és filozófiát csinál. És ezt a nemzeti karaktert, magatartást, morált és filozófiát egy történelmi rendszer középpontjába helyezi, ideállá és értékmérővé emeli. A konkrét-történetinek az általános-nemzetivé emelése, az egyszerűen adottnak az értékrendszerré változtatása pontosan megmutatkozik az elméleti gyökerek és előzmények kezelésében is.¹⁵

Ezeknek az elméleti gyökereknek, előzményeknek két ága van. Egy előkelőbb és egy sokkal kevésbé előkelő. Az előkelő a *Nagyidai cigányok* Arany Jánosa, a döblingi Széchenyi, a nagy röpiratok szerzője, Kemény Zsigmond. Csakhogy a gyökerek felhasználásában van valami különös. Mert a *Nagyidai cigányok* egy konkrét helyzetből fakadó konkrét kétségbeesés és ezt kompenzáló keserű kacaj. A döblingi hagyaték egy egyszeri gondolkodói és politikusi pálya vívódó-önmarcangoló mérlege, és az ezt megpecsételő tragikus tett. A *Forradalom után* és a

¹⁵ A politikai koncepció a legpregnansabban az *Aranytól Adyig* című kötetben és *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése* című kollégiumban jelenik meg.

Még egy szó a forradalom után pedig öncsonkító önportré a katalizma árnyékában, és egy ehhez tapadó keserű kompromisszum. Az utolsó példa, a Keményé a legjellemzőbb. Ugyanis lehetetlen nem észrevenni: a nagy konzervatív író-publicista valóban leszámol az egykori pátosszal-illúziókkal, és megrajzol egy a szélsőségektől – republikanizmustól és szocializmustól – elhatárolt, retrográd nemzeti karaktert, de ez az önkény érvekkel való megfélemezésére, a politikai és morális modus vivendi keresésére, a kiegyezés felé mutató kesernyés prakticitásra van eredendően becélözva. Vagyis születnek reflexiók: Aranynál költészetben és magatartásban, Széchenyinél teóriában és tettben, Keménynél elméletben és politikumban – de ezek az adott történelem szülte, az adott történelmet reflektáló reflexiók. Nem az örök nemzeti étosz az örök történelemre adott örök reflexiói. Márpedig Horváth ezt csinál belőlük. Így kapja meg a bukás szülte kétségbeesésből a nemzeti karaktert, az önkény szülte önvizsgálatból a nemzeti morált, a kiegyező prakticitásból a nemzeti bölcséletet. Ezt teszi a magyar történet és irodalomtörténet sugárgyűjtőjévé, eszmei centrumává. Nem először teszi. És ez vezet a sokkal kevésbé előkelő gyökérhez és előzményhez, Beöthyhez. Az örök nemzeti karakterben is, a Petőfi–Arany ellentétben, fokozatosságban is. Mert – nem szívesen írom le! – Horváth a bukásra-önkényre adott reflexiókból absztrahált nemzeti karakterének vonásai – a nyugalom, a szemlélődés, a belátás, a realitásérzék – Beöthynél is felbukkannak. Ahogy a csekélyebb ítézőképességű, műérzékében bizonytalan, nem eléggé művelt és olykor sértően vad Petőfivel itt – Beöthynél – is szembe kerül a legfelsőbb költői szépségeket a népnek is élvezhető módon megfogalmazó, legművészebb és legmagyarabb Arany.¹⁶

Egy percre szembe kell nézni ezzel a Petőfi–Arany szembeállításal. A pólusok világosak: Petőfi az előfok, Arany a felsőfok; az első a félig érett, a második a végsőfokig érett; az előbbi a

¹⁶ Vö: Beöthy i. m.

lángoló, az utóbbi a meleget sugárzó. A lelkesedés és a bölcsesség, az illúzió és a józanság, az irrealitás és a realitás, a féktelen félkésztség és a végtelen tökéletesség ellentéte ez. Sőt, az idegenből vett lobogás és a nemzeti karakterből vett fanyarságé, az asszimiláns spontán líraiságáé és a fajmagyar reflektált költőiségéé. Nem az első és nem az egyetlen Petőfi–Arany kontroverzia. A Babitsé, a híres Petőfi és Arany korábbi is, de más is. Az költőtípológia, nem nemzetkarakterológia. A Nyugat irodalomtörténeti öskeresése, nem a konzervatív tudományosság történelmi tradícióteremtése. Ott nem a lelkes és a józan, nem az asszimilált és a fajmagyar, nem a forradalmár és a nem forradalmár áll szemben, hanem az egyszerű és a komplikált, a közvetlen és a közvetett, a zseninek tűnő nyárspolgár és a nyárspolárnak tűnő zseni. Vagyis Babitsnál egy új művészmagatartás, egy új költői étosz alapozódik meg, Horváthnál pedig egy tradicionális nemzeti magatartás, egy retrográd költői étosz alapozódik meg.¹⁷ És ebben megint csak nem az az érdekes, hogy ilyen volt-e Petőfi vagy sem, és ilyen volt-e Arany vagy sem. Nem is az, hogy ki volt a nagyobb költő, az érettebb elme, a nemzetibb karakter. Hanem az, hogy miért született ez a szembeállítás, és mit szült ez a szembeállítás. Miért és hogyan hierarchizálódott a két klasszikus, és miért és hogyan és milyen érvekkel került a csúcsra, vált nemzeti-művészi paradigma-poétává Arany.

Nos, azért született, hogy az egész későbbi fejlődéssel szemben, keményen fogalmazva: mércévé és normává, még keményebben fogalmazva: dogmává és kánonná válhasson. Valóban azzá is vált. Ennek a kanonizálásnak a dokumentuma az *Aranytól Adyig*.¹⁸ Egyedülálló módon leegyszerűsítő-publicisztikus, erőszakosan indulatos az egész életműben. Indulatait és leegyszerűsítéseit, indulatos leegyszerűsítéseit a forradalmak provokálják, meg az ellenforradalom, és főképpen Trianon.

¹⁷ Vö: Babits Mihály: *Petőfi és Arany*. Nyugat 1910.

¹⁸ A könyv adatai a 2. jegyzetben.

Erre, okaira, következményeire és az okai-következményei által szült helyes magatartás kérdéseire keres választ egy félszázad irodalomtörténetében. Keres és talál. De konzervatív választ keres és retrográd választ talál. Ennek egyik tényezője az egyénien értelmezett nemzeti klasszicizmus – különösen a második szakasz – morális, filozófiai, művészi, politikai kanonizálása. Másik tényezője a kanonizált elemek mint egyedül igaz nemzeti elemek falai közé való bezárkózás, a kulturális nyitottság felszámolása, a nemzeti autarkia mint életmentő-hazamentő magatartás. Ennek a kanonizált autarkiának vagy autarkizáló kánonnak súlyos következményei vannak. Három sikon is. Politikailag-morálisan, ízlésben-ítélőképességben, irodalomtörténeti fejlődésrajzban. A politikai-morális konzekvenciák a legsúlyosabbak. Ha az eredendő nemzeti sajátosságokat védő nemzeti autochtoniára-autarkiaira kell berendezkedni, akkor morális követelményként jelentkeznek az e sajátosságokat őrző-mentő szellemi fajvédelem. Nála jelentkezik is. Az asszimiláció híres-hirhedt problémájával együtt. És azzal együtt, hogy Ady tehetsége idegen faji érdekek zsákmánya lett, és a Nyugat a beolvadt, zsidó-magyar értelmiség pártérdekeinek szellemi orgánuma. Nem érdemes folytatni. A megfogalmazás túlélezett, indulat szülte módon túlélezett, de az egész életműben bennerejlő tendenciákat élez túl és mond ki egyértelműen. Az ízlésbeli-ítélőképességbeli konzekvenciák a legvilágosabbak. A politikai-morális indulatokon kisiklik, vakvágányra szalad a híres kvalitásérzék. Az, amelyik az elemzés-beleézés remekait hozta létre az egész életműben. Például Csokonai és Berzsenyi, néhol Petőfi esetében. Most szunnyadni látszik. Mert tendenciózus, a kánonhoz igazodó fejlődésrajz születik, nem szubjektívan fűtött tudományos elemzéssorozat. Így kerül Kemény után és Móricz elé nem – mondjuk – Tolnai, hanem Herczeg. És Arany után és Ady elé nem Reviczky, Vajda, Komjáthy, hanem – itt csúszik a legnagyobbat a kvalitásérzék – Lévy, Vargha Gyula, Kozma Andor és Szász Károly. Ez már irodalomtörténeti-fejlődésrajzbeli kon-

zekvencia. És az irodalomtörténeti-fejlődésrajzbeli konzekvenciák a legszimptomatikusabbak. Mert, ha a klasszicizmus egyszeri, de örök normát szabó érték, utána csak hanyatlás jöhet, dekadencia. Ne vitassuk a dekadenciafogalom értelmét-értékét! Egy azonban világos: Horváthnál nem a kérdésessé vált, későpolgári kultúra dekadens, hanem a születőben levő, korapolgári kultúra dekadens. Mert dekadenciafogalma mércéje nem a későpolgárit előző érett polgári kultúra, hanem a korapolgárit előző népi-nemesi kultúra. Ebből következik minden. Az, hogy Aranytól Adyig egyértelmű értékpusztulást lát, az Arany által manifesztált értékek pusztulását. És nem látja az értékszületést, az Adyban manifesztálódó értékek születését. Vagyis tudja, hogy az egyik irodalmi értékrendszer bomlik, és nem tudja, hogy a másik irodalmi értékrendszer születik. Így kapja meg az ábrázolt félszázad torzképét. Üdvözl mindent – kvalitásra való tekintet nélkül –, ami örzi az Arany-hagyományt. Elvet, mindent – kvalitásra való tekintet nélkül –, ami szüli az Ady-hagyományt. Mondjuk ki nyíltan: félig érti, és félig akarja érteni Adyt, nem érti és nem akarja érteni az egész Nyugatot, vagy talán az egész modern magyar irodalmat. Itt, ezen a ponton, a progresszív magyar modernség megítélésében szinte végletesen dogmatikus. Sőt, létrehozza a dogmatikus irodalomtörténetírás klasszikus képletét. Nem értékélményei vannak, amelyek tételeket teremtenek, hanem tételei, amelyek értékélményeket rombolnak. Nem az irodalomtörténet valóságos, értékromboló-értékteremtő folyamatából csinál rendszert és elveket, hanem a rendszerhez és az elvekhez stilizálja az irodalomtörténet módosított, értékromboló-értékteremtő folyamatát. Így kapja meg az Aranyban csúcsonódó-végződő, és azóta reménytelenül hanyatló magyar irodalomtörténet képét, az utolsó fázist illetően torzképét.

A rendszer és a műérzékenység, a dogma és a kvalitásérzék kettősségét, sőt harcát a legvilágosabban a híres Ady-könyv

mutatja, az Ady és a legújabb magyar líra.¹⁹ Legendák veszik körül. Arról szólnak, hogy konzervatív részről elsőként értette, üdvözölte Adyt. Nos – olvassuk el a tanulmányt! –, konzervatívnak konzervatív, de nem érti vagy félig érti, és nem üdvözli Adyt. A rendszer és a dogma oldaláról – világnézetileg, morálisan, politikailag – teljesen elutasítja. A műérzékenység és a kvalitásérzék oldaláról – sejtető szimbolikáját, megidéző költőiségét – majdhogynem befogadja. Ami Ady költői forradalmának éppen a költőiségét és éppen a forradalmiságát adja, arról mindent megismétel, ami a konzervatív kritikában közhely. A dekadenciát, a modernkedő tetszelgést, az erkölcs-telen érzékiséget, az érthetetlen magyartalanságot, a talajt megtagadó nemzetietlenséget. Ez Ady megítélése, de nemcsak Adyé, hanem az Ady reprezentálta egész Nyugaté, az Arany-tradíción túllépő egész magyar irodalmi progresszióé. Ady alkotó módszerének, költői képalkotásának, nyelvének elemzésében azonban megcsillan a híres elemzőkészség. Itt valóban kísérletet tesz a nagy költő szimbolizmusának megértésére. Pontosan tudja: miként születik a psziché értelmén inneni-logikán túli rétegében a költői megsejtés, és ebből, a fogalmilag ki-mondhatatlan lényeglátásból miként lesz az intellektust intuícióval, a megnevezést megidézéssel helyettesítő költői szimbólum. És azt is, hogy ez a tudat alá leásó, ösztönös költői konfesszió új nyelvet teremt, amibe beáramlik valami a civilizációt megelőző ősi ritusok ritmusának mágikus erejéből. Csak-hogy ez nála nem Ady lírájának a lényege, hanem a megjelenési módja (nem a tartalma, hanem a formája?). Valóban így van. De mivel a lényegét elveti, csak a megjelenési módot fogadja be, lényegében elutasít, nem üdvözöl. Ez a részkérdésekben megértő, alapvető elutasítás egész pályájának legsúlyosabb-lejelképesebb gesztusa. A magyar 20. századot taszítja el, az Arany–Gyulai tradícióhoz, az irodalmi Deák-párthoz láncolja magát.

¹⁹ A könyv adatai a 2. jegyzetben.

Párhuzamok és ellentétek

Szekfűvel szokták rokonítani. Nem méltatlanul. Együtt indulnak. Azonos a világnézeti bázisuk, azonos a tudományos magatartásuk. Sőt, azonosan kérlelhetetlen-kemény a morális tartásuk. Nemcsak hivatkoznak egymásra, hanem párhuzamosan is dolgoznak. És nagyjából azonos az eredményük is. Teljes rendszert alkotnak. Bennük ér véget, ér a csúcra a hazai polgári történetírás, a hazai polgári irodalomtudomány. Ez a csúc és vég kétértelmű. Van benne tényleges csúc is, van benne tényleges csőd is. Ezzel együtt zárnak egy korszakot.

Az azonos világnézeti bázis a konzervativizmus. Az azonos tudományos magatartás a szenvedélyes válaszkérés. Válasz a forradalmakra, válasz az ellenforradalomra, válasz Trianonra – válasz a nemzeti katasztrófára. Közvetlen és közvetett válasz. A közvetlen válasz a híres *Három nemzedék*, a híres *Aranytól Adyig*. A közvetett válasz – egy előkészítő szakasz után – a majdnem teljes életmű. A közvetlen válasz szubjektívan fűtött. A közvetett válasz objektívan hűvös. Mindkét válasz a történelmi és irodalmi múlt vizsgálata, a földcsuszamlás keresése. Hova, mire vezethető vissza az összeomlás? – ez Horváth és Szekfű kérdése. A hagyomány elvesztésére, a tradíció megtagadására – ez Horváth és Szekfű válasza. Vagyis, kiélezve a kérdés-válasz konzekvenciáit: a bukás oka nem a megkésett magyar progresszió, hanem a magyar progresszió, nem e progresszió felemás volta és ritmuskésése, hanem e progresszió létrejötte és tendenciája. A magyar liberalizmus-radikalizmus – e rendszerekben – nem kései és kevés, hanem korai és sok. Vissza kell menni tehát a meg nem támadott gyökerekig. E század húszas éveiben a megelőző század – Szekfűnél 30-as, 40-es, Horváthnál 50-es éveibe, majdnem egy századot.

A két háború között – Horváth mellett – születik néhány szintetizáló irodalomtörténet. A gyökerük közös: az okok keresése, válasz Trianon leckéjére. A szándékuk is közös: a célok keresése, felkészülés az új katasztrófa leckéjére. Önvizsgáló-

sorsvizsgáló tudomány ez, háború után és háború előtt. Az átélt tragédiától ihletetten, a sejtett tragédiától megbűvölten. Megrendítő közelmúlt és nyomasztó közeljövő egyforma kérdéseket tesz fel: a nemzeti morál, a nemzeti tradíció, a nemzeti karakter, a nemzeti autonómia kérdéseit. Minden irodalomtörténet ezt értelmezi. De ahogyan értelmezi, az vízváltató. Az értelmezés minősége tendenciákba-irányzatokba sorol. Van egy másik szempont is. Ennek nem ellentmondó, inkább vele összhangban levő. Az, hogy minden szintézis egy irodalmi irányhoz kötődik. Abból teremt nemzeti morált és karaktert, annak teremt nemzeti tradíciót, attól remél nemzeti autonómiát. Mindez csak Horváth igazát bizonyítja. Az irodalomtörténetírás, az irodalmi tudat valóban az irodalom genetikus önismeretének szerve.

Csak hogy itt azonnal szembeötlővé válik valami. A többiek a jelen tendenciáit absztrahálják, az élő irodalomnak csinálnak múltat. Horváth a múlt tendenciáit absztrahálja, a halott irodalomnak csinál jövőt. Az első az eleven irodalmi folyamat természetes teoretikus gesztusa. A második egy nagy tudósegyéniség voluntarista teoretikus gesztusa. A mához igazítani a múltat: ez lehet a progresszió történelmi öngazolása. A múlt-hoz igazítani a má: ez lehet a konzervativizmus történelmi megkötöttsége. Márpedig Horváth ezt teszi. Tudja: a nagy Arany-nemzedék, az irodalmi Deák-párt nem hozta létre irodalmi tudatát, nem írta meg irodalomtörténetét. Ő létrehozza, és megírja. A 20. század 20-as, 30-as éveiben létrehozza a 19. század 60-as – 70-es éveinek irodalmi tudatát, és megírja irodalomtörténetét. Szűken számítva is fél-félszázados késés. A gesztus nagyon kétarcú. Magas moralitás is van benne, és mélységes realitáshiány is van benne. Tragikus pátoszt is mutat, groteszk megkésettiséget is mutat. Ebből következik minden: az, József Attila és Babits kortársaként csak Aranyig jut el és Keményig. Hogy a Nyugatot nem szereti, Adyt félig érti, hogy kimarad belőle az egész magyar irodalmi megújulás, az egész 20. századi magyar modernség.

A különbség feltűnő minden párhuzamban. Három vonatkozási pont is kínálkozik. A par excellence szellemtudomány irodalomtörténete, a Nyugat irodalomtörténete és a népies szintézisek. Csak a példák szintjén: az elsőt Thienemann írja meg, a másodikat – többnyire Babits nyomán – Szerb Antal és Benedek Marcell, a harmadikat – valamennyire Szabó Dezső nyomán – Németh László és Féja Géza.²⁰

Thienemann irodalomtörténeti vázlata az *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. Nem irodalomtörténet, csak az irodalomtörténet elmélete. A Horváthhoz viszonyított különbség-szembentállás így is evidencia. A szociológiai bázis közös. Nemcsak a műről van szó, hanem a szerzőről is, az olvasóról is. Nemcsak az irodalom történetéről, hanem az irodalmi élet történetéről is. De ezen belül: Horváth a magyar irodalom önelvűségéhez igazodó magyar irodalmi rendszert keresi. Thienemann a magyar irodalom európaiságához igazodó összehasonlító irodalmi rendszert keresi. Az első a pozitívizmusból merített szerves fejlődés-koncepcióval dolgozik, amely fénykort tételez, és utána hanyatlást. A második a szellemtörténetből merített szellemi fejlődés-koncepcióval dolgozik, amely folyamatos fejlődést tételez és állandó értékképződést. Vagyis: Horváth renészere egy tegnapi irodalmi irányzat igazolása a tegnapi tudo-

²⁰ L: Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. Bp. Danubia 1931. – Babitsnál sok más mellett főképpen a *Magyar irodalom*. 1913. In: *Írás és olvasás és a Tanulmány a magyar irodalomról* 1924. In: *Élet és irodalom* című tanulmányok jönnek számításba. – Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Kolozsvár. Erdélyi Szépműves Céh 1934. – Benedek Marcell: *Délsziget* Bp. Révai 1928. – Szabó Dezsőnél több más írás mellett *A kettészakadt magyar irodalom*. Ludas Mátyás Füzetek Bp. 1927–28. – *A magyar irodalom sajátos arca*. Ludas Mátyás Füzetek Bp. 1934. és *Magyarország helye Európában*. Ludas Mátyás Füzetek Bp. 1935. című tanulmányai jönnek számításba. – Németh László: *Kisebbségben*. Bp. Magyar Élet. 1939. – Féja Géza: *Régi magyarság*. Bp. 1937. Magyar élet. *A felvilágosodástól a sötétedésig*. Bp. 1942. Magyar Élet. *Nagy vállalkozások kora*. Bp. 1943. Magyar Élet.

mány eszközeivel. Thienemann vázlata egy mai irányzat igazolása a mai tudomány eszközeivel.

A nyugatosoktól időben, karakterben egyaránt nagy a távolság. Babits akkortájt alapozza a „genetikus önismeret” e megfogalmazásait, amikor Horváth a magáét. Csakhogy egészen másképpen. Babits a Nyugatnak, az éppen születőnek keres szülőket. Horváth a klasszicizmusnak, az éppen elhalónak keres utódokat. A keresett szülők – például Arany és Vörösmarty – nagystílűek. A keresett utódok – például Lévy és Kozma – kisstílűek. Babitsé és a nyugatos irodalomtörténetek, a Szerbé és a Benedeké az irodalmi mához és hólnaphoz készülnek programnak. Horváth irodalomtörténete az irodalmi tegnaphoz és tegnapelőtthöz készül monumentumnak. Még radikálisabb a különbség a karakterben. Horváth irodalmi karakterének és mögötte levő nemzeti karakterének alapvonása a stabilitás, alapfunkciója az őrzés. A nyugatosok irodalmi karakterének és mögötte levő nemzeti karakterének alapvonása a mobilitás, alapfunkciója a befogadás. Vagyis a konzervatív tudósnál irodalmunk az autark nemzeti szellem egyik hajtása, a zárt magyar kultúra terméke. A modern esszéistáknál irodalmunk az európai irodalom sajátos speciesze, a nyitott magyar karakter terméke. Eredendő különállás van az egyikben, eredendő egység a másikban. Horváth egy sohasem volt szellemi önellátásban keresi a nemzeti tragédia feloldását. A nyugatosok egy mindig volt európai magyarságban keresik a nemzeti tragédia feloldását.

A népiesekkel – Némethtel, Féjával – rokon lenne a karakter, de mások a hangsúlyai, más a tendenciája. Itt is a megőrzés a lényeg, és ott is, de másnak a megőrzéséről van szó. Ami a másik oldalon – Féjánál – a keleti sztyeppék ihletéről, ősi föderatív hajlamról, ugor meditatív ösztönről elhangzik, aligha vehető komolyan. De komolyan vehető – nála is, és főképpen Némethnél –, hogy az őrzés rebellis hagyományok, progresszív tradíciók, demokratikus-populáris szándékok őrzése. Horváth tradíciója a forradalmat követő önkényuralom alatti magatar-

tásból táplálkozik. A népiesek tradíciója az önkényuralmat megelőző forradalom alatti magatartásból táplálkozik. És még egy lényeges szempont: mindkét oldalon érezhető a Nyugattól való elzárkózás. De ez a népieseknél inkább egy tudatos kelet-európai orientáció, Horváthnál inkább egy tragikus ízű nemzeti magány. A kelet-európai orientációban erőteljes a németellenes nemzeti önvédelem. Horváth zártabb-tudományosabb rendszeréből a közvetlen politikai tendenciák hiányoznak.

*

Ellentmondásoktól kihegyezett-szagattott életmű. Anyag-gazdagsága, koncepciózussága, rendszerteremtő ereje, morális tartása világméreteken jelentős produktummá tehetné. Konzervetivizmusa, zártsága, normatív jellege, prekncipiált volta hazai méreteken is kérdéses produktummá teszi. Mégis ő volt a legnagyobb magyar irodalomtudós. Ebben van valami heroikus is, valami groteszk is. A heroikus az a tartás, amellyel értékeket őriz, és opponálja a mellette keletkező-múló időt. A groteszk az a pozíció, hogy magateremtette, vélt értékeket őriz, és ezek alapjáról opponálja a mellette keletkező-múló időt.

Politikai-történelmi kérdésekre – Trianon kérdéseire – irodalmi-tudományos rendszerrel akart válaszolni. Ezért minél önelvűbbnek szánta az irodalmi-tudományos rendszert, annál politikaibb elvű lett. Ez, sajnos, súlyos következményekkel járt. Kettős következményekkel, politikaiakkal és irodalmi-tudományosakkal.

A politikai következmények egyértelműek. A történelem világosan fogalmazott kérdéseire nem tudott világos választ adni. Pontosabban: világos választ adott, világosan téves választ. A konzervatív ihletettség szülte téves választ. Azt, hogy a 19 és Trianon utáni magyarságot egy a hajdanvolt önkényuralom alatt született spontán költői és praktikus-politikai reflexiókból önkényesen absztrahált nemzeti karakter és nem-

zeti morál felé orientálta. Ezzel — Szekfüvel együtt — reprezentatív alakja lett egy a nemzeti sorsproblémákra adott konzervatív-retrográd válaszadási-megoldási kísérletnek. Mellette és vele egyidőben az összes válaszadási-megoldási kísérletek előbbre jutottak. Például a nyugatosok, Babits és a Babits-iskola válasza. Itt is lényeges volt az értékőrzés, de ezek az értékek az általa lényegében megtagadott magyar polgári progresszió értékei voltak. És ezektől az értékektől a megoldás útja nem visszafelé, a magyar polgári progressziót megelőző periódushoz, hanem előre, a nagy polgári kultúra szülte humanisztikus megoldásokhoz vezetett. Vagy a népiesek, a legmagasabb szinten Németh László válasza. Ez is őrzött hagyományt, de nem megbékélő, hanem lázadó hagyományt. Ez is kutatta a nemzet karakterét. De nem a belenyugváásra talált itt, hanem a bele nem nyugváásra. Ez is vizsgálta Horváth mitizált félszázadát. De nem Arany utódait kutatta benne, hanem a Nyugat elődeit kutatta benne. És még sorolhatók tovább a válaszadás-megoldás kísérletei.

Az irodalmi-tudományos következmények is egyértelműek. A politikai válaszok tévesek voltak, mert konzervatív talajról születtek. Az irodalmi válaszok tévesek voltak, mert politikai talajról születtek. Önelvű irodalmi, vagyis esztétikai rendszert akart létrehozni, de csak a keretfogalmak lettek esztétikaiak. A keretfogalmak tartalma megmaradt világnézetinek, etikainak, politikainak. Keményen fogalmazva: létre akarta hozni, de nem tudta létrehozni a valóban esztétikai fogalmi apparátust. Meg akarta haladni, de nem tudta meghaladni a magyar tudományosság retrográd hagyományaiban rejlő nem irodalmi-esztétikai, retrográd módon nem irodalmi-esztétikai szempontokat. Emiatt nemcsak az élő magyar irodalmi fejlődés mögött maradt el évtizedekkel, hanem az élő európai tudomány fejlődése mögött is elmaradt évtizedekkel. Posztpozitivistá ízü, nacionálisan konzervatív, normatív történeti rendszert hoz létre akkor, amikor a szellemtudományok is, a formalista iskolák is, a fenomenológia is — persze más és más irányokban —

megújítják az irodalomtudományt. Ebből következik, hogy az irodalmiság, a művészet a levegőben levő kérdéseit nem megválaszolni nem tudja, hanem lényegében megfogalmazni sem tudja. Érzékeny és finom elemző. De nem ritka telitalálataiban az intuición és a kvalitásérzék győz, nem a fogalmilag valamennyire is pontos esztétikai apparátus. Ilyet létrehozni nem tudott.

Műve, alakja tiszteletreméltó emlék. Tudományos és pedagógiai etikája eleven hagyomány. De csak a tartása, nem a tartalma. A tartás tartalmát, a világnézeti-politikait is, az esztétikai-irodalmit is szigetelő rétegek választják el a mától, sőt a tegnaptól is. Vigyázni kell, hogy ha a tartalom nem is, a tartás átjöjjön.

FRIED ISTVÁN

A VITKOVICS-JELENSÉG

PROBLÉMÁK ÉS UTAK A MAGYAR KLASSZICIZMUSBAN¹

Vitkovics Mihály már életében részben legendahőssé, részben anekdota-figurává vált. S mind a legendát, mind az anekdotákat maga is terjesztette, a misztifikáció, az önmagát csak félig leplező „rejtőzködés” kortársai jó része előtt ismert tulajdonsága.² Jól kereső, vígan és fényűzően élő ügyvéd volt, de mindenáron költő akart lenni, egy az elhivatottak közül: házában gyülekeztek a magyar és a pesti szerb irodalomjelesei, a mulatozások nem akadályozták az irodalmi élet szervezése körül folyó vitákat, s a viták, a magyar irodalmi élet polarizálódása nem gátolták abban, hogy kérlelhetetlen ellenfelekkel egyaránt ne legyen jó viszonyban. Tüzes magyarként, a magyar népelet, népköltészet ismerőjeként élt a köztudatban, névtelenül közreadott dalai, sőt névvel megjelent (vagy hagyatékából előkerült) kisebb lírai költeményei – ha nem folklorizálódtak is, de legalább – népszerű dalokká váltak, széles körben

¹ Dolgozatunkban – terjedelmi okból – nem vállalkozhattunk a téma teljes kifejtésére, így csak egy, a magyar klasszicizmus közép-európai összehasonlító vizsgálatáról szóló tanulmány egy részletét adhatjuk, tekintettel *Vitkovics Mihály születésének 200. évfordulójára*. Ezért használtuk a klasszicizmus, a szentimentális magatartás, stb. fogalmakat azok pontos körülírása nélkül. E fogalmak elemzése, a bennük rejlő tartalom kibontása a készülő dolgozat feladata lesz, amely az itt csak jelzett problémákat (pl. Kazinczy műfajelmélete, Kazinczy és a népiesség) is tárgyalni fogja.

² Vö. *Az ó-hitű magyar írókról szóló tanulmányt*, továbbá Vitkovics Mihály levelét 1819. ápr. 14-éről. *Vitkovics Mihály Válogatott Művei*. Bp. 1879. III. 173.

elterjedt énekeként kerültek bele a népszerű dalok kiadványaiba,³ sőt Erdélyi János népdalgyűjteményébe is.⁴ Ugyanakkor a szerbek is – joggal – a magukénak vallották. Nem csupán azért, mert részt vett az egyházi ünnepeken, szerbül is verselt, írt (noha grammatikai hibákkal), a görög keleti egyház ügyvédjeként is tevékenykedett, hanem azért is, mert szerb ügyvédbojtárjai a szerb életből is kaptak leckét házában, mint ezt közvetlen utókorá oly sokszor hangoztatta. S ami a Vitkovics váratlan halálát követő évtizedek szerb⁵ és magyar sajtójára általában jellemző: szerb-magyar voltát nem paradoxonként, hanem megkülönböztető sajátságként láttatták, e tényben vélték megragadni Vitkovics különleges helyzetét; nem két irodalom határán, nem periférikus helyzetben, hanem életadó és költészetet fakasztó közegként, példaadó magatartás mércéjeként. Ezért hivatkozhattak rá mindazok az 1850-es esztendőkből, akik a szerb és a magyar irodalom „rokonulás”-áról értekeztek,⁶ a Bach-korszak reménytelenségében Vitkovics Mihály példáját idézve. S annál meglepőbb, hogy a több évtizedes törekvések egy pontosabb Vitkovics-válogatás kiadására (ezt már Kazinczy Ferenc szorgalmazta,⁷ Toldy Ferenc 1846-ban már a sajtó alá rendezés munkáját is elvégezte)⁸ késtek, az

³*Dal-füzérek válogatott népszerű dalokból*, fűzve Kecskeméthy Csapó Dániel által. Pesten 1844–1846. I–IV. füzet. I.: Hej, juhászbojtár, II.: Szép virággal . . . , Hej pajtás! be nevetem . . .

⁴Erdélyi János: *Népdalok és mondák*. Pesten 1846–1847. I–II. kötet. I.: *Pirulj, rózsá . . . , Hej pajtás, be nevetem . . . Fegyvert fogok . . . , II.: Nem adott az isten . . .*

⁵*Vitković Mihail*. Serbska Novina ili Magazin za hudožestvo književstvo i modu 1838. I. félév 42. szám., *Životopisanie Mihaila Vitkovića*, Kurialnog advokata . . . Serbska Pcela . . . 1832. 51–57., *Mihail Vitković*. Serbskij Narodnij List 1838. 14–15. szám, Peičić, Konstantin: *Žitie Teodora Pavlovića, novinara i spisatelja srpskog*. U Novom Sadu 1857. 23., 65.

⁶Kondor Lajos: *Vitkovics Mihály*. Vasárnapi Ujság 1857. 21. szám

⁷Kazinczy Levelezése XXI. 130., 179–180., 198., 393.

⁸Toldy Ferenc: *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi vésztől a jelenkorig*. Bp., 1876. III., 24.

1879-es, három kötetes Vitkovics-válogatás elhamarkodottnak tetszik,⁹ még az Abafi-féle Nemzeti Könyvtár egyéb hírhedt önkényességein is túlsz, átír verseket, szakaszokat hagy ki, s csupán részben támaszkodik a Toldy-gyűjtötte anyagra, azaz a kéziratos hagyaték egy részére. Mindössze egy-két esetben megy vissza az eredeti forrásig; nem is szólva arról, hogy meg sem kísérli a kronologikus rend betartását. Ugyanezt mondhatjuk el szerb műveinek sorsáról is. A „*Skupljeni Spisi Mihaila Vitkovića*”¹⁰ a jól ismert, könnyen hozzáférhető műveket tette közzé, ezeket századunkban jócskán kiegészítették az elfeledett és a kéziratos anyaggal, de a gyűjtés még koránt sem mondható teljesnek.¹¹ S e kiadásokra már a nacionalista szemlélet nyomta rá bélyegét. Míg Szvorényi előszavában elengedhetetlen érzi azt, hogy Döbrenteit idézze, ki szerint Vitkovics a szerbek asszimilációját vélte szükségesnek,¹² az említett szerb kiadás erőteljesen hangsúlyozza:

„Vitkovics egészen szerb lélek volt. Ő ugyan csak keveset írt szerbül, de igaz szerb módjára élt. Házában szerbül éltek, szerbül éreztek, szerbül beszéltek, szerbül énekeltek.”¹³

A végletes fogalmazások természetesen nem segítették elő a kutatásokat, amelyeknek kitűnő összefoglalója volt Rádits Dusán monográfiája.¹⁴ S az ő eredményeit a mai napig sem haladták túl, hiszen, aki azóta Vitkovicsról írt, csupán egy

⁹ Szvorényi József rendezte sajtó alá három kötetben.

¹⁰ *Skupljeni Spisi Mihaila Vitkovića*. Narodna Biblioteka Braća Jovanovića Sveska 47. Pančevo, é. n.

¹¹ Dolgozatunk írása közben került nyomdába egy modern szempontú, megbízható szövegű Vitkovics-válogatás, Vujicsics D. Sztóján több éves kutatásainak eredményeképpen, valamint egy másik kötet, Lőkös István gondozásában.

¹² III. kötet, előszó, XXVII.

¹³ A 10. sz. jegyzetben i. m. 6.

¹⁴ Rádits Dusán: *Vitkovics Mihály*. Újvidék 1909.

részterületet vizsgált. Így Mladen Leskovac¹⁵ több szövegközlésében és tanulmányában Vitkovics szerb leveleit, verseit elemezte, s viszonyította kora szerb költészetéhez. Sziklay László¹⁶ a kétnyelvűség szerepét mutatta be a magyar és a szerb irodalom egy bizonyos szakaszában; Fenyő István kritikátörténeti vizsgálatai is érintették Vitkovics idevonatkozó írásait.¹⁷ A legtöbbet Horváth János¹⁸ dolgozatai adták, amelyek a népiesség fejlődéstörténetében jelölték ki Vitkovics helyét. Ám Horváth János számos finomságot és formai jellegzetességet feltáró elemzéseit Sziklay László kismonográfia terjedelmű, a többnyelvű Pest-Buda háttérében megrajzolt Vitkovics-portréja több fontos momentummal egészítette ki.¹⁹ A magunk eddigi vizsgálatai a népiesség problémakörében maradtak, megkíséreltük egy téma Vitkovicstól Petőfiig vezető módosulásának felvázolását, továbbá a népiesség különböző rétegeinek bemutatását Vitkovics különböző formakincset tartalmazó adaptációi révén, illetve Vitkovics Mihály jelentőségének fölmérését a magyar irodalomban.²⁰ Ezúttal folytatjuk megkezdett elemzéseinket, s arról a *fejlődéstörténeti* szerepről szólnánk, amelyet Vitkovicsnak sikerült betöl-

¹⁵ Leskovac: *Mihajlo Vitković. Njegov život i rad u srpskoj i madjarskoj književnosti*. Sremski Karlovci 1934., Újabbán: Udovički Ivanka: *Romansijerski pokušaji Mihaila Vitkovića i njegove izmene Karmanovog dela*. - Uperedna istraživanja 1 (1975) Beograd 1976. 183–232.

¹⁶ Sziklay: *Vitkovics Mihály, a kétnyelvű költő. Szomszédság és közösség*. Szerk.: Vujicsics D. Sztoján. Bp. 1972. 203–258.

¹⁷ Fenyő: *Az irodalom republikájáért 1817–1830*. Bp. 1976. 172–174.

¹⁸ *A magyar irodalmi népiesség története Faluditól Petőfiig*. Bp. 1927. Az It e számában megjelenő dolgozat csak írásunk befejezése után jutott el hozzánk

¹⁹ A 16. sz. jegyzetben i. m.

²⁰ *A szerencsétlen lányka*. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei 1970., júl., 40–47.; *Vitkovics Mihály szerepéhez a magyar irodalmi népiesség történetében*. Uo. 1973.; márc., 73–78.; *A népies hexameter kérdéséhez*. It 1977/3.; *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*. Kandidátusi értekezés. Sajtó alatt.

teni a magyar klasszicizmus „végpontján”, és amely voltaképpen jelentősebb alakká teszi, mint amilyen pusztán versei, szépprózája, értekezései alapján volt. Hogy Vitkovics Mihály életműve része, méghozzá az egészbe jól belesimuló része a magyar klasszicizmusnak, arra Szauder József is célzott, mikor Vitkovics és Fáy András egy meséjét egybevetette. Ő a „részletezés helyenkénti túlzása”-ban – helyesen – klasszicista cizelláltságot fedezett föl, majd másutt egy Kazinczyhoz írott levélben találta meg a Kazinczyéval oly rokon klasszicista szemlélet nyílt kimondását.²¹ Hivatkozhatnánk névvel közreadott ódaira, alkalmi költeményeire, Lessinget követő meséire, stb., s bemutatathatnánk a nem is annyira Kazinczyval, mint inkább a Virág Benedekével rokon versformálás klasszicista módszerét. S hivatkozhatnánk az antik szerzők feltehetőleg öntudatlan áthallásaira, mint pl. egy Horvát Istvánhoz küldött verses levélben:

„semi ki nem vesz
 Keblébül, tsak más alakokká változik . . .
 Képzem, hogy az emberi fajzat
 Hull falevelke gyanánt, hervad . . .”

Ehhez az *Iliász*ból idézhetünk (Devecseri Gábor fordításában)

„Mint levelek születése, olyan csak az embereké is.
 Földresodorja a lombot a szél, de helyébe az erdő
 mást sarjaszt újból, mikor eljön a szép tavasz újra:
 így van az emberi nemzet, egy nő, más meg aláhull . . .”

Szaporíthatók ezek a példák, s mindenütt megállapíthatnánk, hogy az antik auktorok nyomán megformált versek, verssorok nem a Berzsenyi Dániel kozmikus látásával, emelt tónusával, a magasfokú általánosítás energiájával rendelkeznek, hanem csöndesebbek, szentimentálisabbak (a szónak a stílusirányt jelölő értelmében), földönjáróbbak. Körülbelül úgy, ahogy befejezetlen levélregénye különbözik mintáitól, az ele-

²¹ Szauder: *Az Estve és az Álom*. Bp. 1970., 463–464., 486.

ven látvány¹ frissessége, némi földhöz tapadtság (s olykor a bizonytalan vagy legalább is ingadozó ízlés) némiképpen meghatározza a többnyire gonddal készülő Vitkovics-művet.

Hogy közelebb jussunk a Vitkovics-jelenség pontosabb értékeléséhez, kitérőt kell tennünk. Az utóbbi esztendőök kutatásai nyomán már világossá vált, hogy a német irodalomban, de főleg itt, Keletközép-Európában a népdal vagy a népies dal, a népköltészet a felvilágosodás eszméit valló költőktől, íróktól egyáltalában nem idegen. S ezen belül: akik a felvilágosodás stílusának tartott klasszicizmus vonzaskörében éltek, azok a „fentebb stíl” általánosabb megvalósításával együtt, csak éppen más helyen, más érték kategóriaként emelték be a népköltészetet az irodalomba, sőt, olykor jobban tettek nép- és népies költészet, irodalom között különbséget, mint a barokk népi és fél-népi irodalmából alaposan merítők. Különösen ez a helyzet a magyar irodalomban. Ezért kellene tüzetesebben megvizsgálni Kazinczy Ferenc és a népköltészet s általában a népiesség viszonyát. Kazinczy borzadt a Gvadányi-típusú költésztől, de ez messze nem jelenti azt, hogy a népiességtől, sőt a népköltésztől is borzadt volna. Hogy a *Tövisek és virágok* elé írott Goethe-mottóban a szellem műveit a „Pöbel”-lel állította szembe, nem jelent elfordulást a népköltésztől. Itt csak utalhatunk a *Pöbel* jelentésváltozataira a német klasszika elméleti gondolkodóinál,^{2 2} s röviden idézhetjük Szemere Pál egy megjegyzését:

„Nép és népies. Nem definiálták soha, mi az a népies. S definitio nélkül nincs fogalom. A régiek megkülönböztették a plebs és populust. Az utóbbi mindjárt a senatus után jött, amaz söpredék volt. Populus mindnyájan együttvéve vagyunk.”³

^{2 2} Kaim-Kloock, Lore: *Gottfried August Bürger. Zum Problem der Volkstümlichkeit in der Lyrik.* Berlin 1963. 73.

^{2 3} Szemerei Szemere Pál Munkái. Bp. 1890. II. 175.- Kazinczy szerint: „az a tökéletessége a’ versnek, amelyet Bürger Popularitátnak nevez, és amely által ragyogni akart és ragyogott, nem kis tökéletesség.” *Levelezése* IX. 211.

S amikor Kazinczy magatartására, vélekedésére utalunk, nem téveszt meg bennünket, hogy Csokonait félreértette, helytelenül magyarázta. Ő ugyanis nem látta meg Csokonaiban egy új típusú népköltészeti felfogás jelentkezését, amely lényegében nincs ellentétben a maga irodalmi elveivel. Mivel Kazinczy – s ismét csak emlékeztetni tudunk néhány megnyilatkozására – olyan klasszicista poétikát vallott, amely többbé-kevésbé zárt rendszert alkotott; amelyben megvolt a műfajok hierarchiája,²⁴ a műfajoknak kijelölt hangneme. S ha például a Stella fordításakor tudatosan törekedett egy, a köznapitól eltérő, szerinte szükségszerűen más hangvétel megszólaltatására, pl. a vígjátékban el tudott képzelni egy ismét másfajta hangvételt.

Más példakra utalva: Kazinczy hagyatékában szlovák népdalokat leltek, erdélyi utazásai során román népdalt jegyez le, s kitörő örömmel üdvözölte a Herder gyűjtésből megismert Hasanaginicát. S amikor a Herderen fellelkesült magyar irodalmi közvélemény érdeklődése felszabadítja Vitkovicsban a gátlásokat, s elkezd kihozni a maga szerzette és a szerbből adaptált dalokat, az egyikről Kazinczy éppen nem rosszállással állapítja meg: „rácz ízlésű” dal,²⁵ holott Vitkovics éneke nem felel meg egészen azoknak a követelményeknek, amelyeket Kazinczy Ferenc a dallal szemben felállított. Ugyanis Kazinczy műfaji rendszerének zártsága, a műfajok hierarchiája nem je-

²⁴ Kazinczy több helyütt – főleg levelezésben – nyilatkozik az egyes műfajok helyéről, értékéről. Ismeretes, mennyire megveti a Gelegenheitsgedicht-et (*Lev.* VII. 347–348.), s amikor maga is ilyet ír, az epigrammához közelíti (*Uo.* 347., 354.). Az epigramma viszont nagy becsben áll nála, a görög epigrammák „az emberi elme legszebb műveinek legszebb nemei közé tartoznak” (VII. 235.) Az epistolákat a *Musa pedestris* nemei közé sorolja, mint a meséket, s ezzel helyüket is kijelöli (VII. 35.), s körülbelül ott tartja számon, ahol az „ömlő hexameterekben írt tréfás elbeszélés”-t, melyről azért elismeri, hogy „poétai tekintetben sok érdemmel bír.” E néhány megnyilatkozás idézése azért feltétlenül szükséges, hogy lássuk: nem oly szűk határú e műfaji rendszer. A részletesebb kifejtést másutt kíséreljük meg.

²⁵ *Kazinczy Levelezése* XVIII. 177., 196.

lentett teljes zártságot, merevséget. S ha a műfajok köre ki volt jelölve is, főleg német irodalmi ösztönzésre, mindig adódott valami kis lehetőség a másfajta versalkotásra. Kazinczy szépprózai műveiről is elmondhatjuk ezt. A *Werther* egy gyöngé utánzatát (*Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei*, 1789.) adta az olvasók kezébe, s átdolgozott formában másodszer is megjelentette (1814-ben). E gyöngé utánzat lehetővé tette a számára, hogy a regénybe beleszője azokat a valóságelemeket, társasági fordulatokat, amelyek népszerűvé tették. S erre különösen figyelniünk kell: Kazinczy szépprózája ugyan mintája a magyar klasszicista prózának; leírásainak cizelláltsága, megformáltsága azonban egyáltalában nem szenved kárt a realitás-elemek esetlegesen nyersebb megfogalmazása által. Pl. útleírásaiban a művészeti alluziók kiegészülnek a mindennapok életesebb ábrázolásával. Főleg önéletrajzaiban figyelhetjük meg ennek a földközeli klasszicizmusnak a jelenlétét.

Vitkoviczhoz visszakanyarodva, körülbelül ezeket a jelenségeket vehetjük szemügyre nála is. Töredékes levélregényéről (A költő regénye) már megállapította a kutatás, hogy Kazinczy és Kármán ihlette. Csakhogy Vitkovicsnál a spontaneitás és a reflexió másféle arányban állnak egymással, mint példaképeinél. A *Werther*rel kapcsolatban írja egy német kutató: „Die Briefform erlaubt es, Unmittelbarkeit und Abstand gleichzeitig zu vergegenwärtigen. Leidenschaft und Verzweiflung werden besonnen aufgefangen. Die »Leiden des jungen Werthers« teilen dem Leser sich hinreißend mit, zugleich indessen nehmen sie sich in der Hinwendung auf das Du, den Briefempfänger und Freund, schließlich in der Sprache des Herausgebers, gegenständlich aus. Der Leser erfährt alles in der Person und als Prozeß. Goethe kommt seinem Werther so nah, um zu wissen, was er leidet, und er bleibt ihm so fern, um dieses Leiden gestalten zu können...”²⁶ A szerző és hőse (hősnője) ilyen viszonya jellemzi jórészt Kazinczyt, Kármánt

²⁶ Baumann, Gerhart: *Goethe. Dauer im Wechsel*. München 1977. 81.

és Vitkovicsot, s még abban is a goethe-i mintát követik, hogy különböző mértékben transzponálják élettapasztalataikat, fel fogásukat korokról, szólaltatnak meg a magyar világ uralkodó eszméiből néhányat. Közülük azonban a Vitkovicsé kapcsolódik a leginkább és áttétel nélkül a hétköznapokhoz, azaz valóság és irodalom között itt a legközvetlenebb a megfelelés. Míg Kazinczyt mégis csak kötötte a tény, hogy fordításról van szó, Kármánt pedig az érzelmi lázadás, a szentimentális magatartás adekvát irodalmi megfogalmazásának szándéka, addig Vitkovicsnál szinte kézzel foghatóan válnak szét művének rétegei: a szentimentális magatartás inkább divatos, mint átértett ábrázolása, a mindennapok valósága, amelynek része Csokonai és Verseghy költészete (természetesen Kármán és Kazinczy levélregénye is, csakhogy más helyzetben), s az a fajta énekköltészet, amelyet a kortársak nagyrészt Vitkovicshoz fűztek; a rögtönzésnek ható s a kor népies műdalaival rokon vers, amelyet Vitkovics – társaságban, bor mellett – feltehetőleg ismert dallamokra szerzett. Olyan apró mozzanatok jelennek meg a regényben, amelyekből korabeli társasági szokásokat ismerhetünk meg. Olyan részletek árulkodnak Vitkovics érdeklődéséről, mint a szüretelők német és szlovák énekeire fölfigyelő sétáló leírása, stb. Az irodalomból eltanult modornak és a naplószerű lejegyzésnek állandóan szétváló elegye e regény, amelynek közzétételére már csak az élő személyek néven nevezése miatt sem gondolhatott Vitkovics. De ebben a korai műben is ott az őt mindvégig jellemző kettősség: a felszabadultan verselő népies költő (a társasági mulattató) és az igyekezettel a keretek között maradni kívánó, klasszicista poéta. S a kortársak mindkét Vitkovicsot ismerték, és mindkettőt kedvelték.

Virág Benedek maga sem kedvelte a népiesség egy bizonyos fajtáját, verseiből közismert: hogyan gúnyolódott a Pontyikon, a Rikótikon. Viszont a népdal iránt érdeklődött, nemcsak Kazinczytól (!) kérte akár magyar, akár szláv népdalok küldését, még hozzá a délszláv népköltészet szélesebb körű magyar

fölfedezése előtt, hanem maga is közzétett egy népdalt és Vitkovics egy dalát följegyezte.²⁷ Ez a dal aztán népszerűvé vált; ezt Virág Benedek szintén versben örökítette meg, Szemere Pál is tudomásul vette,²⁹ s alapjává lett egy anekdotának Vitkovics rögtönző képességéről. Ezt a dalt azonban sem igazán sikerültnek, sem a népdalhoz közel állónak nem igen mondhatjuk.

Sok ifjú hullt a' porba,
Mért sietett a' táborba
Sok legényért ittak tórba,
Mért bútt-bé a monostorba,
Guta üti azt meg orrba,
A'ki vizet tölt a' borba.
Igyunk tehát tisztán sorba,
Ugy jutunk-el a' vén korba.³⁰

Sem ritmikailag, sem a rímek erőltettségét tekintve nem népdal. Valószínűleg Vitkovics szerzeménye, esetleg egy népies műdal vitkovicsi változata. A rögtönzés mellett szól, hogy a rímek kedvéért néhol megbicsaklik az előadás folyamatosága; más dalai sem vetekedhetnek például a Csokonaiéival, mégis egyöntetűbbek, megformáltabbak. Virág Benedeknek azonban tetszett, és Kazinczy Ferenc sem róttá meg. Pedig Virág is, Kazinczy is jól ismerték Vitkovics nem népies, hanem klasszikus metrumban írott verseit is, Virág egyet köszöntött is az alkalmi költemények közül.³¹ Nem inkább arról van-e szó, hogy a magyar költészet e klasszicista korszakában megvan a

²⁷ Ld. 20. sz. jegyzetben i. m. (FilKözl 1973.)

²⁸ *Vitkovics Mihálynak V.B. Poétai Munkái*. Pest 1863. 145–146.

²⁹ *Szemere Munkái* III. 32

³⁰ Vitkovics hevenyében írt dala. (Döbrentei Gábor): *Karakter-festő's elmés mulatságos anekdoták*. Pesten 1826. 29–30. Az anekdota hitelességét látszik bizonyítani, hogy a színhely Pomáz, barátjának, Belgrádnak otthona, s az időpont: 1809. Vö. még: *Vers ezen szóra «Csorba.» Közhasznú és Mulattató Hazai vagy Nemzeti Kalendárium* (. . .) [az] 1827 dik Esztendőre. Pesten.

³¹ *Vitkovics Mihálynak 1821. Poétai Munkái* 70.

Hiszen e bordal mellé Vitkovicsnak más, a klasszicista poétikában látszatra inkább beleillő bordalát is állíthatjuk. A *Mi jobb, mi vígabb* . . . kezdetű ének hagvétele alapján véve különbözik a följobb idézettétől. Az a kettősség, amelyről már szoltunk, ti. a klasszicista költő attitűdje és a társaság mulattatójáé, itt két nyilvánvalóbb. S ez, amennyire segít kialakítani Vitkovics helyzetét kora magyar irodalmában, mai szemmel nézve olyannyira gátja a „nagy költészet” kifejlődésének. Ugyanis olykor Vitkovics egyetlen versében is jelentkezik ez a kettősség, és – sajnos – ízlése nem elég tisztult, fölfogása nem elég önálló ahhoz, hogy az egymástól ennyire elütő elemeket egymással harmonizáltatni lenne képes. Ez az oka annak, hogy kortársai ugyan ünnepelték, főleg szerbből átültetett verseit szerették, de ma már nehezen olvasható, alig van olyan költeménye, amely egyetlenesen jó lenne.

A kortársi levelezések tanulmányozása Vitkovics hiányosan ránkmaradt levelezése miatt is fontos. Sőt, azért is, mert a Vitkovics-versek keletkezéséről is fölvilágosítanak. S ha valóban körül tudjuk határolni, mikor születtek egyes Vitkovics-versek, lényének és költészetének hatásáról, ösztönző szerepéről is többet tudunk majd. Ez pedig az irodalmi népiesség fejlődését is igazabban láttatja velünk. Hogy Vitkovics segített Kölcseynek a népies és a népi líra-epika felé való tájékozódásában, bizonyítani véltük.³² De Szemere Pál idézett megjegyzése talán nem jött volna létre Vitkovics nélkül, s Virág Benedek említett levélrészlete is arról tanúskodik, hogy éppen a népiesség kérdésében Vitkovics mértékadónak számított. Már a 19. század első évtizedében is figyelték őt, különösen akkor, amikor dalolt. Ez a figyelem fokozódott a Hasanaginica magyar megjelenése után. Ugyanis Kazinczy lelkesedése elhitette Vitkovicsal – bár erre közvetlen adatunk nincsen –, hogy költőnek számít akkor is, ha népies műdalait közreadja. Csak-

³² Vö. A 20. sz. jegyzetben id. dolgozatok. És: *Kölcsey Ferenc fordításai?* ItK 1969. 702–704.

költőnek számít akkor is, ha népies műdalait közreadja. Csak-hogy Kazinczy és Kölcsey Csokonait elítélő véleménye újabb gátlásokat ébreszthetett benne, s így dalait csak részben tette közzé; a pajkosabbakat egyáltalában nem,³³ és nem egyszer megelégedett avval, hogy házában többek előtt, feltehetően több alkalommal elénekelte azokat. Csak sejthette, hogy jó úton jár. Ugyanis elénekelt dalainak sikere egyként szólt a friss hangvételnak és a jószű előadásnak. Többet mondott számára az, hogy az Aurora 1829-es kötetének (amely már 1828-ban megjelent, tehát Vitkovics még lapozgathatta) *Népdalok* című sorozatában az 1–24-es számozású énekek a Kisfaludy Károlyéi, a 25–26-osak az övéi; vagy az, hogy a Kazinczy egyik legbelsőbb hívének és izlésbeli követőjének ismert Guzmics Izidor elkérte egyik népszerű dalát.³⁴

Pedig gátlásai nem voltak jogosak. Az általa közzétett vagy átültetett dalok azokon a kereteken belül maradtak, amelyeket Kazinczy a költészetnek megszabott. S miután Herder és Goethe nagyra tartotta a szerb-horvát népköltészetet, az innen tolmácsolt darabok is tekintélyre tettek szert. Csakhogy csupán ezzel nem magyarázhatjuk Kazinczy magatartását. Ő a Herderből, Goethéből megismert énekekben olyan népköltészetet látott, amelyhez hasonlót keresett a magyar múltban, s amelyet az akkor még feltáratlan magyar népköltészetben nem ismerhetett. Viszont Zrínyiben a Hasanaginica-szerű balladákkal egylényegű költészetet becsült, s elvetette a Gyöngösi-hagyományt, amelynek folytatását a Gvadányi-poémákban látta. A Vitkovics által fordított ballada- vagy románcszerű versek pontosan beillettek abba a képbe, amelyet Kazinczy képzelt el, leszámítva az 1827-ben kiadott (tehát már 1826-ban kész) Bácsi szekereket, melynek páros rímű tizenkettősei, krónikás hangvétele csak messziről csendülnek egybe a Ka-

³³Vö.: *Serbus dal*. Aurora 1832. 317., azóta sem jelent meg kötetben.

³⁴Récsey Viktor: *Kalászat a pannonhalmi kéziratából*. ItK 1900. 82–83.

zinczy elképzelte nemzeti költészettel. Annál inkább jambusversei, illetve dalai; amelyeknek ál-naivitása, többnyire „megnemesített” előadásmódja nem ellentétes kora irodalmának dal-felfogásával. Ugyanis jól énekelhető műdalokat szerzett Vitkovics; olyanokat, amelyek korlátok közé szorított érzellemmel, egyszerűen és áttekinthetően, minden mögöttes jelentés nélkül fejezik ki a helyzetdal pozíciójába került lírai hős lelkiállapotát. S e kifejezés többnyire logikai-diszkurzív menetben történik, olykor például az eredeti szöveg kihagyásait is pótolva. Ennek aztán az a következménye, hogy az egész vers mintegy a poénra van kihegyezve, epigrammatikus jellegű. Más kérdés, hogy Vitkovics legsikerültebb műfaja az epigramma; talán ügyvéd létéből, a társasági tréfálkozásokból is következett, hogy kitűnően értett a visszavágásokhoz, a ferdeségek kigúnyolásához, s olykor még olyan mélységeket is tudott adni egy-egy epigrammájának, amelyre például ódában sosem volt képes.

Hol van az a' víg kedv, hol az a' nyílt szív, hol az elme,
 Melly mint a' villám, szórva ragyogva repült?
 Mind ezek elmúltak! Pajtás elmúlnak idővel
 Mindenek, és mi marad fenn valahára? mi sem.³⁵

Ennek a versmenetnek volt mestere Vitkovics: A téma fölvetésének, amely jelen esetben az elégikus kérdés, fokozásba beleágyazva, s melyet szemléletesebbé a hasonlaltal dúsitott, ám csupán kiegészítő funkcióval rendelkező második kérdés követ. A harmadik sor elején található lemondó válasz jelzi, hogy a kérdések – akár a jó szónoki beszédben – az érdeklődés fölkelését szolgálták. A megszólítás teremti meg a közvetlenséget, ám megakasztásul is van jelentősége. A téma – epigrammáról van szó – nem kerül kifejtésre, de általánosításra igen. Ez az általánosítás a befejező kérdéssel és a válasz révén szubjektivitással töltődik föl. Ami epigrammában nem egyszer

³⁵ Aurora 1828. 192.

sikerül, az a lírai versekben kevésbé, hiszen ez a módszer már nem igen alkalmas lírai versek fölépítésére. Olykor váratlanul elénk bukkan egy meglepő kép, metafora (mint pl. a *Lilihez* című ciklusban: „szabadságom sólyomi szárnya”, „Utamtúl útag meszsze világnyira jár” . . .). Még népdalfordításaiban is általában ott érezzük a számító, a hideg fővel verset formáló költőt, aki egyszerre alkotója és megfigyelője a dalban kifejezett érzelmeknek. Kortársai által megfigyelt józanságából következik dalainak kiszámítottsága is. S mi ezt így mondhatjuk: bármennyire is úttörője volt a népdalszerű, illetve népies műdalszerű versformálásnak, nem lépte át a klasszicizmus kiszabta köröket, az érzelmeket és a megfigyelést, a spontaneitást és a reflexiót egy versbe tömöríti. Az érzelmeket is ki akarja fejezni, de módszerében inkább a reflexió érvényesül. Ebben látjuk az okát annak, hogy mind Virág Benedeknek, mind Kazinczy Ferencnek megfeleleltek Vitkovics népdalszerű versei és átköltései; illetve Toldy Ferenc melegen fogadta ezeket a verseket. Az természetesen nem vitás, hogy a követők túlléptek Vitkovicsra, Kisfaludy Károly vagy Czuczor Gergely már nem maradt ezek között a keretek között, s a Vitkovics által megpendített-megénekelte témát másképpen verselték meg.

Vitkovics többféleképpen, többféle módszerrel közelítette meg a szerb-horvát népköltészetet. A Tudományos Gyűjteményben közölt értekezése a legkevésbé sikerült, a nyelvészeti és az irodalmi fejtegetések nincsenek egymással arányban, s az irodalomról, a népköltészetéről nemigen akad lényeges mondanivalója (a nyelvészetről inkább, ha a szláv nyelvekben nem képzett is). Fordításai jelzik, hogy a műfaji hierarchizálás tőle sem idegen. A dalszerű verseket többnyire páros rímű nyolcasokban hiszi visszaadhatónak, a ballada vagy románcszerű verseket tízes jambusokban, hexameterben, illetve páros rímű tizenkettősökben, mintegy jelezve a hangvételi, az előadásmódbeli és a műfaji variációkat. Természetének a rövidebb, csattanósabb dalok feleltek meg, bár Toldy Ferenc megállapítása: „a népies formák és felfogás újabb behozatalával

tette a legnagyobb érdemet”³⁶, nem csupán dalaira vonatkozik.

Vitkovics tehát bizonyos mértékig úttörője az „újfajta” népiességnek, méghozzá úgy úttörő, hogy inkább előkészítő, ösvényt kereső szerepet játszik. Ez a szerep nem függ össze azzal, hogy két irodalomban vesz részt. Ugyanis a két irodalomban (a szerbben és a magyarban) funkciója más és más. Mivelhogy a szerb és a magyar irodalom fejlődése között ebben az időben ütembeli eltolódás érzékelhető. Így Vitkovics nem hasznosíthatta a szerb műköltészet tanulságait a magyar irodalomra, miután a szerb műköltészetben nem lelt olyan hasznosítható elemekre, amelyek magyar versei célszerűbb megformálásában segítettek volna. Nyilván látta, hogy a még a mereven didaktikus – moralista, racionalista szerb irodalom, még a felvilágosult klasszicizmus vonzáskörében alkotó költészet is értékelte a szerb népköltészetet, ha olykor külsőségekben is. Csakhogy ez a külsődleges érintkezés nem volt időszerű a magyar irodalom számára. Annál inkább a népköltészet tematikája, a népies költészet versformáló módszere. A magyar irodalom ezekkel felfrissíthető, s e frissítést Vitkovics elvégezte. Törekvései találkoztak a Csokonai és Verseghy lírájából feléje áramló impulzusokkal, s dalaiban (valamint szerb verseiben) a népies költészet, valamint a Csokonai- és Verseghy-dalok általa felfogott lényege többnyire szerencsésen, fejlődéstörténetileg jelentős tartalmakat hordozva, található. Vitkovics életműve a bizonyítéka a magyar és általában a kelet-közép-európai klasszicizmusban rejlő tartalékoknak. Ugyanis e klasszicizmus nem epigonszerű, a fordítás-elv érvényesülése ellenére sem másodlagos értékű. Éppen késettése, némi eklekticizmusa miatt olyan másutt kikísérletezett, illetve máshonnan erős módosításokkal átvett módszereket találkoztatott a hazai hagyományokkal és igényekkel, amelyek újabb energiákkal, alkotói metódusokkal gazdagon az angol, a francia vagy

³⁶ *Magyar költők élete Toldy Ferenctől*. II. Pest 1871. 100.

akár a német klasszicizmustól eltérő variáns létrehozásában jeleskedtek. A főleg német forrásokra támaszkodó népiesség magyar (de tegyük hozzá szlovák, cseh, román vagy szlovén) megvalósulása keletközép-európai jellegzetesség; ehhez hasonló képződményre a differenciáltabb „nyugati” irodalmakban nem lelünk, még ott sem, ahol a népköltészet irodalomba emelése viszonylag korán megtörténik. S amikor a keletközép-európai irodalmakban a népköltészet jónéhány műfaja, módszere benyomul az irodalomba, nem jön létre minőségi változás, mert a benyomulás csupán részleges, feltételekhez kötött. Vitkovics Mihály életműve jó példája annak: hogyan jelentkezik egy versben a nép- és a népies költészet a klasszicista poétikai előírások szem előtt tartásával (itt és másutt is Kazinczy Ferenc elveire gondolunk). A keletközép-európai fejlődés késétsége ezúttal (is): *előny*, a stílusok, a különféle alkotói módszerek és magatartások egyszerre vannak jelen egy költői műben vagy életműben, s ebből az egymásra torlódottságból világosan kitetsző, önálló vonásokkal rendelkező, a nemzeti jelleget önmagán viselő mű vagy életmű keletkezik. Hangsúlyoznunk kell, hogy Vitkovics Mihály esete extrém példa; ilyen jellegű alkotóról nemigen tudunk, ti. olyanról, aki ennyire tudatosan, intenzíven vett részt két, eltérő jellegű irodalomban. Azok, akik az anyanyelvükön kívül németül (vagy magyarul) alkottak e tájon, e korszakban, ezt többnyire nem azzal a szándékkal tették, hogy az anyanyelvi irodalom mellett egy másik irodalom részesei is legyenek. Inkább arról van szó, hogy a fejlődésben mutatkozó különbségek miatt az egyik irodalomban még nem lehet megvalósítani egy bizonyos műfaji formációt vagy hangvételt, s így a differenciáltabb irodalom nyelvén kísérlik meg annak megalkotását. Ezért e nem anyanyelvű művek idegen nyelven az anyanyelvű irodalom vonzaskörében értékelendők, mivel ott értékelhetők igazán. Vitkovicsnál nem erről van szó. Ő kitűnően illeszkedett bele mindkét irodalom konvenció-rendszerébe; mindkét irodalomban azt adva, amire ott és akkor szükség volt.

Vitkovics a szerb irodalomban főleg dalaival jeleskedett. A „polgári (kisvárosi) líra” dalformálási módszerét érvényesítette, olykor Csokonai- és Verseghy-versek szerbre adaptálása révén. Fontosak szerbnyelvű epigrammái, meséinek szerb variánsai. Kevésbé jelentősek ódái, alkalmi versei.

Extrém példája a problémák gyűjtőpontjába állítja: népiesség és klasszicizmus viszonyát versein keresztül jól le lehet mérni. Magyar verseihez szerb versei háttérül szolgálhatnak, és szerb költészetét magyar irodalmi törekvései is magyarázzák. Ám szerb, illetve magyar nyelvű tevékenysége nem azonos minőségű, nem azonos jellegű, s a közeg, amelyben e költészet, széppróza létrejön, szintén igen csak különbözik egymástól. Ami közös: a differenciáltabb irodalmakhoz viszonyított megkésetttség, s ez a stíluskorszakra értelmezve annyit jelent, hogy a klasszicizmusnak nem vegytiszta formájához idomul ez a fajta költői tevékenység. S mert e klasszicizmus nem azonos a nyugati irodalmak egy adott korszakának stílusával, sőt évtizedek törekvései sűrűsödnek itt össze, s keverednek egy másfajta hagyománnyal (mely önmagában szintén a megkésetttséggel jellemezhető), a klasszicizmus általános jellemvonásaihoz újabb, érdekes, különös adalékokat szolgáltat, azt újabb nemzeti költészet, művészet kifejeződésére teszi alkalmassá. Vitkovics újdonsága abban áll, hogy a klasszicizmuson belül maradva, a népiességet párosítja össze a kazinczyanus poétikai elképzelésekkel, s ezáltal mind a műfajokban, mind az előadásmódban földerengtetni, helyenként fölvázolja az újabb lehetőségeket, igaz, csupán fejlődéstörténetileg jelentős értéket adva. Népiességét viszont meghatározza a szerb-horvát népköltészet tematikai és részben módszerbeli forráshasználata, s ezt részben a szerb városi énekek, részben a magyar népies műdalokcincselemeivel párosítja. Vitkovics – legsikerültebb darabjaiban – a népiességnek ama elméleti alapvetéséhez csatolható példa, amely Kölcsey Ferencnél, később pedig Toldy Ferencnél jut kifejezésre. Ott áll mellettük, előbb Kölcsey Ferencnek ad nyersanyagot, utóbb Toldy Ferencnek kölcsönöz könyveket,

fordít — példatárul — népéneket. Vitkovics magatartását a közvetítés szándéka vezette, ezzel tette magát fontossá két irodalomban. Önmagában azonban ez nem bizonyulhatott elegendőnek. E közvetítés nem merülhetett ki személyes szolgálatokban, az információk cseréjében. Irodalomná, költészetté, fordításokká kellett válnia e szándéknak. S hogy azzá vált, így érte el kettős célját: az irodalmi tekintélyt és a kulturális cserét. Nem ő volt az egyetlen, aki a közvetítést tűzte ki élete céljául. Ilyen volt például a szlovák Samuel Rožnay, aki szintén a klasszicizmuson belül maradva, Csokonai és az Igor-ének felé tájékozódva a klasszicizmusnak olyan szlovák (bibliai cseh nyelvű szlovák) változatát hozta létre, amely a fő áramhoz képest oldottabb jellegűnek bizonyult, s amelyből közvetlenebb út vezetett a következő korszakhoz.

Vitkovics kihasználva helyzetének különleges voltát, megteremtette a maga magyar (és szerb) irodalomtörténeti helyét. Egy nagy stíluskorszak kilátópontján állt, s több vonatkozásban előlegezte a későbbi fejlődést. Derűs, szeretetre méltó egyéniségét kedvelték, költészetét becsülték, nem csupán baráti elfogultságból, hanem azért is, mert megérezték benne (inkább szerbből adaptált darabjaiban, dalaiban) a lehetőséget a továbblépésre. Vörösmarty a „nyájás szívet”, a „jókedvet” látta Vitkovicsban, s a „vidámság lantosá”-t, azaz költőt, kit elégiában gyászolt meg, igazi becsülését abba a korba helyezve, „Hol szabadabb lesz lenni magyarnak, 'S százados álmaiból nemzetisége kitör.” Válogatott verseit Toldyval együtt akarta kiadni.³⁷ Kár, hogy ez nem történt meg. Talán Vörösmartyról is valamivel többet tudnánk, ha ismernők, mely Vitkovics-verseket érezte magához közel.

³⁷ Vörösmarty Mihály *Összes Művei* II. Bp. 1960. 60–61, 366–368.

SOMLYÓ GYÖRGY

HA . . . *

A magyar nemzet című versének mindjárt az elején Petőfi váratlanul egy olyan metaforát alkalmaz, amely a hosszú vers egészéből kiütközik mind metaforikus voltával, mind a metafora kirívó preciozitásával, főként pedig a más hagyományokból merített grammatikai formulával, egy feltételes jelentés-tartalmú időhatározói mellékmonddal:

Ha a föld isten kalapja,
Hazánk a bokréta rajta!

Az önálló nemzeti létért vívott küzdelem izzó légkörében mintegy a szerelmi ekstázisig hevülő hazafiság, akkor született neologizmussal, „honszerelm” kifejezésére Petőfi biztos érzékkel fordul éppen a szerelmi költészet egy egyetemes, feltehetően a költészet őskorába visszanyúló sémájához: amelyet, mint látni fogjuk, nem sokkal azelőtt egy másik versében már eredeti „rendeltetése” szerint, a szerelmi szenvedély kifejezésére is kipróbált.

Ebben a versben azonban ez a séma idegen testként hat. De emlékezetesen idegenül. Úgy maradt fenn az emlékezetben, szállóigévé válva, hogy közben feledésbe merítette a vers egészét. Próbát tettem két kiváló irodalomtörténésszel és két neves, művelt költővel: a két sort mindegyik könyv nélkül

*Részlet a szerző *Bevezetés a modern költészetbe* c. készülő könyvének *XIX. és XX. század* című fejezetéből.

tudta, magát a verset, címét vagy első sorát azonban könyvvel a kezében is csak nagy nehezen tudták megtalálni. A hazához mint szerelmi tárgyhoz intézett vallomást az egész hosszú versben valójában csupán ez a szerelmi költészet által szentesített formulát tartalmazó két sor közvetíti költői erővel – ugyanakkor a szónokias, csupán fogalmi síkon maradó vers kontextusában ez a formula erőltetett, keresett, csaknem bizarr tartalmat nyer, a pedánsan és következetesen végigvitt Isten mint paraszt, a föld mint kalap, hazánk mint bokréta metaforasor által. Elég a két sort belehelyezni az előtte és utána álló sorok keretébe, hogy kirívó volta kitűnjön:

Vajon mit kell véle tenni:
Szánni kell-e vagy megvetni?
Ha a föld isten kalapja,
Hazánk a bokréta rajta!

Oly szép ország, oly vidító,
Szemet, leket andalító,
És oly gazdag! . . . Aranysárgán
Ringatózik rónaságán

A kalászok óceánja!
S hegyeiben mennyi bánya
És azokban mennyi kincs van,
Mennyit nem látsz álmaidban.

Az egyes olvasói konkretizációk s a belőlük kialakult irodalmi köztudat pontosan ráérezett a versben egyszerre megjelenő más minőségekre, amely egyrészt itteni szöveg-idegenségével, másrészt egy régi költői alapformához való rokonságával kiemelkedik az együttesből; ugyanakkor áttételes használatában, éppen áttételessége folytán, bizarr, ma már az önkéntelen komikumhoz közeli hatást is kelt.

A séma eredeti, közvetlen feldolgozásában azonban Petőfi a tökéletes kis remekműig jut el, amelynek minden sora emléke-

zetes. A *Fa leszek, ha fának vagy virága* . . . kezdetű kétstrófás vers a népköltészet-ihlette romantikus-népies dal világirodalmi szintű mintapéldája, azon a legmagasabb szinten, amelyre az elsők között éppen Petőfi emelte a népköltészeti struktúrák műköltői újratereztését. Petőfi közvetlen mintája, mai ismereteink szerint, nem igen lehetett más, mint a *Ha folyóvíz vónék* . . . kezdetű magyar népdal valamelyik változata. Amit az is valószínűsít, hogy – más vonatkozásban ugyan – itt szerepel a kalapra tűzött bokréta metaforája is, amely Petőfi előbb idézett verséből oly emlékezetesen lép ki. A népdal (illetve annak Petőfi által ismerhetett változata) mindkét itt idézett versének alapjául szolgálhatott:

Ha folyóvíz vónék,
Bánatot nem tudnék;
Hegyek, vögyek között
Zengedezve járnék.

Ahol kitirülnék,
Porondot hajtanék,
Kaszáló rétekbe
Virágot növelnék.

Leányok leszednék,
Bokrétába kötnék,
S az ő édesiknek
Kalapjukba tennék.

(*Hét évszázad magyar versei* I. 73.)

Nem lehet feladatomban itt e költői vándor-séma (vagy téma) világirodalmi történetének nyomon követése. Csupán XIX. és XX. századi változatainak a következőkben tervezett elemzéséhez szeretnék utalni, adalékkul, további két népköltészeti fel-tűnésére. Az egyik egy andalúz népdal, amely ezt az oly képlekeny s mégis oly állandó témát más témákkal kombinálja:

Lovam toporzékolj
 ottkүн a kapuban,
 a széles országúton.
 Felmennék galambdúcodba,
 én szépséges galambom,
 szállnék veled szabadon,
 bár a villám rám szakadna,
 s felkapnálak a lovamra,
 mely kint áll a kapuban
 ott a nagy országúton.
 Lehetnék a drága melltű,
 a kebledre tűzve ringó,
 lehetnék fakadó bimbó
 feshő rózsabokrodon.

(Pica mi caballo
 que estás en le puerta
 que da al camino real.
 Quisiera, linda paloma,
 subir a tu palomar,
 junto contigo volar,
 aunque a mi me parta el rayo
 y montarte en el cabello
 que está en la puerta
 allá en el camino real.
 Quisiera ser en tu pecho
 el alfiler que tu pones,
 quisiera ser los botones
 en tu florido rosal.)

Egy perui kecsua dalokat közreadó spanyolnyelvű gyűjtemény *Wayno del Cuzco* című darabja, amely később elkanyarodik kezdő hangütésétől, az elején pontosan megismétli a nyilván még előbből eredő témát:

Lennék én kolibri,
 ha te székfű volnál . . .

(Tóth Éva fordítása)

Mind e változatokban közös a feltételes jelentéstartalom – akár az időhatározói mellékmondat („Ha folyóvíz volnék . . .”; „. . .ha te székfű volnál”), akár az óhajtó mondat („Lehetnék a drága mellű . . .) alakját ölti. Eltérnek viszont aszerint, hogy egyszer alkalmazkodik-e ezt a nyelvtani szerkezetet, vagy többlépcsős fokozatokban ismétlik. Ez a szerkezet a pszichológiai adaptáció mitologikus metamorfózisainak művészi objektívációja; a szerelmes lény elementáris törekvéséé a szeretett lényvel való mintegy biológiai szimbiózisra, olyan egymás mellé rendeltségre, amely a természet eredendő természetével bír: amely a szerelmet egyrészt a társadalmi lét, másrészt az egyéni érzelmek gátló esetlegességei közül a *natura naturans* törvényszerű közegébe vezeti vissza. A grammatikai formulát kitöltő természeti motívumok mögött mindig ott is feszül a társadalmi lét szerelmet fenyegető valósága; legtöbbször kimondatlanul, máshol villámszerűen felvillanva, mint az andalúz népdalban: „szállnék véled szabadon, bár a villám rám-szakadna, s felkapnálak a lovamra”; mégha a társadalmi valóság természeti képpé lényegülve kerül is bele a versbe (villámcsapás), mindenképpen ellentétként a törvények ama tiszta világának, amely olyan véglegesen rendelné egymás mellé a szeretőket, mint a növényzethez az öntöző folyóvizet, a galambhoz a párját, a rózsabokorhoz a bimbókat, a virághoz a mézét kedvelő madarat; vagy, mint később Petőfinél, a fához a virágot, a virághoz a harmatot, a harmathoz a napsugarat:

Fa leszek, ha fának vagy virága.
Ha harmat vagy: én virág leszek.
Harmat leszek, ha te napsugár vagy . . .
Csak hogy lényeink egyesüljenek.

Ha, leányka, te vagy a mennyország:
Akkor én csillaggá változom.
Ha, leányka te vagy a pokol: (hogy
Egyesüljünk) én elkárhozom.

(*Fa leszek, ha . . .*)

Petőfi verse mindenekelőtt abban különbözik népköltészeti mintájától (esetleg mintáitól, illetve azoktól, amelyeket nem ismert vagy nem is ismerhetett), hogy az azokban feltűnő szerkezeti elemet a vers fő szerkezeti elvévé emeli. A népdal állandó variációnak, romlásnak, idegen elemekkel való esetleges keveredésnek kitett szövegét egyetlen fő szerkezeti elemmel tökéletesen egységes struktúrává emeli, mintegy megadja a sémának végleges, pontosabban: *egyfajta* végleges tökélyét, amelyre, úgy érezzük, maga kezdettől fogva törekedett. A vers két strófájában egyetlen nyelvi szerkezet éli ki magát, az önmagába visszatérés teljes tökélyéig. S ennek az egyetlen nyelvi szerkezetnek az útján a vers bejárja a szerelmi vágy egész skáláját, az egyvívás egész drámáját, a fától a csillagig szárnyalva, mennyországtól pokolig cikázva, az egyesülésnek akár az elkárhozásig menő elrendeltetésében. Egyetlen szó sem lép ki a feltételes jelentéstartalmú mellékmondatok sorjázásából – csak az azok tartalmát fogalmilag is meghatározó, célhatározói óhajtó mondat ékelődik közbe, szimmetrikus kettős ismétlődéssel.

Éppen ez a versbe ékelődő fogalmiság, a képek racionalizált összekapcsolása a másik strukturális különbség a népdal és Petőfi eltérő szemléletmódból származó eltérő szerkesztésmódja között: a logikai elem bevezetése. És ezzel kapcsolatban: a népdalban uralkodó természeti motívumoknak „ideológiai” motívummal való folytatása. Ha maguk a népdalok minden bizonnyal már a vallásos társadalom termékei is, szellemi közegük még megmarad a természeti népek fogalmai és vonatkozásai között. A személy szerint vallásosnak már nem mondható Petőfi azonban a törvényszerűen egymáshoz kapcsolható természeti elemeket mégis természetesen kapcsolja össze tovább a maga társadalmában szinte természeti evidenciákként ható vallási képzetekkel. Így tud eljutni nyolc soros versében a mennyországig és pokolig, a romantikusan felfokozott érzelmek skáláján a „lények egyesülésének” akár az elkárhozást is vállaló feltétlenségéig: a romantikus vallásos képzetekre való

romantikus utalással egyben ezek tagadásáig, a fő romantikus szentségtörésig, amely az érzelmet emeli a vallás fölötti legfőbb istenséggé.

További különbség, hogy a népdalok kivétel nélkül feltételes módba helyezett igéivel szemben, Petőfi verse – a hasonlóan feltételes tartalmat – a szóló személyére vonatkozva jövő idejű, a megszólítottira vonatkozóan jelenidejű igék sorával fejezi ki. A „leszek” – „ha te vagy” halmazva ismétlődő párhuzama külön feszültséget támaszt, amely nem szerepelt a népdalokban. Ebben a jövő idejű igehasználásban a tudatos én intencionalitása szólal meg, egy intellektuálisabb, önállóbb akarattal rendelkező egyéniség jelenléte, amely kiemelkedik abból a közezből, ahol maga az egyén is mintegy a természeti tárgyak körforgásának része volt.

Mielőtt voltaképpen mondanivalónkhoz érkeznénk, s a kiválasztott séma XIX. századi és XX. századi változata között megpróbálnánk párhuzamot vonni, egyetlen pillantást vessünk visszafelé. A Petőfi által a műköltészetbe emelt népköltészeti témát ő előtte már egy másik nagy európai költő is feldolgozta. Goethe versének címe – *Szerelmes minden alakban* – mindjárt „értelmezi” is az átvett közkeletű lírai sémát. A vers a legkezdetén születik annak a folyamatnak, amelyben az európai költészet ráérez a népköltészetben felremlő lehetőségekre. A romantika kezdete ez, a népköltészet felfedezésének herderi pillanata; de egyben a rokokó klasszicizmus végpillanata is. Goethe fiatalkori versében a „nép” kétfajta „felfedezése” keveredik még egymással: a rokokó módon átértelmezett és a romantikusan átértelmezett. Goethe átveszi a „volnék” sémát, de természeti motívumok helyett társasági motívumokkal tölti meg. S mint ahogy címében racionálisan előlegezi a képek „megfejtését”, a vers befejezésében sem elégszik meg az egymáshoz kapcsolt képek sugalló erejével, az utolsó strófában mintegy „leleplezi” az „irracionális” képek „racionális” tartalmát, ezzel idézőjelbe teszi a „volnék” formulát, mintegy udvariási módszerként, gáláns játékként, amelyet a „de én

csak én vagyok” tetszelgően józan leleplezésével mintegy vissza is von. Petőfi beleéli magát a népköltészet elementáris vonatkozásrendszerébe; Goethe – e versében – még kívülről nézi, motívumként használja fel:

Bár volnék fürge hal,
Mely táncol és nyílall.
Ülnék a horognál,
Engemet kifognál.
Bár volnék fürge hal,
Mely táncol és nyílall.

Bár volnék drága ló,
Kisasszonynak való.
Vagy hintód, mely ölében
Útra vinne szépen.
Bár volnék drága ló,
Kisasszonynak való.

Bár volnék én arany,
Szolgád untalan.
Kiadnál, s mindig újra
Visszatérnék gurulva.
Bár volnék én arany,
Szolgád untalan.

De én csak én vagyok,
Vedd, amit adhatok.
És ha tán kevesled,
Fess magadnak te többet.
Mert én csak én vagyok.
Vedd, amit adhatok.

(Nemes Nagy Ágnes fordítása)

Ez – többek között refrénes formájával is – még rokokó pásztorjáték. Természetes eleganciával viselt, de kölcsönzőből vett jelmez. Nem a szenvedély mindennapi viselete, mint Petőfinél.

De bármilyen különbségek mutathatók is ki Goethe és Petőfi verse között, egyszerre elenyésznek egy másik kínálkozó összevetés arányaiban. A vizsgált séma világirodalmi metamorfózis sorozata nem szűnik meg a romantikával. Átnyúlik a mi századunkba is. A mexikói költő, Octavio Paz *Salamandra* című, 1961-ben megjelent kötetében olvasható *Movimiento* (*Hullámozás*) a séma folytonos megújulásra való képességének egyik legújabb bizonyítéka:

Ha te borostyánszínű kanca vagy
 Én a vér útja vagyok
 Ha te az első hó vagy
 Én a hajnal üszkének szítója
 Ha te az éjszaka tornya vagy
 Én izzó szeg a homlokodon
 Ha te a hajnali dagály vagy
 Én az első madárfütty
 Ha te kosár narancs
 Én az obszidián-kés
 Ha te a szikla-oltár
 Én a szentségtörő kéz
 Ha te a part szegélye
 Én a kizöldellő nád
 Ha te a felkelő szél
 Én az eltemetett tűz
 Ha te a vizek szája vagy
 Én a moha szája vagyok
 Ha te a felhők ligete
 Én a balta mely belecsapódik
 Ha te a meggyalázott város
 Én az eső amely megszenteli
 Ha te a sárga hegycsúcs
 Én a zuzmó rőt karja rajt
 Ha te a kelő nap az égen
 Én a vér útja vagyok

Ha visszaidézzük Petőfi versét, futó összevetéssel is látható: a szerelem 1845-ben Szalkszentmártonban és 1961-ben Mexikóban (vagy Új Delhiben, mert, Octavio Paz ez időben

Mexikó ottani nagykövete lévén, lehet, hogy a vers ott született) fölöttébb hasonlít egymáshoz – a költészet azonban fölöttébb különböző. Az „élmény” – a szeretett lényvel való azonosulás vágya, amely a természet összetartozó formáiban inkarnálódik, az összetartozás, amely az egymást feltételező természeti jelenségekben keresi mását és zálogát – teljesen egybevág; a külső és belső *forma*, vagyis a *mű*, amelyet létrehoz, merőben különbözik. Szinte pontról pontra nyomom követhető, miben; s ezek a nyomok némi tájékozódást nyújthatnak azon a bozóton keresztül, amely a költészet múlt századi és mai sajátos területe között olykor szinte áthatolhatatlannak látszik.

S e tájékozódást mindenekelőtt a magunk szemléletére vonatkozóan kapjuk. Figyelmeztetésül, hogy a költészetet ne elsősorban az azt „létrehozó” élmény vizsgálatával kezdjük (és fejezzük is be), mint a múlt századi fogantatású kritika még ma is annyiszor teszi, hanem inkább az olvasóban kiváltott „élmény” vizsgálatával, amelyet viszont magának ennek a külső-belső formának, tehát a *mű*nek a viszonyai teremtenek.

Petőfi verse az apró remekművek közül való; a maga nemében tökéletes; tökéletes mindaddig, amíg az olvasó képzeletében összekapcsolódik korával és szerzőjével. Ki lehet mondani rá a bűvös klasszikus esztétikai szentenciát: „Egyetlen szót sem lehet sem elvenni belőle, sem hozzátenni.” De mihelyt azt képzeljük, hogy mai költő verse, egyszerre különös módon tele lesz – rövid nyolc sora is – fölösleges szavakkal, bántó magyarázkodással; üde természetessége mesterkélt kerekdedséggé válik. Octavio Paz verséből viszont, úgy érezzük, bárhol elvehetnénk, s akár tovább is folytathatnánk, holott külön-külön egyetlen részét sem tudnánk jó szívvel „fölöslegesnek” ítélni. Ha pedig visszaképzeljük a múlt század közepébe, bármennyire világosnak hat is a mi számunkra, egyszerre arra döbbenünk rá, hogy teljességgel érthetetlen; Magyarországon éppúgy, mint Mexikóban vagy bárhol másutt a civilizált világban úgy hatna, mint amiből mesterségesen elvették a felét, befejezése esetle-

gesnek, az egész formátlannak minősülne; egyetlen szóval: nem tartatnék *költeménynek*.

Petőfi versének külső aroncsa a pontosan ismétlődő sorfaj, amely csalhatatlanul visszahozza a várt rímet a strófák végén, belső vonalvezetése a csattanóval önmagába kétszer visszatérő kör. Paz verse a gondolatritmusok – úgy tetszik, bárhol megszakítható, ám végetértével is végtelenül folytatható – sora, nem befejezett mértani művelet, hanem a végtelen nagy vagy végtelen kicsi felé tartó haladvány.

Az egyik elmond, megnevez – a másik (Mallarmé „álma” szerint) sugalmaz.

Hasonló az eltérés a szerkezet-sodorta motívumokban. A múlt századi költő általános, közvetlen érzékelésünk számára adott jelenségeket és azok közvetlenül érzékelhető kapcsolatait (fa – virág; virág – harmat; harmat – napsugár) vagy a romantika vallásból merített, elvont képzeteit (mennyország – pokol; csillag – elkárhozás) használja, olyan jelképeket, amelyek feltehető olvasói túlnyomó többségének legfeljebb szellemi közegébe azonnal behatolnak. Olyan képeket idéz föl, amelyek gyakorlatilag bármikor és ismételhetően megfigyelhetők a valóságban, vagy elgondolhatók. A modern költő ezzel szemben olyan képet használ és azok olyan kapcsolatait, amelyek „szabad szemmel” alig láthatók, amelyeknek előre kész fogalmaink között nincsenek megfelelőik: egyszeriek, az idő mérhetetlenül kisebb töredékeiben élők, mintegy villámfény-nél egy pillanatra felrémlők s aztán örökre eltűnők: a belső egyéni megfigyelés soha vissza nem térő, egyszeri mozzanatainak eredményei. Mintha csak – a fizikával párhuzamosan – az embernél sokkal huzamosabb ideig tartó jelenségek után felfedezné a valóságnak olyan elemi részecskéit, amelyeknek élet-tartama mérhetetlenül kicsi; a dolgoknak pedig olyan kapcsolatait, amelyek nem kanonizálódtak az általános ismeretek rendszerében; amelyeket ekkor és ezáltal ő sorol elsősül az emberi észleletek és élmények képzeletbeli Linné-táblázatába vagy periódusos rendszerébe, vagy az emberi lélek eddig ismeretlen,

újonnan fölfedezett elemi részei és megnyilvánulásai közé. Petőfi a szerelmes és a szeretett lény közötti állandó viszonyt tárja fel metaforáinak sorával; Octavio Paz egyetlen szerelmi kapcsolat megismételhetetlen viszonyait sugallja képeivel, amelyek azonban minden szerelmi kapcsolat egyfajta modelljeként állnak elénk.

Fa és virág, harmat és napsugár, menny és pokol, ég és csillag, pokol és elkárhozás képei és képzetei Petőfi korának minden normálisan gondolkodó emberében szorosan összekapcsolódnak, ellentétes és párhuzamos viszonyaik evidensek és konstansak; azzal is jelezhető ez, hogy itt idézve nem kívánnak maguk köré idézőjelet; nem csupán és nem kizárólagosan Petőfi e versének részei. Az „éjszaka tornya” és a rajta fénylő „izzó szeg”, a „szikla-oltár” és a „szentségtörő kéz”, a „meggyalázott város” és „az eső, amely megszenteli” azonban megköveteli az idézőjelet, mert önmagukban is a költő „eleményei”, és már csak egy el nem mondott, csupán sugallt, többnyire egyszeri, adott pillanatban villannak fel, és egyszeri meghatározott vonatkozásban tartoznak össze.

Ezen túl: nemcsak a valósághoz, egymáshoz való versen belüli viszonyuk is más. Nem pusztán ugyanannak a jelentéstartalomnak variációit és fokozását alkotják, mint Petőfi egymásután sorjázó képei; jelentéstartalmuk is változó, ingadozó, a maga ellentétébe csapó. A feltételek viszonya sem marad állandó. Mindjárt az első sorpárban a „borostyánszínű kanca” és a „vér útja” nem azzal a logikus evidenciával függ össze, alkotja egymás feltételét, mint a „fa” és a „virág”; rejtelmes, prelogikus vagy posztlogikus egymáshoztartozást feltételez: a két emberi lény összetartozásának *titkát* sugallja inkább, mint nyilvánvalóságát; megismerhetetlenségét inkább, mint feltárható természeti törvényt. Továbbmenve: ha a „hajnali dagály” és az „első madárfütty”, vagy a „part szegélye” és a „kizöldelő nád” összetartozása – kissé bizonytalanabb formában – megfelel is a „harmat” és a „virág” kapcsolatának, a „szikla-oltár” és a „szentségtörő kéz”, a „kosár narancs” és az obszi-

dián-kés” már e viszonyoknak éppen az ellentétét, pontosabban az azonosságon belüli ellentétét jelenti: itt fellép a vágyott összetartozásnak is drámai jellege, azon az alapvető drámán belül, amely az összetartozás megszerzésének drámája. A „vizek szája” és a „moha szája” éppoly egyértelműen tartozik össze, mint fa és virág, vagy, ha úgy tetszik, mennyország és csillag, de a „felkelő szél” és az „eltemetett tűz” megint másfajta, az előbbi ellentétektől is eltérő ellentétpárral kombinálja a vágyott azonosságon belüli ellentétek sorát. A „felhők ligete” és a „balta, mely belecsapódik” egyenesen ellentéte a „meggyalázott város” és az „eső amely megszenteli” kapcsolatának, mindkettő megmarad azonban a két szerelmezt egybefogó alapvető összetartozáson belül: csak az egyik ez összetartozás agresszív jellegét, a másik az affektív jellegét helyezi előtérbe. A pszichológiai tárgynak e bonyolultabb feltárása a stílus, a költői eszközök bonyolultságát is magával hozza; az egyszerű metaforák sora mintegy metaforahalma-zokká válik. Fa és virág, mennyország és csillag stb. a férfi és nő közvetlen metaforái; a *Hullámvásban* férfi és nő maga is további metaforákat tartalmazó metaforákban ölt testet. A „vér útja”, a „hajnal üszke”, „az éjszaka tornya”, amelynek „homlokán” látjuk az „izzó szeg”-et, a „vizek szája” és a „moha szája”, a „felhők ligete” és a belecsapó „balta” maguk is további metaforák, azon túl, hogy férfi és nő metaforái. Az alapvető feltételes kapcsolatba a további feltételes kapcsolatok egész sora fonódik.

Mindebből az is következik, hogy a költeményben azon a „főtémán” kívül, amit a vers prózában – s a Petőfi verssel szinte egybehangzóan – megfogalmazható első jelentése közöl velünk a sorjázó feltételek párhuzamai által, minden egyes ilyen párhuzam s azok egymással vitázó, egymásra felelő külön kapcsolata még a maga rejtett melléktémáját is megszólaltatja s e melléktémák gazdag változatai ugyanolyan erővel tartalmazák a költői módot, mint a főtéma, amelynek kettős vonalához mintegy kémiai bázispároként kapcsolódnak.

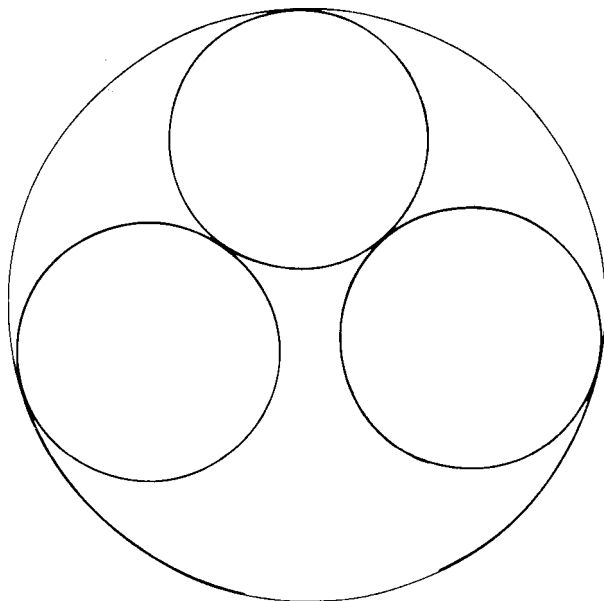
A Petőfi-versben már felfigyeltünk a népdalok feltételes módú igealakjainak kijelentő mód jövő idővel való helyettesítésére s az abban megjelenő személyesebb, intencionáltabb egyéniség jelenlétére. Octavio Paz verse a főtémáról leszakadó, mintegy külön életet is élő, képzeletbeli pályájukon tovább (a szövegnél tovább) követhető melléktémákat kijelentő mód jelenidejű igékkel köti a főtémába. A modern költő tovább sűriti, s ebben a sűritésben a két lény, a szerető és a szeretett együttese az egyidejűség és feltétlenség helyzetében tűnik föl. A történések logikai egymásutánja helyett az egymástól térben is rendkívüli távolságra álló mozzanatok egyetlen téridő–kontinuumban egyszerre vannak jelen: a „sziklaoltár” és a „szentségtörő kéz”, a „felkelő szél” és az „eltemetett tűz” elválaszthatatlanul összetartoznak, mint *a* nő és *a* férfi, függetlenül *egy* férfi és *egy* nő együttlétének vagy elválásának esetlegességeitől.

Még egy utolsó síkon érzékeltetve a XIX. és a XX. századi költő módszere közötti különbséget, amely síkra azonban valamiképp mind a többi különbség leforgatható: más a hagyományokhoz való viszonyuk. A múlt más forrásaihoz nyúlnak vissza. Octavio Paz versében, a Petőfi verse óta eltelt század új tapasztalatain és új felfedezésein túl, benne van az ez alatt a század alatt mérhetetlenül megnövekedett múlt is: száz év alatt nem száz évvel lett hosszabb az ismert emberi történelem, hanem annak sokszorosával. Petőfi az ősit, a mélyen a népben gyökerezőt a magyar paraszt ajkán akkor szórványosan még élő népdalok formájában fedezi fel: a maga „modern” életérzését annak a hangjába és szerkezetébe öltözteti. A mai költő sokkal mélyebb, ősközösségi rétegek vallás előtti mágikus és mitologikus talajába ereszti gyökereit. S ehhez nem kell latin-amerikainak lenni. Bár Octavio Paz versében kétségtelenül benne van a viszonylag újonnan feltárult azték-navatl folklór közvetlen, első kézből, mintegy „első nyelvből” merített élménye is. Petőfi viszonya a népköltészethez olyan, amilyen Beethovené és Liszté volt; Octavio Pazé olyan, mint Bartóké és Sztravinszkijé.

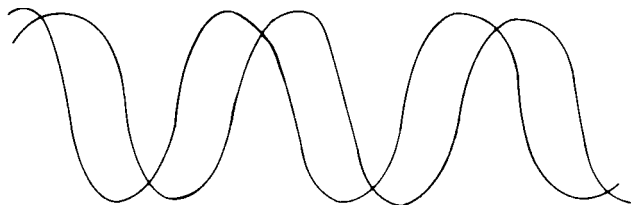
Ennek a, tudom, távolról sem kimerített s a végletekig tovább folytatható elemzésnek itteni (ideiglenes) lezárásaként forduljunk egy olyan eszközhöz is, amelyet az irodalomtudomány a legutóbbi időben fedezett fel magának. Ennek az eszköznek a lehetőségére már jóval tényleges használata vagy annak akár sejtése előtt, és önkéntelenül, Baudelaire figyelt fel, a *Fleurs du Mal* második kiadásához készült előszó tervek hosszú ideig kiadatlan jegyzeteiben. Itt találunk egy ilyen, további kifejtés szándékával odavetett pontot:

„Hogy a költői mondat képes (és ezáltal a zeneművészet és a matematika tudományát érinti) utánozni a vízszintes vonalat, a függőlegesen felemelkedő vonalat, a függőlegesen leszálló vonalat; hogy kifulladás nélkül fel tud törni egyenest az égbe, vagy minden súly sebességével alá tud zuhanni a pokolba; hogy spirális pályán képes haladni, s le tudja írni a parabolát vagy az egymás fölé rakott szögek egész sorának zezzugait.”

Tudtommal, az irodalmi szöveg „formalizálásának”, vagyis sematikus geometriai ábrákkal való leírásának első hívei és gyakorlói sosem hivatkoztak erre a Baudelaire-i helyre; holott ebben már pontosan adva van annak a felismerése, hogy ilyesmi lehetséges, sőt szükséges is lehet. Hogy azt a többoldalú összevetést, amelyet az előzőkben megpróbáltam, még egy oldaláról megvilágítsam, érdemes ehhez az eszközhöz is folyamodni. Tudva, hogy, természetesen, mint az irodalom vizsgálatának minden és bármely módszere, ez sem kerülheti el a szubjektív és esetleges mozzanatot. Ha tehát más próbálkozik meg Petőfi illetve Octavio Paz versében a „költői mondat” vonalainak felvázolásával, lehetséges, hogy más ábrákhoz jut, mint mi az itt következőkben; nagyon valószínű azonban, hogy a két ábra egymáshoz való *viszonya* hasonló marad. Petőfi versét két egyenlősugarú, egymást érintő körnek lehet képzelni, amely az érintő pontjáról indulva egy vonallal írja fel a két egybevágó kört felfelé mutató irányban, hogy kiinduló pontjához újra visszatérjen; s közben kisebb sugarú, ugyancsak egymást érintő köröket sző a saját körvonalába:

Octavio Paz verse viszont egy kettős spirál alakjában mozog a „vagy” és a „vagyok” állandó párhuzamosságában, kezdet nélküli kiindulópontjától vég nélküli végső pontjáig, amely a kiindulópontjával azonos, tehát maga is egy újabb lehetséges további kiindulópontot ad:

Petőfi verse „zárt” mű. Octavio Pazé minden irányban „nyitott”. Azoknak a műveknek a sorába tartozik, amelyek

kihívják az olvasó alkotó közreműködését; felszólítanak a folytatásra; voltaképpen nem is fogadhatók be a befogadó kiegészítő, behelyettesítő művelete, a témára alkotott saját, egyéni variációinak hozzáadása nélkül. Abban az értelemben, ahogy a modern művészet „nyitottságát” olyan elméletek tárgyalják, mint Umberto Eco „nyitott mű”-konceptiója, vagy az amerikai Charles Olson „projektív vers”-e, a „szabadtéri szerkesztés” elve. Ugyanakkor, maga Octavio Paz *Recapitulaciones (Összegezések)* című aforizmasorozatában (*Corriente alterna* c. kötet, Mexikó 1967) Ecónál vagy Olsonnál dialektikusabban és általánosabban veti fel a nyitott és zárt mű problémáját. Szerinte „a zárt és a nyitott mű között nincs abszolút ellentét”. Mert:

„Ahhoz, hogy egy hermetikus költemény megvalósulhasson, szükség van az olvasó beavatkozására, aki megfejti. A nyitott költemény, hasonlóképpen, legalábbis minimális szerkezetet követel: valamilyen kiindulópontot, vagy ahogy a budhisták mondják, 'meditációs támaszt'. Az első esetben az olvasó *felnyitja* a költeményt; a másodikban beteljesíti, vagy *lezárja*.”

Itt, Petőfi és Paz versének egybevetésénél a „zárt” és „nyitott” ellentéte ugyancsak egyfajta dialektikát mutat; de megint másfajtat. Ugyanis, mindkettőt lehet, más-más szempontból, egyszerre zártnak és nyitottnak tekinteni. Petőfi verse szerkezeténél fogva zárt: minden összetevője, a motívumok, a hasonlatok, a mondatszerkezet, a rímképlet pontosan és véglegesen visszatér önmagába; önmagára zárul. Ugyanakkor: a jelentése nyitott; alig képzelhető, hogy ellentétes értelmezésekre adjon módot, vagy hogy megfejtetlen jelentésekre bukkanjunk benne. Octavio Paz verse éppen szerkezetében nyitott; tartalma azonban tele van racionálisan megfejthetetlen, kívülről megmagyarázhatatlan, csupán sugallatként sugárzó, „zárt” jelentésekkel. Végző soron erre a különbségre redukálható a „modern” és a „klasszikus” lírai kifejezésforma különbsége. De ez – mutatis mutandis – megfelel annak a különbségnek, hogy síknak vagy gömbölyűnek képzeljük-e a Földet.

EXPRESSZIONISZTIKUS JEGYEK ADY KÉSEI KÖLTÉSZETÉBEN

1) Az Ady-kutatás kérdései közül most, hogy immár a költőről magáról nagyértékű könyvekkel és tanulmányokkal rendelkezünk, egyre inkább előtérbe kell hogy kerüljön Ady és utódai líratörténeti, költészettörténeti viszonya. Ebbe a kutatási körbe, természetesen, nemcsak az időben reá következő nemzedékeket kell bevonni, hanem a kortárs utódokat is. A kortársakat, akik lírájuk jelentős vagy éppen jelentősebb részét az ő halála, az ő korszaka után bontakoztatták ki. Mint például Kosztolányi.

Az irodalomtörténeti köztudatban is folyvást jelen van az a litterátor körökben általános közvélekedés, hogy irányának nem volt társa, utóda, továbbmunkálója. De épp így jelen van az a felfogás is, hogy hatása, befolyása, ihletése egyetemes karakterű s választóvíz jellegű volt. E bátran elfogadható kettősség dialektikájának felfejtéséből fontos művelődésszociológiai, művészetlélektani, izléstörténeti következtetésekre lehet majd jutni. S következtetésekre az irányzatok egymáshoz való viszonyára, funkcióhordozására, főleg pedig *befogadtsukra* —: ez oly sürgető s oly nehezen megragadható, egyik fő problémájára a mai irodalomtudománynak.

Azok az irányzati törekvések, amelyeket a kortársak valószínűleg meg, számtalan irányba szaladtak szét; s még inkább azok, amelyek a rákövetkező nemzedékek csoportjaiból kerültek ki. Hogy közülük ezúttal az *expresszionizmus* ilyfajta kérdéskörét választjuk, oka annak kettős. Részint, mert úgy véljük, a hosszan haldokló szimbolizmusra ez az igazán jelentős

új irány, nálunk is, talán egész Európában is, vagy legalább Közép- és Kelet-Európában. Kassák nélkül nincs sem József Attila, sem Juhász Ferenc vagy Pilinszky; Brecht és Benn nélkül nincs Enzensberger, Krolow, Huchel vagy Heisenbüttel, Majakovszkij nélkül nincs Rozsgyesztvenszkij, Jevtusenko, Vinokurov vagy Voznyeszenszkij, Nezval nélkül, Krleža nélkül, a Chimera-csoport nélkül nincsenek a mai lengyelek, csehek, horvátok. (Majakovszkij idesorolásának problémájáról szólunk még; a mezőny szélességének mutatására itt a vitathatatlan rokonság is elég.) Részint pedig azért szólunk e kérdéskörben éppen az expresszionizmusról, mert úgy látjuk, egyetlen más kortársi vagy utódiránynak némely vonásai sem lelhetőek fel oly töményen s karakterizálóan, egyes esetekben már-már dominánsan Ady költészetében, mint ezekéi.

Az utolsó esztendőekben megpendülő szólásforma is lett, költőnk expresszionista vonásairól vagy éppen „expresszionizmusáról” beszélni. Épp e szokás terjedtén kell előrebocsátva leszögezni, Ady „expresszionizmusáról” beszélni aligha lehet. Arról azonban lehet is, kell is, hogy stílusstimulációjában, előadás-hangszerelésében, versbeszéd-modalitásában az addigi szimbolista vagy szimbolisztikus vonás *mellette* vagy néha *előre* egyes műveiben és ciklusaiban az expresszionisztikus elem lépett. Különösen utolsó maga által összeállított verseskötönyvében, *A halottak élén* címűben áll ez így.

2) Az expresszionizmust manapság nálunk is, másutt is gyakran sorolják az *avantgard* címszava alá. Bizonyos jogosultsággal, de tán még több jogosulatlansággal. Történetietlen is, külsődleges is lehet ez az odasorolás. Visszavetíti azt, ami későbbi, és egyenlőségjelet tesz formai látszatok alapján tartalmi irányzatkülönbségek közé. Az expresszionizmus – az egyik utolsó nagy irányzat, amely az irodalomnak is szinte minden műfaját, a társművészeteknek is szinte minden ágát áthatotta – roppant bonyolult jelenség. Tényei, vonásai közül így szigorúan azokra kell korlátozódni, amelyek Ady és az irányzat rokonságának megvilágításában szerepet játszhatnak.

Arra az (ismert) tényre kell először emlékeztetnünk, hogy az irányzat elsőszámú termőföldje, hajtatóháza a Rajna és Volga közötti terület volt. De emlékeztetnünk kell egyben arra is, hogy alighanem ez az egyik utolsó irányzat a polgári világban, amely mögött bármilyen ellentmondásos és sokelemű, de egy-egy szociális és filozofikus kérdéskörben jól megragadható *koherens* szemlélet és magatartás áll. Egyik fő megkülönböztetője éppen ez az avantgard legtöbb, szinte valamennyi irányával szemben. Ott még a Breton, Braque típusú kezdemények és figurák is, jóllehet az avantgardon belül legcéltudatosabban törekedtek nemcsak új világlátásra, hanem új világnézeti alapozásra is, az expresszionistákhoz képest bölcséleti, történet- és társadalomszemléleti tekintetben jóval határozatlanabb arcélűek voltak. Ha tehát az avantgardnak mint összefoglaló kategóriának alá sorolnánk is az expresszionizmust, azon belül teljesen külön hely illeti meg.

Ady szemszögéből azonban ez – a nemzetközileg egyébként teljesen labilis – alá- és fölésorolás meglehetősen mellékes probléma, nála egyértelműen expresszionisztikus jegyek mutatkoznak, s most ezek érintése a cél.*

*Ha a nemzetközi szakirodalmat áttekintjük, kivált ha a társművészetekét is, szinte mindenütt az expresszionizmus és az avantgard erős megkülönböztetésével találkozunk. Elég H. Walden: *Einblick und Kunst; Expressionismus, Futurismus, Kubismus* (1929) máig alapvető képzőművészeti, s K. H. Wörner: *Musik der Gegenwart* (1949) c. zenei összefoglalására utalni. S folytatni lehetne a sort W. Sokel (1959), P. Chiarini (1969), H. Eisenreich (1962) stb. tanulmányával. De talán – mert hozzáférhetőbb –, tanulságosabb is, hogy az igen jó szakszerűségű, nagy nemzetközi anyagra támaszkodó *Magyar Zenei Lexikon* is (Bp. 1965. Szerk. Bartha Dénes), szinte mindazt a formai-szemléleti elemet, amit újabban sokan az avantgard címszó alatt foglalnak össze, a zenei expresszionizmus tételénél sorolja fel, az avantgard címszót pedig fel sem veszi. Az ugyancsak jól alapozott (képző) *Művészeti Lexikon* (Bp. 1965. Szerk. Zádor Anna, Genton István) is azt húzza alá az avantgarddal kapcsolatban, hogy az „minden áron való formai újításra tör, még akkor is, ha ennek az újításnak a művészi világlátásában még nem értek meg a feltételei”. Az expresszionizmusról szólva viszont – anélkül,

A költészeti irányzatok története szemszögéből, mint az impresszionizmussal s a szimbolizmussal való leszámolást tekintik ezt az irányzatot, amely azonban harcias leszámoló gesztusai ellenére is igen sokat vitt magával az ellenfél elődöktől, főleg a szimbolizmustól. A költészet szorosabban vett társadalmi funkcióját tekintve pedig mint a rendi-polgári társadalom elleni *lázást* fogják föl. Kivált mint annak kompromisszumos szemlélete s magatartása elleni lázást, ahol a *kompromisszumra* azért esik különlegesen erős hangsúly, mert az irányzat legtöbb képviselője azt a rontó momentumot, amely szerinte a kisember világát is mélyen áthatotta, elsősorban benne, a kompromisszumban vélte megtestesülni. Erkölcsben vélték, sunyi hazugságot; művészetben képzeletlen, epigon alkalmazkodást; életformában szürke szokásvilágot; értékrendben személytelen érzelmességet; gondolatban lényegkerülő gyávaságot hozott ez a mozzanat magával.

Számtalan proklamációs költője közül a két szélső póluson elhelyezkedő Brechtet és Bennt tanácsos ezúttal legalább villanásnyira megszólaltatnunk. Nemcsak pólusos elhelyezkedésük miatt, hanem óriási művészi jelentőségük miatt is. Életük alko-

---

hogy a két irányzati elnevezést szembeállítaná – ő is éppen a szemléleti elemek, az új világlátás alapvető voltát emeli ki. A kérdéskör talán legjobb hazai irodalomtörténész ismerője, Szabolcsi Miklós *Jel és Kiáltás*. Bp. 1971. c. könyvében alapjában nyitva hagyja a sorolás kérdését; mint személyes eszmecseréből tudom, éppen a többféle lehetőséget, jogosultságot érzékeltetendő. – Majakovszkij irányzati hovatarozása is joggal vitatéma. Futurizmus, expresszionizmus, szürrealizmus, avantgard s társaik egyaránt előkerülnek. P. Höllerer (*Poetik*, Hamburg, 1965) inkább expresszionista vonásokat hoz föl róla szólván; hasonlóképpen Setschkareff is (*Geschichte der russischen Literatur*, Stuttgart, 1962). Viszont J. Holthusen (*Russische Gegenwartsliteratur*, és számtalan társa, München, 1963) erősen az avantgard ill. egyéb megnevezések felé hajlik. – Mindez azonban, ha nem érdektelen is szempontunkból, nem is különösebben lényeges. Az ugyanis (amit főszerzőgünkben hangoztattunk) szinte minden szakmunkából egyértelműen derül ki, hogy az expresszionizmust, akár alá foglalják az avantgardnak, akár nem, éppen új világlátása s szemléleti igénye alapján, egészen külön hely illeti meg.

nyán, számvetve és egymással vitázva, mégegyszer mindketten (ill. Becherrel mindhárman) visszaneztek az irányzat hőskorára.

Azt mondja a visszatekintő Brecht, két fajta eredete lehet minden formalizmusnak (*Die deutsche Literatur in Text und Darstellung, Gegenwart*. Heraus. G. R. Kaiser, Stuttgart, 1975, 217. kk.). Új tartalmakat kívánnak régi formával kifejezni, vagy új tartalom nélkül kísérelnek meg új formát teremteni. Külön és nagy nyomatékkal hangsúlyozza, hogy az újnak az ember új történet szemléleti értelmezését s értékvonatkoztatását mindig tartalmaznia kell. A századvégi polgári pszichológia árnyalásának századfordulói továbbárnyalását pusztán szellemi onániának fogta fel. A *Niels Lyhne* vagy *Huysmans* núanszirozó asszociáció-tobzódásai a semminél is kevesebbet számítottak szemében.

„... a lelkit, a pszichikait, – így írt –, továbbra is mint a világ történéseinek motorját tekintették; bár a lélektant, a pszichológiát kétségkívül változtatták, amennyiben a pszichoanalízist vagy a behaviorizmust vezették be. Ennek az ügyködésnek (ennek az újfajta pszichologizálásnak) a mélyén azonban, így folytatta, az a nyugtalanság húzódott meg, amely az elsilányult, a depraválódott polgári kultúrát (önszemlélete közben) elfogta” – „s a kimerült cirkuszi lovat, a pszichológiát újabb kunsztokra, futam-teljesítményekre vesszőzték”.

E hamis tartalmi újdonságaikkal együtt kimódolt formai álújdonságaikkal aztán gyanúba hozták a formai megújulásnak, sőt, magának a formának a fontosságát is. Épp a formafontosság jegyében szállt ki e gyanú kiváltóival együtt *e gyanú áldozataival szemben is* keményen. Nem értik a forma s a formai újulás örök szükségét. Nem értik magát a művészetet. Az expresszionizmus nem lelki árnyalást, hanem történet szemléleti, értékvonatkoztatási újulást hozott. Bennt, élete végén, azért vélte, visszamenőleg is, egyik fő ellenfelének, mert az, szerinte, az expresszionizmus formaújításának és formafontosságának szuggesztívójával maga sem adott mást, mint pszichologizálást.

Benn egyetértett azzal, hogy új történet szemlélet, új érték-

vonatkoztatás nélkül nincs valódi új irányzat (*Die deutsche Literatur in Text und Darstellung* stb. 24 kk., Höllerer: *Theorie der modernen Lyrik*, Hamburg 1965, I. 195. kk.). Az expresszionizmus történetiszemléleti újdonsága azonban, szerinte, annak érzékelése, hogy nem maradt az ember számára egyéb érték, mint a megfogalmazás, a megformálás képessége és akarása. Még Heidegger világbavetettsége is pszichologizálás, szerinte – a semmi–tudat megformálásának egyedül ontológikus-antropológikus valóságával szemben.

Három, egymással szorosan összefüggő tényt kell előhívunk ez állásfoglalások mögül. Ebből a lázadásból vezethetett út balra, a forradalom felé; s vezetett is. De vezethetett jobbra, az abszolút tagadásba torkolló állandósult revoltálásba; s vezetett is. De következik másodsor, az is, hogy ez az irány – önmaga szerint is –, addig valódi emberi létmozgást hordozó irány, amíg a lázadás a történeti változás lehetséges megjelenülési foka, formája. Benn szállóigévé lett mondása: nem volt költő, aki a tízes-húszas években nem volt expresszionista, de az sem, aki még a harmincasokban is az volt – találóan utal az iránynak mind széleskörű, mind gyorsan lefutó szerepére. Végül, de nem utolsó sorban, két alapnév áll ez állásfoglalások mögött: Marxé és Nietzscheé. Nem nagyon látjuk leírva, pedig nélkülözhetetlenül fontos leírni, hogy az expresszionizmus az első jelentős irodalmi irány, amelyben programszerűen a marxizmus van jelen; főleg annak osztályharcos eleme és jövőalkotó törekvése, látomása. A naturalizmus szocialisztikus tendenciáiban is sok volt már található a marxiból, ám mindig a pozitivistá szociologizmussal s a különféle, Marx előtti, s Marx melletti szocialisztikus eszmékkel vegyülve, s azoknak többnyire alárendelve. De a Nietzschei tanokon is, bár már a 90-es években szerteáradtak, *mint teoriára* irányzatként elsőnek az expresszionizmus támaszkodott. Mindenekelőtt művelődéskritikájára és egyetemes átértékelő törekvésére. S így támaszkodott az irány mindkettejüknek utópikusan, profétikusan, messzianisztikusan felfogott szabadság- és jövővíziójára.

Metaforikusan gyakran nevezik az expresszionizmust a *kiáltás* művészetének. S csakugyan az is. Csakhogy nem egyszerűen a kiáltásé, hanem a *túlkiáltásé*. Az egyetemes társadalmi-tudati depresszió ezer fajtától gyötört értelmiségi félelmének túlkiáltásáé. Flucht nach vorne. Elébe futása a ki nem kerülhető félelmes helyzetnek, kihívása, földidézése, kikényszerítése a rettegett állapotnak, hogy a tudatban mintegy előre megélve, már fölébe is kerekedjen az ember. Rettegett helyzet, rettegett állapot, mert a revoltáló értelmiségi mögött nem érez sem elég társadalmi, sem elég gondolati tudatbiztonságot. Georg Heym, például, a jövőendő harctér, a géppuskás lövészárkok testi-lelki borzalmait szinte verista, barbusse-i pontossággal jelenítette meg, noha még lövés sem dördült el, s a hadüzenetek még messze voltak.

3) Az expresszionista – verista pontossággal rajzolva a maga megélt konkrétumát – mindenáron *egyed fölötti, egyetemes érvényű* fölismeréseket akart kimondani egy új értékrend jegyében, a lehető *legnagyobb nyelvi energiával s a lehető legszélsőbb személyességgel*. S mint ahogy egyed fölötti nagy lényeg-fölismeréseket akart kimondani – ugyan úgy egyed fölötti nagy, vagy éppen örökké való és végső célokat feszült kijelölni, nem kisebb energiával s nem kisebb személyességgel. A szélső személyességnek s az egyed fölötti egyetemességnek ebben a folytonos kapcsolatában vélte a művészet egymástól elszakadt szubjektív és objektív elemét újra egyesíteni. Marx és Nietzsche neve, mint az objektív igazságfölismerés és személyes erkölcsi akarat megtestesítője kapcsolódott az irányzat baloldali, radikális képviselőinél is folyton egybe.

A *hirdető hangnem*, a *kinyilvánító gesztus*, a *kihívó attitűd* lett megszólamlásuk legfőbb jegye, amelynek hitelét a belső igazság kilökő, kiszakító, kikényszerítő heurisztikus erejének kellett biztosítania. A hirdető megszólamlás heurisztikus extázisában a kötött metrumu zenei versbeszéd minduntalan kötetlen numerikájú, szabad recitációjú orációba váltott át, amelyben eszkatologikus magasztossággal vegyült az európai műve-

lődéstörténet majd minden eleme, a legalacsonyabbtól a legmagasabbig. Három mégis külön jelentőségre tett szert közülük: a szakrális-liturgikus elem celebritása, a mozgalmi újságírás agresszív messzianizmusa s a tudományos, kivált a természet-tudományos és szociológiai fogalomkincs provokatív tárgy-szerűsége.

Az impresszionizmus a lírát a társ műfajok közül a kisepika leíró eljárás módjára felé hajlította; a szimbolizmus, bár látomása külső-belső keretrajzának rögzítésénél a leírás szintén fontos szerepet játszott, a lírában a drámai megjelenítés mozzanatainak az epikához hasonló szerepet biztosított. Balladás vagy románcos belső szerkezetre épített, hirtelen és kontrasztoszó váltásokkal, a beszélő, a helyszín és hangnem váltásaival, főleg pedig a beszélő szövegindításának *mimikus*, szcenikus, helyzet-summázó összpontosításaival.

Az expresszionizmus egyértelműen a drámai átszínezés irányába vitte a lírát, éppen a mimikus koncentráció enormitásig való fokozásával és a teljes versen át való kitartásával.

4) Minden tudattörténeti és líratörténeti mozzanatok hol szórtabban, hol töményebben tűntek föl Ady e kötetében is. Ritkán oly sűrítéssel, oly meghatározóan azonban, mint az *Ésaiás könyvének margójára* c. ciklusában.

Ésaiás könyvének margójára.

1. Seirből kiált én hozzám is az Ur: „Vigyázó, mit mondasz az éjszakáról, vigyázó, mit mondasz az éjszakáról?” Ilyen hiábavalóság hát az ember isteni elméjének fényessége, hogy egy fuvalom által éjszaka lesz?

2. Hányszor kell még sírnia a szeretet és géniusz doboló vígasságának szűnésével a Földnek, megromolnia s megerőtlenedniök a Föld népe nagyjainak?

3. Miért, hogy a föl-fölemelkedett Embert mindig visszarántja Valaki, kit Urnak is neveznek, Jehovának is, Rendelésnek is, Sorsnak is? Az ember már-már készül jónak és Istennek változni, de Perazim hegyén fölkél az Ur.

4. Mi jókedvet csinál az Urnak, hogy csak mutogatja az Embernek nagyszerű célját, az Élet egyenlő kibékülését mindnyájunkkal s a békének szivárvány-hídját? Miért keresi meg bennünk, mint a Gibeon völ-

gyében megharagvásában, a mi ősi vadságunkat, hogy gonoszságainkat egymásra tüzelje?

5. Bizony a „kegyetlen hosszú Léviátán kígyót és a tekerő Léviátán kígyót” kemény, nagy és erős fegyverével nem látogatja meg senki. És a „veres ború szőlőt” vérrel öntözi most megint az Ur. Óh, miért olyan szeretetlen és boldogtalan az Ember, ki úgy kívánja a szeretetet és boldogságot? Vigyázók, hiába vigyáztok, óh, jaj, vigyázók, hiába vigyázunk, mert újra és újra leesik a sárba az Embernek arca. – – –

(Illesszük e tragikus profétikus szöveg alá, ha itt, helykínálás céljából, értelmezés nélkül is, Kassák egyik legszebb profétikus–messzianisztikus szövegét, összehasonlításul; az *Öröm-höz* c. ódát, az 1918-as *Hirdetőszloppal* c. gyűjteményből.)

Rest árnyéka bennem Jézus ájuló testének:
ó Szomorúság. Lásd, a szakadt, fekete városokban,
hol most a kadáverek kék rózsái illatoznak
s csak a legyek bús falánxa vándorol ide-oda a csöndben,
én a szűzek bűnbeesésére kóstolom a mustot
s az új Messiások elé harangozok,
kiket majd a század telt ütere dob ki a fórumokra.

Én most az Öröm égő bokraiba takaródom –
s nekem már nincs semmi: ami van, s csak az van:
[ami nincsen.

A hült romokon Énem új arcát énekelem
s a rónák kiserkent zöldjét, a hegyek fehér gleccsereit,
nyers, keveredő tömegeikkel a roppant metropoliszokat
s külön a kovácsok öklét, a bankárok sárga tigris-
[szemeit,
a leszálló bűvárt, a kertészt s a kötélidegzetű
[pilótát.

Az élet billió lehetőségét csapolom magamból
s a nevetés aranyvillája koppan a fogaimon.
Az öröm és az akarat bitangoló híme vagyok,
s bolond csikó, tág cimpákkal nyerítenek az időkbe:
hol majd Vesztfália mély acélhámorai dalolnak nekünk
s igás ökrei után a vad, kúnsági paraszt,
Pétervár 1905-je, a champagnei víg szüretelőők –
s ó lásd! az én részeg utcai nyelvem is, ki most
elsőnek dobja be magát az új földre.)

És ez, hogy ti. ebből a ciklusból való ez a szöveg, ez a szabadvers vagy numerikus beszéd, nagyon fontos. Egyik leg-egységesebb hangnemű s legkisebb hibaszázalékkal megterhelt ciklusa ez a kötetnek is, a költőnek is. S ami különösen nagyjelentőségű, mindazt, ami a háború közeledtére s megélésére népe, emberi faja, sajátmaga sorsára félelmes prófétasággal kiszakadt belőle, tán itt mondta el legszúrtebb stíltisztasággal, legősibb beszédgesztusokkal, a legátütőbb művelődési személyiséggel. A „Néma dzsinn ült büszke torkomon”-féle riasztóan henye, egyveleges sorok, amelyek egészen nagy verseket is majdcsak hogy tönkre nem zúznak, itt alig találhatók.

Ady akkori lélekállapota *sokban rokon* az expresszionistákéval. Rokon, de *sohasem azonos*. Félelme abból a történeti fölismerésből fakad, hogy a dolgok eddigi vitelének bizonyos fejlődéstörténeti következései immár kikerülhetetlenek, föl-tartóztathatatlanok. Súlyos tragédia ez emberi fajára, népére, magára. Ennek befejezett megélése, változhatatlanná vizionált megjelenítése, megköveztetést is vállaló kimondása szintén rokon az expresszionisták magatartásával. Flucht nach vorne ez is. Csakhogy az expresszionisták többnyire nem a tragédia bekövetkezését, hanem a tragédián való túljutást tekintették befejezett ténynek. Messzianizmusuk egy már birtokban tartani vélt szociál- és individuálintropológiai, szociál- és individuálonológiai új lényeg oldaláról szólt, orátorkodott, prédikált.

Nagyon kevés irányt fenyegetett annyira a pusztá rétor-kodás, sőt, a pusztá publicisztika, vagy éppen a humanizáló zsurnalizmus veszélye, mint az expresszionizmust. Brecht azt vetette Benn szemére, hogy mint új antropológiai-ontológiai valóságba, az *időtlenységbe* szökött, „a történelem dezertőrjeinek ez örök búvóhelyére”. De a fiatal Brechtnek is szemére lehetett volna vetni, hogy ő meg a revolúciós publicisztika orációs frázisainak biztonságából túlságosan is egyszerűsített szemlélettel szónokolt a múlt világ ellen. S Majakovszkij, tudjuk, később saját ilv típusú verseiről szólt nagyon is fanyarul.

Ady előre menekülése, az ő Flucht nach vorne attitűdje a tragédia vállalásáig fut s nem azt átugorva vagy megkerülve azon túlra; nem messzianisztikus ezúttal, hanem csupán profétikus. Kár volna e gondolatmenetbe a dekadencia, az optimizmus és a pesszimizmus fogalomkörét belevonni. Egy nagy történeti tragédiának előleges és teljes művészi átéléséről van szó, amely, mint minden valódi művészettel átélt tragédia, lényegében hordja a katharzis lehetőségét. Ám kijelölni, megfogalmazni, hogy mi e versek katarzisének a jövőre szóló konkrét jelentése, mibenléte, vagy épp „didakszisa”, sőt „programja”, az talán még annál is kockázatosabb vállalkozás volna, mint a valódi műfajú tragédiák esetében. Érzékeli ezt maga a költő is, aki a ciklust lezáró versben, az *És most már* címűben a tragikumból, a katarzisból oly jövőre szóló „programot” von el, amely *A szétszóródás előtt* tragikus magasztosságára, ólomsúlyú proféciájára frivol-groteszk-naturalisztikus hangnemével és erősen szecessziós stílus amalgámjával keserű tétovaságot tükröz.

5) Ady világában, bár kifinomult művelődési újságérzékenysége szinte legendás, az expresszionisztikus elemek megjelenése tehát egyértelműen belső fejlemény, a továbbfejlődés és folytonosság kettősségének nála mindig jelenlevő megőrzése. S ez az irány tulajdonságaival szemben mutatott *különbségeinek* sora is. Expresszionisztikus jegyek lehetősége mintegy előlegezve volt az ő szimbolista stílusában, stílusstimulációjában, s persze, az azt szülő magatartásban.

Első helyre a *drámaiságot* kell helyeznünk e stílus és magatartás sajátosságai közül. Vele születik ez rendesen az emberrel, de kiemelt karakterjegyévé többnyire történeti körülményei avatják. Aligha van még egy alakja költészetünknek, akire ez jobban igaz, mint Adyra. Drámaisága előadásának mimikus jellemben érzékelhető leginkább. Versnyelve szinte senkinek sem annyira egyértelműen *beszéd*, mint az övé. Mégpedig olyan beszéd, amelynek kitűzött törekvése, hogy azt a hármasszont, amely a beszélőt tárgyához, tevékenységéhez, társához fűzi, ne csak érzékeltesse, hanem folyton előtérbe is helyezze.

Ez a viszonyjelölő mimikusság az ő jelképiségének egyik legfontosabb eszköze, formáló terrénuma. S ha az *Új versek* idején a drámai elem még gyakran erősen *románcos-életképi* keretben jelenik is meg, s ha a nagy politikai, szerelmi meg istenversek idején a *balladás szerkezet* rejlett is kihordott belső drámáinak lírai megjelenülései mélyén, most a *versbeszéd mimikus koncentrációja*, a beszédhelyzet gesztusgócolása, a beszédviszony rezonanciarögzítése került a jelenetszerű és keretes szerkezeti elemek helyére.

Valódi katharizist azonban csak a valóban esztétikává formált mű tragikumuk nyújt, mégpedig leginkább épp az olyané, amelynek szervező, formáló elve a végigvitt tragikum. A *halottak élén* s az *Ésaiás könyvének margójára* tragikummal műalkotássá szervezett verseivel kapcsolatban „optimizmusról” szólni lehet, de ha jól meggondoljuk, tautológia. A végigvitt tragikummal esztétikai művé szervezett élmény eleve fölébe emeli az embert az etikátlan, fatalisztikus, földadó elfogadásnak.

Publicisztika esetében „tragikusnak” mondott élethelyzet, életállapot föloldásának lényegét lehet is, kell is konkrét követett programmá, konkrét kitűzött céllá sűrítene a kutatónak. Hasonlóképpen eljárni a tragikumot magukba foglaló műalkotásokkal aligha szabad. Az élet törvényszerű karakterének beláttatásával, a tragikum oksági bekövetkezésének szükségével hatnak. Eszmélkedvén rajtuk, „optimista” programot rájuk építeni lehet, kiolvasni belőlük azonban aligha szabad.

Adyt számtalan jelentéssel recipiálta közönsége. Nevének értelme szinte minden szájon más. Befogadásának íve az *Én nem vagyok magyar?* rasszista indulatú s pusztán politikus felfogásától a tiszta belátású, de még mindig publicisztikus elfogadású Corroborin át ama tragikumos katharizisig emelkedik, amely már esztétikumával, a tragikumos, a katharizis meg tisztulással és reménnyel teszi átélőjét újra meg újra az embernek, az ember történelmének építőjévé. Kései új stílusjegyei e tragikum átéléséből fakadtak, s azt segítették még mélyebben átérezhetővé tenni.

FORUM

A MAGYAR ELBESZÉLÉS*

Antológia igen sokféle van, tartalmának válogatása, illetve szempontjai szerint. Jelen esetben a múlt századi magyar elbeszélések legjava jön számba, de mily szempontból? Legelső s legtermészetesebb volna az esztétikai, vagyis a legjobb íróknak legjobb elbeszélései, amelyek mind tartalmuknál, mind formájuknál fogva megérdemlik, hogy feltámasszák, újra értékeljék s ebbe a magasrendű sorozatba illesszék őket, amelyek példaadók, útmutatók, egyszóval az elbeszélés tökéletes, klasszikus mintái. De van másféle szempont is, nem kevésbé jogos és vonzó. Ilyen a szociológiai, vagyis az oly novellák egybegyűjtése, amelyek legjobban tükrözik a múlt század társadalmának, e társadalom olvasóinak legjellemzőbb vonásait, amelyek mintegy irodalmi kiegészítői ez időszak társadalmának, e kor történelmének. Egy harmadik szempont volna a magyar novella fejlődése, a történelmi és irodalmi folytonosság kiemelésével, hogyan fejezik ki a kort a kor elbeszélései, hogyan fejezi ki e század irodalma e század művészi hagyományát és új törekvéseit, a múlt és a jelen kapcsolatát, mind állandóbb, mind időhöz kötöttebb vonásait. E nemrég megjelent, két kötetes, igen szép kiállítású, gondos összeállítású s mély távlatú gyűjtemény erénye? vagy hibája? hogy több szempontot is számbavesz a válogatás céljából, s így jön létre e remek kézikönyv, tele új meg új távlatokkal, új meg új tanulságokkal, — de kérdés, ha igaz, hogy ez volna-e az ideális antológia vezérelve,

*(Magyar elbeszélők. 19. század. Szépirodalmi, 1976. Szerkesztette: Szalai Anna.)

vagyis hogy ad-e, adhat-e többé-kevésbé végleges értékeléseket s többé-kevésbé teljes áttekintést a múlt század magyar elbeszéléséről?

Amellett ne felejtjük azt sem, hogy az antológiák, még ez a maga nemében igen jól szerkesztett antológia is, amelyért kitűnő írók s érdemes irodalomtörténészek vállalják a felelősséget, nemcsak az illető kort tükrözi, hanem a könyv megjelenésének s a szerkesztők egykorú ízlésének pillanatát is – s ahogy a korok változnak, úgy változnak az irodalmi ítéletek, s másképp nézi saját kora például Herczeg Ferencet, s másképpen a mi kortársaink, Illés Endre, a mai novella mestere s az antológia egyik szerkesztője, aki teljesen függetlenül a Herczeg-kori előítéletektől, a maga s kora ízlése, szemlélete szerint ítéli meg – e sorok írója szerint talán kissé szigorúan – ugyanezt a Herczeget. Vagyis a legjobb antológiák is változók, más-más hagyományt, válogatást, ítéletet vesznek át a múlt antológiáiból és a maguk ízléséből, s készítik elő a jövőendő, szintén csak pár évtizedig tartó, antológiáját.

Először is – s mindjárt itt kezdődik a vita – miben áll a jó elbeszélés? mi a novella műfaji meghatározása s elhatárolása az adomától, a kisregénytől, a tárcaszerű rögtönzéstől, a rövidkarctól, a tudományos népszerűsítéstől, a csevegéstől, az erkölcsi mesétől, s ki tudja, még hány szegény rokonuktól, akik mind s joggal jelentkeznek a maguk vérbeli, történeti igényével? Aztán, ki biztosít arról, hogy a legjobb írók legjobb novelláját vagy novelláit mindig a legbiztosabb ítéletű, a legbiztosabb kezű, a legkevésbé pedáns vagy rögeszmés szemléletű szakértő vagy szakértők válogatják ki, persze egyhangúlag, holott itt és ezúttal valóban ideális bizottság ült össze, finom írók és tudós irodalomtörténészek, hogy e válogatást megejtseék. Harmadszor, ha a személyekben és a művekben megegyeztek – ami nem éppen csekély munka – sikerül-e igazságot tenni a szerzők és írásaik között, egymáshoz viszonyítva és önmagukban, korukban és a mienkben, vagyis önálló s viszonylagos értéküket, múltbeli s jelenkori helyüket megállapítani.

Ha mindez csak félig sikerül is, micsoda tanulságos és élvezetes perspektívák nyilhatnak meg előttünk! Egy egész koron végiglátunk, egy egész kort feltámasztunk, írókat és műveket, olvasókat és atmoszférát, s pár nap és pár óra alatt többet tudunk meg a korról, mint vaskos történeti művek, statisztikák, kritikák és irodalomtörténeti kézikönyvek hű adataiból és értékeléseiből.

Nézzünk például futva végig az első kötet harminchét írójának a múlt század első feléből való szemelvényein. Tudjuk, Kazinczy és a nyelvújítás után ezek jelentik az új magyar próza első próbálkozásait, s aki szereti, s ki ne szeretné? anyanyelve régebbi vagy újabb emlékeit, meghatottan olvassa az első, akár dadogó próbálkozásokat az új magyar próza megteremtésére, élvezettel s büszkén, akár a magáét, e sikeres teljesítményeket, elnézően a nehézkes vagy negédes, vagy külföldet utánzó, vagy túlzó vagy szegényes kísérleteket, s szinte derűsen s biztatóan a gyökeres elődöket vagy a haladó szomszédokra támaszkodó hagyományosokat vagy újítókat. Mindnyájuk közt kimagaslik ennek az első századfélnek három nagy regényírója, Jósika, Eötvös és Kemény. Különösen Jósika szerez nem is oly kis meglepetést „*Kételemetes házával Pesten*”. A történeti s ugyanakkor buzgó moralizáló regényíró, akinek még az iskolából legfeljebb *Abafiját* hoztuk magunkkal, itt kitűnő rémregényírónak bizonyul, francia, Sue, Féval, Ponson du Terrail s akár Balzac mintájára, ügyesen fonogatja a hálót egy Párizsból Pestre költözött gonosztevő és bandája körül, bár kissé hirtelen s röviden szakítja meg az egyre sűrűbbre szőtt szálakat. Részletes lélektani elemzést vagy költői természetleírást Jósikánál itt nem találunk, mindennél fontosabb a mese, a bonyodalom, a meglepetés, a feszültség, legfeljebb még az emberábrázolás érdekli az író – s közönségét, mert szereplőinél szinte megáll, s mint a régi fotográfusok, egyoldalú, végleges magatartásban mutatja be őket, mereven és változhatatlanul. A nyelv már visszatükrözi a nyelvújítás eredményeit, de a mondatszerkezetek még inkább latinusak, sőt szónokiak, ami a régibb szá-

zadok felé mutat, és az újabb törekvések a régebbiekkel szemben hasonlítanak a tavaszi évelők, a nárcisz, a jácint, a tulipán első, előtavaszi erőfeszítéseire, ahogyan a zöld levelek előbújnak a földből s felemelik s kirepesztik a rájuk nehezedő rétegeket. Amellett sok az idegen szó, a francia társas közhelyek, ami mindenekelőtt a francia tárcairodalom erős hatását bizonyítja. S a könnyed „couleur locale”-ról, amely az ekkori Pestnek életére s polgári rétegére jellemző, már-már a későbbi Krudyra emlékezünk, s lehet, hogy ez a termékeny századvégi elbeszélőnk olykor e századeleji „beszélyekből” merített hangulatot, témát és érzelmes ihletet. Legfeltűnőbb itt is, másutt is az író és az olvasó viszonya, amelynek alapos vizsgálata egész komoly értekezésnek szolgálhatna témául. Az író ekkor még olyan, mint a mai „narrátor”, magyaráz, oktat, bevezet, s főleg az olvasót igyekszik bevonni a cselekménybe, megteremteni vele a szívélyes kapcsolatot, olykor szinte édesgeti, látszik, hogy az irodalmi élet még a kezdeténél van, s szinte több nálunk az író, mint a spontán olvasó. Jósika például mesélés közben szinte karonfogja az olvasót: „elkerülhetetlen – mondja –, hogy a ház lakóival meg ne ismerkedjünk, azokat kissé részletesebben le ne írjuk.” Egy más helyen „így előttünk állván az egész ház minden lakóival; a függöny felgördül – s a dráma kezdetét veszi.” Vagy „mindezen elősorolt eseményeknek valami különös összefüggésük volt.” Vagy: „nekünk azonban, magasb helyszíntünknel fogva, honnan a történeteket betekinthetjük, kötelességünk, kiket érdekelhetnek, az összefüggés nyitjára vezetni”. S ha ez az egyetlen Jósika-szöveg annyi-féle jelentéssel s tanulsággal szolgál, mindez még megsokszorozódik e két vastos kötet hatvan-hetven szerzőjének alapos olvasása után. A nagy költők, Csokonai, Kölcsey, Vörösmarty, még Arany is jobbakként, mint prózáiknak, költészetük fejlettebb, eredetibb, csiszoltabb – egyedül Petőfi prózája magaslik ki ebből az első félszázadból, friss, közvetlen, természetes, oly üdítő, mint a forrásvíz, az idegent buzgón utánzó, csinált és tudatos környezetben, szinte csoda ez a

tündöklés, akár egész költészete, különösen a maga korához és kortársaihoz képest, akiket sokszor csak a szükség, a meglévő keretek, a véletlen és az elhatározás tehetett meg tollforgatóvá. Az igazi elbeszélők a század másik felében keresendők, a Jókaiak, a Mikszáthok, a Tolnaik és a Gyulaik között, s ahol az egyre telítettebb légkörben, még a szürke Vértesi is olyan kis remekműre hibázik, mint az *Idill*; ők már vérbeli írók, nemcsak az alkalom szülte őket, elődeik és tanítványaik vannak, egyfolytában működnek, ami használ hírnevüknek, de talán árt a színvonalnak. Utánuk, mind a két kötetben, az antológiák töltelékei, az olykor ok nélkül felkapott, divatos s káprázatos ügyeskedők, s mennyi elfeledett név, egykor a lapok büszkeségei és az olvasók kedvencei, akiket mutogattak a pesti kávéházakban, s szívből ünnepeltek a vidéken. Méltatlanul félreismert s halála után „felfedezett” író kevés van, korán elhalt tehetség, „akiből lehetett volna valami”, ezzel szemben nem egy olyan kiváló prózaíró vagy szépíró, mint például Herman Ottó vagy Eötvös Károly, akik kérdés, hogy idevalók-e, főleg ha már válogathatunk a spontán elbeszélők között. Persze mindnyájan, első olvasmányaink, tanácsadóink s hajlamaink szerint, más-más írókat sokallunk vagy hiányolunk e két kötetben, és ezt nem szemrehányásképpen mondom, hisz semmi sem változatosabb s ugyanannál az egyénnél változékonyabb a „kedvelt” olvasmányoknál (s erre az ingatag alapra építenek bátor emberek véglegesnek hitt elméleteket). Így például Bérczy Károlynak igen szép novellája, a *Gyógyult seb* az első, Gyulai Pál remekműve, a *Régi udvarház*, a második kötetből hiányzik, legalábbis e sorok írójának emléke és hálája szempontjából, s még több perlenivalója volna a második kötet tartalmával. Igaz, Tolnai, Csiky Gergely, Reviczky, Gozdsu Elek és Petelei még az ismerősnek is „felfedezések”, viszont mintha Herczeg Ferenc csak a teljesség kedvéért szerepelne s akkor is oly novellával, amely annak idején a Budapesti Szemlének tetszhetett, de amelynél ugyanaz a Herczeg sokkal jelentékenyebeket írt, például az *Ariadne*-kötetben.

Mindegy, minden részlet-gáncs ellenére, egy mindenképp értékes és gondolatkeltő gyűjteménnyel van dolgunk, amelyért, a szerkesztőbizottságon kívül, Szalay Anna vállalja a felelősséget. Az elkáprázott olvasó csak köszönetet mondhat mindazoknak, akik ezen a monumentumon közreműködtek, s lassankint, olvasás közben és után, mintha az írók aprajánagyja, hivatottak és választottak, a Múzsák s a közönség kedveltjei, a jó és rossz írók, a „would-be” írók és a vérbeliek egyetlen csillagképpé alakulnának, ahol a nagyobb csillagok adnának fényükből a kisebbeknek, a kisebbek kölcsönkérnék a nagy pályatársak világosságát, s egymást segítve, egymáson élve, adva és kapva, együtt építve egy soha el nem készülő architektúrán, a síron innen és a síron túl, egyfelől az állandóság és a folytonosság alapján, másfelől az egyre újratekintés ösztönétől vezetve, előbb-utóbb mindnyájan egyazon respublika tagjai.

GYERGYAI ALBERT

VÁLSÁGOK–VÁLASZTÁSOK

LACKÓ MIKLÓS KÖNYVE A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAK
SZELLEMI ÁRAMLATAIRÓL

Ez a könyv jó példája annak, hogy a nagy kollektív vállalkozások milyen mértékben lendíthetik előre a tudományt általában, de az egyéni teljesítményt, az egyéni kutatást különösen. A kötet a készülő, tíz kötetes nagy magyar történelem egyik – a két háború közötti időszakról szóló kötetének – összefoglaló kultúrtörténeti fejezete, s az ennek szakszerű, tudományos mélységű elkészítése érdekében írott néhány tanulmány. Nem az én feladatom megállapítani, mit s mennyit adott hozzá történeti tudatunkhoz Lackó újabb kutatásaival; de

azt nyugodtan állíthatni, hogy mind költúrtörténeti összefoglalása, mind a résztanulmányok két nagyobb blokkja a népi mozgalomról és a korszak két legmarkánsabb magyar marxista gondolkodójának, Lukácsnak és Révainak a szellemi fejlődéséről előrelépés a magyar irodalomtörténetírás szemszögéből nézve is; a történész eredményei jelentősen gazdagítják az irodalomtörténetírás lehetőségeit, s a tárgyalt kérdésekben mintegy az irodalomtörténeti kiindulópontot emelték magasabb szintre.

Ezek a tanulmányok – s elsősorban éppen a kultúrtörténeti összefoglalás – felvetik azt a kérdést, amely tulajdonképpen már hosszabb ideje érik és mind sürgetőbb aktualitását a legkülönbözőbb területeken érzik a szakemberek: nem jött-e el az ideje annak, hogy Domanovszky Sándor hajdani nagyméretű és magas színvonalú gyűjteményes munkáját, a *Magyar Művelődéstörténetet* új szellemi alapokon, más ideológiai bázison s jelentős, új részeredményekre támaszkodva újra írjuk? Azt hiszem, ma erre a feladatra kutatóintézeteinkben és egyetemeken, főiskoláinkon elegendő szellemi erő és jóra való akarat összpontosul; s ez a feladat már a szervezés fázisában annyi új szempontú kérdést tenne fel a legkülönbözőbb területek szakembereinek, hogy ez valamennyi szakterület számára frissítő és horizont-tágító erőként hatna, egyben a különböző humán területek meg a tudománytörténet révén a különböző természettudományok szakemberei közötti, a jelenleginél szervezesebb és magasabb színvonalú együttműködés alapjait vetné meg.

Lackó könyvében az ideológiai-politikai áramlatok magyarországi alakulásáról szóló fejezet tudtommal először ad ilyen rendszeres és szervezett képet a harmincas évek magyar szellemi életéről, elsősorban az ideológiai életre, mozgásra figyelve. Különösen dicséretesnek tartom rendező elvét, vagyis hogy a politikai színpépen jobbról balra tart, ezáltal is nyomatékosítva azt a tényt, amelyet deklarációinkban nem győzünk hangsúlyozni, de elemzéseinkben nem mindig vesszük figyelembe,

hogy ti. ebben a döntő másfél évtizedben az uralkodó szellemi irányzat Magyarországon a jobboldali ideológia és politika volt, s hogy a látótér közepét ezek s ezeknek az egymással vívott csatározásai foglalták el. Ugyanígy igen nagy jelentőségű az a felismerése s mindvégig következetesen alkalmazott eredménye, hogy a harmincas évek elején-közepén, részben hazai, részben nemzetközi események és fejlemények következtében mind a jobboldali, mind a baloldali mozgalmak és ideológiák jelentős átalakuláson mennek át, új mozgalmak tűnnek fel, s ezek elszívják az erőt és a követőket azokról az irányzatokról vagy mozgalmaktól, amelyek erre a megújulásra nem, vagy nem eléggé képesek.

Kitűnő portrék sora, árnyalt és a belső mozgásokat érzékenyen nyomon követő elemzések kísérik-nyomozzák végig az egyes mozgalmak, irányzatok történetét. Nincs is ezzel semmi vitám – ha csak az nem, hogy a folyamatok ismertetésében és árnyalt elemzésében nem megy végig a keserű úton, amely az ellenforradalmi Magyarország szellemi, erkölcsi és anyagi összeomlásához vezetett. Kb. 1941 táján az elemzés véget ér. Egyhelyütt a szerző úgy emlékezem ki is mondja, hogy 1941 volt a fordulópon t a magyar értelmiség útján. 1941 kétségtelenül világtörténelmi fordulópon t volt, de ha emlékeim nem csalnak, a magyar értelmiség tudatának alakulásában 1942–43 tele, pontosan a voronyezsi összeomlás és a sztálingrádi csata jelentősebb fordulat volt. Elég csak arra gondolni, hogy az 1942 őszén meghaló Móricz Zsigmond utolsó írásaiból, jegyzeteiből milyen mély politikai pesszimizmus süt, míg a sztálingrádi győzelem után a magyar értelmiség még gondolkodni képes részében milyen új irányulások, átrétegződések jönnek létre.

Említettem a kitűnő portrékat, pályaképeket. Ezek közül jobboldalon kiemelném Milotay eszmei röntgenképét, Szekfü Gyuláét és Pethő Sándorét; baloldalon pedig elsősorban Mónus Illését. Azt hiszem, a róla szóló résszel nemcsak neki szolgálatunk igazságot, hanem az igazságnak is nagy szolgálatot teszünk. De a portrékról szólva kettőt erősen hiányolok: Klebels-

berg Kunóét és Hóman Bálintét. Nem mintha műveikben jelentős ideológusok lettek volna – Lackónak Hómanról a tudománytörténeti részben néhány találó szava van –, hanem mert aktív politikai tevékenységük, irányító és szervező szerepük következtében nagy kultúrpolitikai, sőt ideológiai kisugárzásuk volt. Ennek a sommás és külön összefoglalása igen szükséges lenne. Ha hiányzik, nyilván nem róható fel egyedül a szerzőnek, hanem az ilyen irányú kutatások hiányának. Azt hiszem, mielőbb meg kellene indulni a kutatásoknak e téren, hogy a két háború közötti korszak két legmarkánsabb kultúrpolitikusának a mértéktelen alá- és túlbecsüléstől mentes, igazi politikai-eszmei arculatát megismerhessük.

Némileg halkabban említem, hogy Szabó Dezső kimaradt az ideológiai színeképből, illetve csak mint ihlető forrás jelenik meg Németh László, Féja Géza szellemi portréjában. Kétségtelen, hogy Szabó Dezső tömegbefolyása az értelmiségi fiatalokra a húszas években volt; a harmincas évekre a szabódezsőizmus némileg szekta-jelleget öltött. De a kisugárzása még ekkor is jelentős volt és társadalmi bázisa is megváltozott némileg; szellemi-politikai arculata pedig jelentős változáson ment át. Ellenforradalmár önmagát nem tudta átugorni; de ellenforradalmi radikalizmusából sokmindent őrzött, amit már a hatalomban lévők vagy a hatalomra törők elfeledtek vagy elvetettek, s ennek következtében sokmindent szinte elsőként észlelt a különböző veszedelmekből. Hogy mást ne említek: egy pillanatig sem ült fel Gömbös demagógiájának, mely pedig annyi jó szellemet és szándékot csábított tévútra – erről Lackó egyik külön kitűnő tanulmánya szól.

A másik oldalon a szabadkőművesség említetlenül hagyását hiányolom. Vitathatatlan, hogy a szabadkőművességnek Magyarországon a húszas-harmincas években – amikor illegálitásban vagy félillegálitásban szorult – összehasonlíthatatlanul kisebb szerepe volt, mint a század tízes éveiben; de még volt szerepe, s a baloldali színeké árnyalásához ez is hozzátartozik.

Az ideológiai-politikai áramlatokról szóló nagy fejezet második része a szorosabban vett művelődéstörténeti rész. Kitűnő a tudományos élet mozgásának a jellemzése; annak a folyamatnak a bemutatása és indokolása, ahogyan a társadalomtudomány különböző ágai a társadalmi mozgás következtében szerepet, helyet váltanak; ahogyan a jog helyébe a történelem lép nemzeti tudományként, ahogyan az irodalomtörténet, a szociográfia előtérbe kerül, a filozófia, közgazdaságtudomány háttérbe szorul; s ahogy egy új, tisztavirágéletű szociológiai ág, a „magyarságtudomány” ki- és elvirágzik. Igen fontos és új meglátása a szerzőnek, hogy e korszak tudományos életét a hivatalosan kívüli tevékenység jellemzi, mely csak igen tágran értelmezhető ellenzékinek, bár hatásában kétségtelenül a hivatalos tudomány tekintélyét rombolta, s ennyiben ellenzéki volt.

Teljesen meggyőző mindaz, amit a szellemtörténetről mond és ír. Itt pusztán két névre tennék nagyobb hangsúlyt: Thienemann Tivadaréra, akit Lackó meg sem említ, holott a szellemtörténeti irányzat meghonosításában és elfogadtatásában igen fontos, ha ugyan nem döntő szerepe volt; és Zolnai Bélára, akinek Thienemannal együtt az a szerepe is megvolt, hogy mintegy hidat képeztek, vagy közlekedő edényként működtek a hivatalos tudományosság és a hivatalosan el nem ismert, de egyre nagyobb szellemi súlyra szert tevő modern irányzatok művelői között.

Az irodalmi élet képe természetesen az adott keretek között csak sommás lehet. Így is teljesnek és meggyőzőnek teszük. Kitűnő, ahogyan szinte természetesen emelkedik az egész bemutatás csúcsára József Attila s mindaz, amit ő hozott a magyar irodalomnak. Jó a Nyugat–Napkelet szembesítése is, bár ez emlékeim szerint inkább a húszas évek-végi helyzetet rögzíti s a harmincas évek elejére-közepére a Napkelet jelentősége erősen lecsökkent s azt más folyóiratok vették át.

Igen fontos új hozama a dolgozatnak az a polémia, amit az „újrealizmus” érdekében, az „újklasszicizmus” elnevezés ellen folytat; érvelése meggyőző, mert az újrealizmus a valóság és a

műalkotás új viszonyára tereli a figyelmet, míg az újklasszicizmus inkább a mű és formája viszonyát teszi elsődrendű szemponttá. Ugyancsak fontos új felismerése Lackónak az esszé divatának (s így az esszéíró nemzedék felléptének) mélyebb mozgatóereje: hogy az esszé ebben az időben az ideológiai-politikai közlés szemérmes megjelenése s ezért válik egy eszmei válsághelyzetben számosak fő kifejezési formájává.

Mindaz, amit Lackó Kassákról elmond, jó és helyes; de nem helyes a magyar avantgard húszas évekbeli történetét a magyar művészeti emigrációra korlátozni. Bármilyen vékony szálon is, de itthon is megmaradt s Raith Tivadar Magyar Írásában organuma is volt egy ideig az avantgardnak — igaz, hogy egy erősen depolitizált, s jelentős tehetséget fel nem mutató avantgardnak.

A tudományos és irodalmi élet ismertetése után nagyon hiányzik egy akár rövid összefoglalás a korszak könyvkiadásáról. Részben azért, mert enélkül pl. az újabb nemzedékek aligha érthetik meg, hogyan és miért vállalkozott az Athenaeum a *Magyarország felfedezése* sorozatra; e sorozat és Cserépfalvi kiadói tevékenysége nélkül a szociográfiai irodalom népszerűsége nem érthető; e kiadók s a Magyar Élet kiadó tevékenységének megismerése nélkül nem átlátható az a nyomdai bázis, mely a népi írók népszerűségét oly hatékonyan szolgálta. S ez csak egyetlen vonulat az ennél sokkal gazdagabb színekéből; ennek bemutatása nem lehet teljes, legalábbis a nagyobb kiadók és tevékenységük ismertetése nélkül.

A zenei élet ismertetése is igen színvonalas és jó hangsúlyú. Fontos új eredményének tartom — ha talán nem is a szakirodalomhoz, de a köztudathoz képest s egy ilyen összefoglalásnak a tudatformáló szerepe az elsődrendű —, hogy joggal helyezve Bartókot és Kodályt a korszak zenei teljesítményének csúcsára, nem a kettő azonosságára, hanem az őket elválasztó művészetfelfogásbeli és alkotói, alkatbeli különbségekre veti a hangsúlyt. Igen fontos és jó az is, ahogyan Dohnányi Ernő pályáját, érdemeit és gyengéit ismerteti; sajnálatos azonban,

hogy nem is említi Lajtha Lászlót, aki mint népzenekutató is, mint zeneszerző is jelentős volt. Jelentősége nem mérhető Bartókéval, tán Kodályéval sem; viszont sajátos, egyéni szint és magas színvonalat képviselt franciás zenei műveltségével, a folklóre és a modern francia zene eredményeinek összeötözőzésére tett sikeres kísérleteivel.

Mivel a zenei életen belül említi az Operát is, s azzal összekapcsolva a balettet, megemlítem Millos Aurél neve hiányát, akinek rövid, de a magyar balettművészet szempontjából nagyjelentőségű időszaka volt a magyar Operánál, valamint a hivatalosan kívüli tánc- és mozdulatművészet megemlítését, melynek zöme Madzsar Alice személye körül zajlott, s mely éppen rajta keresztül közvetlenül kapcsolódott a baloldali mozgalmakhoz, elsősorban az illegális kommunista párthoz.

A képzőművészeti élet főbb iskoláinak, irányzatainak és jelentős alakjainak ismertetésével megintcsak egyet lehet érteni. Magam talán élesebben bírálnám az olasz iskolát, rámutatnék a harmincas évekbeli ál-népies szobrász-iskola náci-német ízlésbeli és gyakorlati, valamint esztétikai kapcsolataira; de ezek csak árnyalatnyi, inkább ízlés- vagy temperamentumbeli eltérések köztem és a szerző között.

Ami viszont alig érthető, s aligha menthető, az a színházművészet teljes kimaradása a körképből. Illetve érthető: a szerző nyilván nem tudott e területen önálló kutatásokra vállalkozni, s megbízható, felhasználható részmonográfiára sem bukkant. Ez persze színháztörténeti kutatásainkat minősíti és újra egyszer felhívja a figyelmet arra, hogy e terület jelenlegi elhanyagoltsága tovább nem tartható fenn az egész magyar szellemi élet, történeti tudat súlyos kára nélkül; de ezen Lackó maga nem változtathat. Pedig a színházi életnek ugyanolyan mozgalmas és érzékeny ítéleten átszűrt képe, mint a többi művészeti ágaké, nagyon hiányzik; nemcsak azért, mert ami ott s akkor történt, többé-kevésbé jelentős volt, hanem azért, mert – mint annyi más területen is –, ez közvetlen előzménye és gyökere mindannak, ami ezen a területen a negyvenes-ötvenes években történni fog.

Ez egyébként, önértékének hangsúlyozása mellett rámutat a vállalkozás önmagán túlmutató jelentőségére. A felszabadulás után sokunkban élt az illúzió: mindent, ami volt, eltöröltünk, tiszta lappal indulunk. Előbb vagy utóbb, könnyebben vagy fájdalmasabban mindenkinek rá kellett ébrednie: a múltat nem lehet törölni, akarva-akaratlanul velünk jön; ártó erőit csak úgy lehet hatástalanítani, pozitív erőit úgy lehet hasznosítani, ha valóban kritikailag sajátítjuk el, tudatosítjuk azt, ami volt, s azt nyíltan és habozás nélkül mai tudatunk mérlegére tesszük. Így juthatunk el a „megőrizve megszüntetés”-hez; s ezen az úton fontos és magasszínvonalú teljesítmény Lackó kultúrtörténeti fejezete; ezért üdvözlöm örömmel.

Mindezideig dicsértem a kultúrtörténeti fejezetet s kiemeltem a tízkötetes történelemkönyv, mint vállalkozás jelentőségét. Lackó könyvében továbblépve, s pusztán az ő anyagára szorítkozva is mindez újra problematikussá válik. Következő tanulmányai – a két nagy tanulmány, amelyeket a népi mozgalom történetének szentelt s a másik kettő, amelyek a Blum-téziseket, illetve Révai 1931–34 közötti ideológiai-politikai fejlődését tárgyalják – annyival izgalmasabbak, anyagukban is, megírásukban is magukkal ragadóbbak, annyi új és további kutatás lehetőségét tárják fel vagy sejtetik meg, hogy az olvasóban felmerül a kérdés: valóban az optimális megoldás volt-e most egy nagy szintézisre koncentrálni az erőket, s nem a részvizsgálatok, a résztanulmányok sokaságát kellett volna tervezni és segíteni, résztanulmányokét, amelyek – mint itt is – az elkészítendő összefoglaló nélkülözhetetlen előmunkálatai?

E tanulmányok ismertetésétől talán még inkább eltekinthetünk, mint az összefoglaló fejezetétől. Már folyóirat-közlésük is általános feltűnést keltett s kötetbeli közreadásuk úgyszintén; aligha van a szakma vagy a problematika iránt érdeklődő, aki ne ismerné ezeket. Viszont érdemes hangsúlyozni azt, hogy Lackó – e tanulmányok a bizonyság – a történetírás eszköztárának minden eljárásban otthonos: a népi mozgalom

történetéről szóló írások, különösen *Az Új Szellemi Front történetéhez* szinte iskolapéldája a modern anyagon végzett forráskutatásnak és kritikai forráselemzésnek, míg a Lukácsról és Révairól szólók, különösen a Révai Szabó Ervin-tanulmányát elemző dolgozat a szövegkritikai módszer jó példája lehet történész, irodalmár számára egyaránt. Azért is példászerű ezeknek a módszereknek az alkalmazása Lackó kezén, mert egyik kutatási módszer' sem válik öncéllá, mindegyik egy magasabb cél eszköze csak; a történeti eseménysor forráskritika segítségével való rekonstrukciója a politikai mozgás pontos megismerését szolgálja, s a szövegkritika az alkotó ideológiai fejlődésének, állapotai összevetésének eszköze. Így használva s ebben az értelemben kiderül, hogy a forráskritika is, a szövegfilológia is ideologikus tudományágak lehetnek, amennyiben ideológiailag felkészült, s az ideológiai következtetésektől vissza nem riadó tudós használja egy magasabb cél érdekében őket.

Nem tudnám jobban méltatni a népi mozgalomról szóló tanulmányokat, minthogy ezek immár nem megkerülhetők: aki a korszakról, vagy bármelyik alkotójáról írni fog a jövőben, ezekkel az írásokkal szembesülnie kell, s egyetértve vagy vitázva állást foglalni. Csak bámulni lehet azt a szigorú önfegyelmet, amellyel Lackó e sokrétű anyag vizsgálatánál saját szakterületére, saját szakmája módszereire korlátozza magát; hogy az írókat, akikről szó esik, csak mint homo politicus-okat vagy legfeljebb mint homo ideologicus-okat veszi számba, vizsgálatát nyilatkozataikra, publicisztikai megnyilvánulásaikra korlátozza s egy pillanatra sem bocsátkozik az azonos korban keletkezett szépirodalmi művek vizsgálatába, megítélésébe. Példás ez a fegyelem, de egyben öncsonkító is: az írók primer funkciója azért mégiscsak a szépirodalom, s általában ideológiai-politikai álláspontjuk is teljesebben, bár néha rejtettebben nyilatkozik meg szépirodalmi alkotásaikban, mint közvetlen politikai tetteikben. Így még az irodalomtörténészekre vár a feladat, hogy Lackó tanulmányai alapján tovább lépjenek, s az

ezekben adott eredményeket a szépirodalmi alkotásokkal szembesítsék. De azt hiszem, elsősorban Lackóra vár, hogy a népi mozgalom egész történetét megírja egyszer: azt az utat, amely a nemzedéki szerveződéstől az Új Szellemi Fronton át a Márciusi Fronthoz, onnan a Parasztpárthoz, majd a Parasztpártnak a Hazafias Népfrontban való feloldódásához vezetett. S akkor arról is szólnia kell, amiről itt még reálisan nem nagyon eshetett szó, hogy a népi mozgalomból jobbra is vezetett út, és markáns tehetségek is jobbra züllöttek onnan; erre annál is inkább szükség lenne, mert az utóbbi időben az irodalomtörténészek ezeknek az utaknak inkább a mentetegetésére, mint valóságos elemzésére vállalkoztak.

Kitűnő, s a magam ismeretei szerint tökéletesen helytálló mindaz, amit Lackó a népi mozgalom indulásáról, szerveződéséről ír; az, ahogyan a három vezérlehetőség – Németh László, Féja Géza, Illyés Gyula – portréját megadja, s abból bontja ki: miért kellett és lehetett Illyésnek a vezéri szerepet magához ragadnia. Azzal meg, hogy Illyés ideológiai helyét a „jakobinus nacionalizmus” fogalmával karakterizálja, meggyőződésem szerint a pálya s az életmű értelmezésének kulcsát adja meg.

S a portré-találatokat tovább sorolhatnánk: Kozma Miklóst joggal emeli ki a történelmi feledés limbusából s találó a Gömbös-portré is; kiemelkedő mindaz, amit Zilahyról ír és nemcsak rá vonatkozik az a finom tollal elvégzett határvonalhúzás, amelyet a tudatos fasizmus és a dezorientáltság, a tájékozódni nem tudás között elvégez. Lábjegyzetbe szoruló megjegyzés, de megint további kutatásoknak adhatja kulcsát az az észrevétele, amely Szabó Lőrinc és Ezra Pound közötti lényegi rokonságra villant rá: a szélsőséges individualizmusból a legrosszabb fajta közösségbe optálás logikájára.

E részeredményeket önmagukban is nagy eredménynek tarthatjuk; de ezeknél fontosabb az a felismerése, hogy a népi mozgalom a gondolat és érzelem baloldali elemeit mozgósította a jobboldal által mozgásba hozott talajon, magát ugyanakkor balról elhatárolva. Vagyis – hogy egy, a francia szürrea-

lizmusról szóló memoár-kötet címét alkalmazzuk —, „forradalom nélküli forradalmárok” mozgalma volt ez; s a párhuzamot még növeli, hogy Illyés politikai és művészi iskoláztatásának nem jelentéktelen osztályait éppen a francia szürrealistákkal szoros kapcsolatban járta ki.

Párttörténeti és ideológiatörténeti kérdésekben kevésbé járatos lévén, elsősorban olvasói ítéletemet szeretném elmondani: mennyire izgalmasnak, érdekesnek tartottam a fejtegetést minden lépését, mennyire tiszteltem a szerző rendkívül árnyalt, körültekintő fogalmazását s minden mozzanat higgadt mérlegelését az egész tárgyalásban.

A Blum-tézisekkel kapcsolatosan úgy tűnik, igaza van Lackónak abban, ha a felvázolt „direkt” demokráciában, melyet a kommunista párt vezet a szociáldemokrácia kirekesztésével — nem a népfront-gondolat közvetlen előzményét látja, hanem a messianisztikus szektarianizmus utolsó lépését. De vajon lehetett-e akkor, s abban a közegben messzebbre menni? Mint a következményekből látható, Lukács már ezzel is túllent a tűrhetőn: jó politikai gondolkodónak, de rossz politikusnak bizonyult.

A Révai-tanulmányok megint egy messzebb mutató igényt vetnek fel: talán eljött már az ideje egy teljes és reális Révai-pályakép megírásának. Révai tulajdonképpen máig a magyar mozgalom és marxista elmélet elintézetlen ügyei közé tartozik; mitizálása és denigrálása egymás mellett él, szinte egymásból táplálkozik. Lackó jelen dolgozatai azt bizonyítják, hogy meg lenne benne a tudás és tapasztalat ennek a pályaképnek a reális megrajzolásához, nagy eredményei és nagy hibázásai körültekintő megítéléséhez Itt adott tanulmányai: egy a maga s a mozgalom útját kereső forradalmár belső vívódásainak röntgenképe — melyet olyan lemezokről csalt elő, amiknek elsőrendű szerepük az lett volna, hogy éppen ezt a vívódást és útkeresést eltakarják. S éppen ebben: ahogyan ezt a munkát végrehajtja, ahogyan ebben belső és külső helyzetet, a nemzetközi és a magyar mozgalom állapotát és egymásra való hatását

kimutatja, végez egészen kiemelkedőt; olyan munkát, mely szinte követeli, hogy a teljes pályaképhez is ő lásson hozzá.

Mint Lackó Miklósnak már korábbi tanulmányainál észrevehettük, ebben a kötetében is egy önálló arcélű, kitűnő felkészültségű, érett ítéletű történettudós nyilatkozik meg. Hozzájárulása mind a legújabbkori magyar történelem, mind a modern magyar irodalom folyamatainak ismeretéhez igen jelentős, vitatható vonásaival is továbbgondolásra, a bevett ítéletek újragondolására készítő. Tanulmányaiban legalább három rendkívül aktuális és nagyjelentőségű monografikus munka alapjait vetette meg, körvonalait rajzolta fel. Reméljük, lesz ideje, ereje és alkotókedve megírni neki magának mind a hármat. (Gondolat, 1975)

NAGY PÉTER

VALLOMÁS

KÖZÉLET ÉS MAGÁNÉLET

AZ IRODALOM PEREMÉN III.

A mélyben

A világ, amelybe kiszabadultam, nem volt biztató. Magyarországon Gömbös volt a miniszterelnök; Hitler óriási árnyéka egyre fenyegetőbben borult Közép-Európára, a német munkásosztály öngyilkos haláltánca tovább folyt (a német szocdemek választási jelszava: „Schlagt Hitler, Wählt Hindenburg” heteken belül keserű, gyilkos iróniává változott); a munkanélküliség mindenütt hallatlan méretekre nőtt. Az egyetlen biztató történelmi eseményről – Roosevelttel megválasztásáról – úgyszólván nem vettünk tudomást. Amit sokkal fontosabbnak tartottunk, mint egy vágyálom megvalósulását, a második öt éves terv megindulása volt a Szovjetunióban.

Otthon a fogadtatás meglepő volt. Szemrehányást vártam, felelősségrevonást jövőm tönkretétele miatt – ehelyett csak szeretetet, megértés és lojalitást fogadott. Holott én nekifeszülve készültem az ellenállásra, a büszke kiállásra elveim mellett – olyan volt ez, mint amikor egy ismeretlen sötét lépcsőházban az ember nagyot lép és nincs több lépcső, elbotlik.

Így a felszínen nem volt köztünk világnézeti ellentét vagy vádaskodás; apám és anyám elismerték jogomat magatartásomra (hogy ez érzelmileg mibe került nekik, nem tudom). Viszont hamarosan felmerült a gyakorlati kérdés, mit tegyek magammal, hisz akarva-nem akarva csatlakoztam a munkanélküliek seregéhez.

Én azzal a homályos gondolattal foglalkoztam, hogy fizikai munkát vállallok, de e ponton Apám igen erőteljesen letorkollt. Rámutatott, hogy a közügyesség terén ugyanolyan tutyi-

mutyi vagyok mint ő, s ami értékem van, az a fejemben található. Hamarosan az ő révén kaptam is a Franklintól két angol regényfordítást s ezzel kezdődött meg létem az irodalom peremén, ahol az írás inkább csak megélhetés volt.

Ugyanakkor megnyíltak számomra a Nyugat bírálati hasábjai is. Ennek, illetve személy szerint Móricz Zsigmondnak köszönhetem, hogy új nevet kaptam: egyrészt politikai meggondolásból, nehogy a kiadónak bajt okozzak, másrészt személyes okból – a saját lábamon akartam megállni, nem az Apámén. Így lett belőlem, Zsiga bácsi ötletére Nagypál István.

Közben próbáltam tenni valamit jövőm érdekében, nem sok sikerrel. Elmentem Hekler Antalhoz, aki akkor a Bölcsészkar dékánja volt, és elmondván a velem történeteket, kértem, hogy legalább kapjam meg az abszolutóriumot. Hekler ezt roppant szemtelenségnek vette és izgatottan kiabálva utasított ki. Azóta sincs formailag egyetemi végzettségem.

Egy másik, ma már kissé torznak tűnő ötletem kapcsán kierőszakoltam, hogy Gombocz Zoltán fogadjon. Különös érzés volt ismét belépni az Eötvös-kollégium kapuján tudván, hogy nincsen itt már helyem s életéhez nem lehet közöm.

Gombocz roppant feszélyezetten, látható undorral fogadott – az ő esetében némileg érthető volt. Súlyos botrányt okoztunk, csorbítottuk a kollégium hírnevét s eszköztadtunk jobboldali kritikusaik kezébe. Talán az említett személyes csatlódás is belejátszott. Én fiatalos nemtörődomséggel (és érzéketlenséggel) előadtam neki, hogy ha már tanultam nyelvészeteket s mivel a pártnak dolgozom, el akarok menni a vogulok és osztjákok közé, Reguly Antal nyomdokaiban, hogy az ő gyűjtését kiegészítsem és modernizáljam. Megkértem, számíthatok-e támogatására, hajlandó-e adni nekem tudományos ajánlólevelet. Gombocz idegesen utasított vissza, hígvelejű ötletnek minősítette javaslataimat; azt mondta, nincsenek kapcsolatai a szovjet tudományos élettel, ami kezébe került eddigelé, az mindössze egy zürjén kézikönyv volt a juhbetegségekről. Utóbb, érettebb fővel kezdtem érteni, minő kínos helyzetbe

hoztam: ő úgy érezte, ártottam neki s most segítségét kérem. Nemet mondott, s azt hiszem, nagy megkönnyebbüléssel látta mögöttem becsukódni az ajtót.

Szüleim sejtették, hogy ismét fölvettem az illegális kapcsolatokat, s bár sosem tiltottak, éreztették aggodalmukat, hogy megint bajba kerülök. Hogy tulajdonképpen miben állt akkori illegális tevékenységem, arra alig emlékszem. Továbbra is tartottunk szemináriumokat, kapcsolatba kerültem Madzsar Imrével és Sándor Pállal a Társadalmi Szemle körül. Egy mozzanatra emlékszem: megjelent a Schönstein-füzetek utolsó száma a földkérdésről s ezt a párt vagy bal-, vagy jobboldali elhajlásnak minősítette, a füzet tabu lett – sem akkor, sem azóta nem világos előttem miért; igaz, hogy Marx földjára-dék-elméletét nehezen értettem.

Hogy kik voltak társaim az illegalitásban, ma már alig emlékszem. Diákok, kispolgárok, értelmiségiek – igazi munkás csak elvétve volt köztük. Ami mindvégig bosszantott (ma már nyilván baloldali elhajlásnak ítéltetik) a magatartás volt velünk, értelmiségiekkel szemben. Minduntalan éreztették, hogy csak „tulok” vagyok (intellek-tulok?), alábbvaló mint a munkásosztály valódi sarjai – bár javarészt a bírálók se voltak azok. Én nem láttam be, miért érjen gáncs és megvetés, holott némi áldozatot hoztam, amikor elhagytam osztályomat (akkor még hittem, lehet) a jobb ügy érdekében.

Mikor az egyetemi szervezkedés második hulláma lebukott – Szél Jenő, Birki Ágnes, a Beck-gyerekek s még többen – engem is behívtak (nem bevittek) a főkapitányságra, de egy óra múlva, felületes kihallgatás után – melynek során mindent tagadtam – hazaengedtek. Úgy látszik, túl kicsiny békaporonty voltam a tóban. Ez volt az első alkalom, amikor anyámat igazán kétségbeesve találtam otthon; könyörgött, hagyjam abba, mert ő nem bírja tovább. Nem ígértem semmit; de úgy éreztem, talán igaza van.

Ez volt a személyes eszmélkedés időszaka is. Akarva-akaratlan számot kellett vetnem önmagammal. A romantika lekopott

a mozgalomról; az illegális találkozóknak, kapcsolatoknak nem sok hasznát láttam s nem is tudom, tettünk-e mást, többet, mint pusztán léteztünk. A szervezkedés valahogy öncélú lett s nem emlékszem semmilyen fegyvertényre, amit a mi szervezkedésünk végrehajtott volna.

Akkori önboncolásomat megírtam az idézett *Önvallomás*-ban. Meg kellett találnom saját helyemet az új világrendben, melyhez csatlakoztam, elsősorban elméleti úton. Ugy véltem, személy szerint azért vonz a marxizmus, mert a jövő osztály nélküli társadalmában nem lesz versengés, pozícióharc, intrika – ezekre éreztem magam legkevésbé alkalmasnak. Ugyanakkor sosem volt bennem vonzódás a tulajdon iránt; ha nem is értek teljesen egyet Proudhonnal, földi javak birtoklása nem alkatom fő rugója. Ugyanakkor azt a felismerést is el kellett fogadnom, hogy nem vagyok olyan fából faragva, amelyből hősök és mártírok lesznek. A harc, az erőszak nem volt elemem; s paradox módon úgy hittem, a szocialista társadalomban erre nem is lesz szükség. Mindez ma naivnak és gyermekesnek hangzik; hiszen önmagam, saját félelmeimet és vágyaimat vetítettem ki a világra.

Lassanként, magam előtt is észrevétlenül, visszakanyarodtam eredeti elemembe: az irodalomba. Elhatároztam, hogy feltárom Marx, Engels, Lenin s a többi törvényhozó írásait irodalomról, művészetről és felépítem a marxizmus szétszórt irodalomelméletét, összhangban a dialektikus materializmussal. Sajnos, említett viszolygásom az elvont filozófiával szemben nem könnyítette meg Kant és Hegel olvasását; így felfogásom a filozófiai alépítményről mindvégig erősen vulgáris maradt.

Kísérletem hamar nehézségekbe ütközött. Nem volt könnyű a rendelkezésre álló, hézagos marxista írásokból az irodalomról szóló mazsolákat kipiszkálni; s némi meglepetéssel tapasztaltam, hogy Marx és Engels véleménye korukbeli írókról – legalábbis első látásra – meglehetősen konvencionális. A másik nehézség (ami nyilván egyik oka volt ezen optikai csalódásnak), az anyagihiány volt. A marxizmus klasszikusaiból csak

egy sajtóságos szemelvény-választék jutott kezünk ügyébe, de – a dolgok természeténél fogva – inkább csak a rövidebb írások; a hosszabb tanulmányok, nagyobb művek – mint Lenin *Empirikriticizmusa*, nem. Egy ízben naiv szemtelenséggel fölkerestem Jakubovich Emilt a Nemzeti Múzeum könyvtárában s felkértem, engedje meg a 19-es gyűjtemény tanulmányozását (tudtam, hogy hét lakat alatt őrzik). De hiába érveltem, hogy engem már nem ronthat meg a tiltott gyümölcs, az ajtó megint arcomba csapódott.

Mint távoli villófény, tudatunk látóhatárán táncolt Lukács György neve és híre. Tudtuk, hogy Berlinben vagy Moszkvában van; tudtuk, hogy munkássága különleges jelentőségű; én azt is sejtettem, hogy körülbelül ugyanazon téren munkálkodik mint ahol én tervezgettem – ámbár már akkor is gyanítottam, hogy nálam nagyobb felkészültséggel és tehetséggel. De, mint a Babits-vers Cimabue-ról, „csak híre maradt, műve nem”, egészen 1945-ig, egy kivételével, semmilyen írása nem jutott kezembe (eltekintve ifjúkori írásaitól, melyeket – úgy tudtuk – maga is túlhaladottnak tekintett).

A kivétel *Tendencia vagy pártosság* című tanulmánya, mely saját gépiratos másolatomban ma is megvan. Újra olvasva, ismét be kell vallanom, hogy nem egészen értem. Ez bizony az én hibám, hiszen az elméleti felépítmény, melynek ez a cikk volt jórésztben alapja, utóbb – mindmegannyi vita, ellentmondás és támadás ellenére – világszerte elfogadott magyarázata lett az irodalomszemléletnek. Lukács gondolatrendszerének főbb elvei az egyetemes művelődés titokzatos átszüremkedési folyamatán, nyugati írók és esszéisták művein keresztül lettek ismertté: az az elv, miszerint a tehetség az elmélet főbb csomópontjainak felismerésében rejlik, a társadalmi kapcsolatok ihletett megragadásában s e felismerések alkalmazásában a valóságra – az író feladata egyfajta, nemes értelemben vett *haute vulgarisatica*. – 45 után, mikor hozzájutottam Lukács írásaihoz, mindezen elvek mint ismerősök öltöttek most már kézzelfogható s szinte magától-értetődő valóságot.

Ebben az átmeneti időszakban az is bénította munkavágyamat, hogy tudtam, ősszel be kell vonulnom katonának, ezt tovább nem lehet halasztani. S érthetően nem néztem különös örömmel ennek a vélt megpróbáltatásnak elébe.

A nyár folyamán különleges megtiszteltetés ért: Babits felkért, segítsek könyvtárát rendezni és lajstromozni, szerény díjazás ellenében. Nyilván anyagilag is segíteni akart rajtam. (A mérgezett gyümölcs, a Baumgarten-alapítvány akkor már az ő kezében volt).

Bensőmben kissé reszketve, megszeppentem jelentkeztem Attila utcai lakásán. Ő számomra még mindig „Mihály bácsi” volt, s ő is fenntartotta velem szemben a tanár-tanítvány viszonyát. Nehezen oldódó férfi volt, de ha feloldódott, mindenét beleadta az érzelmi kapcsolatba, s a gyakran elkerülhetetlen kiábrándulás mélyebben sújtotta, mint könnyedebb magatartású embereket (*Timár Virgil fia* a tanú erre). Számomra különös ellentét volt ez Móriczsal való viszonyomhoz: persze ő is mint az idősebb kezelt, de sokkal közvetlenebb, nyájasabb modorban.

Én repesve és alázattal alkalmazkodtam ehhez a viszonyhoz – ilyen tanártól amit tanulhatok, különb minden másnál. Babits és Móricz voltak számomra „a” nagyok, függetlenül kisgyerekkori emlékeimtől.

Ennek függvénye volt az is, hogy Babits – ha nem is mondta ki, de éreztette – még nem fogadott el írónak. Még hosszú ideig próbán voltam; a Nyugatban megjelent bírálataim csak szorgalmi feladatoknak számítottak. (Nem tudom, kitől származik a tétel: „Író az, akit a többi író annak elfogad” – az én számomra ez Babitsot, Móriczot és Apámat jelentette.). Talán többet is várt Mihály tőlem, mint Apám fiától, joggal-jogtalanul, s korai kísérleteimet nem tekintette túl biztatónak.

Elsősorban azt beszéltük meg, milyen rendszer alapján rendezzük újra könyvtárát s végül abban egyeztünk meg: nyelvek szerint. Így a görög és latin szerzőkkel kezdtük; Mihály bácsinak tetszett, hogy kezemre áll a görög ábécé – hisz klasszikus-

filológus tanár volt. Szemében az is emelte jótanuló mivoltomat, hogy tűrhetően járatos voltam a görög-római irodalomban. Érthetően s szerény henccegéssel említettem, hogy az *Odysseiát* eredetiben olvastam. Homérosz idegen világ, mondtotta, a mítoszteremtés kezdetén élt, amikor a költőnek még módja volt az ősananyag alakítására. Udvari költő lehetett, a középkori trubadúrok módján – feudális világban élt, még nem alakult ki a *polis*, a tudatos művelődés tűzhelye. A nagy drámairók már városi emberek voltak, a mítoszokat mint adottságokat kezelték, mintegy konvencióként, s hallgatóságuk számára is közérthető volt az írói üzenet. Azzal, hogy az emberiség *várost* teremtett, e zseniális de mesterséges képződményt, elkerülhetetlenül *hübriszt* vont saját fejére. Aki legközelebb áll hozzánk a görögök közül, az Sappho – mondta – ideges, érzékeny költő, verseit csak nő írhatta (Sappho – Sophie?).

Aztán Vergiliusra került a szó. Ő és társai már egy kész képletrendszerrel használtak anyagul, magyarázta, amit a rómaiak úgyszólván egybe vettek át a görögöktől. A mítosz az ő kezükben formalizmus lett. Ovidius *Metamorfózisai* nagyjából olyan szerepet játszottak, mint ma a füzetes regények. Ovidius már nemcsak városi, hanem nagyvárosi ember volt, belletrista, aki futott a siker után, s olyan könnyűszerrel, gondolkodás nélkül írt, mint egy újságíró. Igazi költővé csak száműzetése idején, az *Elégiákban* csiholódott, a sóvárgás egyéni tragikumában. „Fogarás is Tomi volt?” kérdeztem. Nem szívesen beszélt erről, nagyon is idegenül, és egyedül érezhette magát ottan. S hogy viszonylik *Erato* az *Ars Amatoriához*? kérdeztem. Nem adott egyenes választ: a mi társadalmi tabuink egészen mások, mint az augustus-korabeli Rómáé, mondtotta.

Megjegyeztem, hogy Vergiliust nem különösen kedvelem, az *Aeneist* nehézkesnek, hivatalosnak tartom: olyanforma író lehetett, mint nálunk Herczeg Ferenc vagy Kozma Andor, Mihály bácsi nevetve legyintett. Vergilius jó költő volt – olvassam az *Eclogákat*, a *Georgikont*; igaz, azok is mesterkél

idillek, de költői eszközökkel. S ne felejtsem, a hexameter és disztichon akkor élő formák voltak, egy elfogadott formanyelv alkotó részei. Hogy van az, kérdeztem, hogy a hexameter olyan jól tevődik át magyarra, míg az indogermán nyelvekben – németben, angolban, franciában – úgyszólván lehetetlen forma? A magyar ódon nyelv, mondotta. A *Halotti Beszédet* nagyjából-egészéből megértjük. A vele egykorú *Chanson du Roland*-hoz, még a jóval későbbi Chaucerhez is, szótár kell.

Bevallottam, kedvenc latin költőm Horatius; nyugalma, derűje, szerénysége, egész életszemlélete ínyemre van. Nem vagy te igazi forradalmár, mondta Mihály. Amellett Horatius gyakran hazudott: ő is tősgyökeres városi ember volt, a Tusculum-i villa és az egyszerű vidéki élet színlelés, szerénysége álszerénység. A felszín alatt tele volt aggodalommal, bizonytalansággal – Maecenast nyilvánvalóan gyűlölte titokban, hiszen függött tőle. (Nem mertem mondani: és a Baumgarten-díj?)

És az esztergomi Előhegy nem Tusculum? bátorkodtam tovább. (Akkor még nem jártam magas, szellős lakában – csak később ért a megtiszteltetés, hogy a nevezetes meszelt falra felírhattam nevemet.) Mosolygott. Igen, ismerte el, olyanféle – de én nem vagyok Horatius.

Miért, kérdeztem kissé felbátorodva, a *Hűsvét előtt* szenvedélyes hangja nem idézi fel a „Nunc est bibendum . . .” haragját? Nem, az egészen más volt, mondta Mihály. Horatius egy győztes háború elégtételével írt, költeményében van valami ellenszenves káröröm; én egy vesztes háborúban írtam. De azért jól teszed, ha Horatiust forgatod. Ő volt a legköltőbb költő közülök, s ahogy az ember és világ viszonyáról, a halálról ír, abban sok az őszinte és a modern – akár ma is írhatna. És a te helyedben, tette hozzá, olvasnám Catullust. Ő is a „modernek” közé tartozik.

Hamarosan a középkori latin szerzőkhöz érkeztünk. Nem emlékszem pontosan, említette-e az *Amor Sanctust*, de nyilván már dolgozott rajta. A latin nyelv évszázadokon át eleven nyelv volt, magyarázta, párhuzamosan működött és fejlődött a

vulgáris nyelvekkel. Közel hétszáz éven át ez volt az európai művelődés legfőbb eszköze. Tudod, milyen hosszú idő hétszáz év? A *Halotti Beszéd*től mostanáig. A népvándorlások során kialakult nemzetek a latinság révén „akkultúrálódtak”. Latin-ság és kereszténység együttesen jelentették Európát.

Sajátos módon a modern magyar irodalomról alig beszélgetünk. Prózáról én vonakodtam szót ejteni: nem akartam kitenni magam annak, hogy megkérdezze: mit tartok a *Halálfi*iről – én sikerületlen regénynek ítélem. Költőkről, kortársairól ő nem beszélt szívesen. Visszatekintve úgy vélem valamilyen válságon mehetett akkor keresztül. Az ő költői státusa a húszas évek végével megszilárdult; a társadalmi megalázások, melyek 19 után érték, a múltba tűntek, ha hegeik meg is maradtak; s ha hivatalos részről nem is – ezt már akkor nem is hiszem hogy kívánta – társadalmi téren az elismerés övé volt, a Baumgarten-kurátorság formájában.

Minden egyensúly csak pillanatnyi lehet. Az övét egyre inkább fenyegette a nála fiatalabbak egyre harsányabb jelentkezése, s nem úgy, ahogy ő szerette volna. Szabó Lőrinc, akitől igen sokat várt, nem egészen váltotta be bizalmát. Erdélyi Józsefet, a Párizsból nemrég visszatért Illyést elfogadnia neki, a forma mesterének, nem lehetett könnyű. A rangsor akkor még nem alakult ki teljesen. Akkori hitvallását talán legjobban egyik szontettje fejezi ki: „Ki vérigéket, pongyolán, szeret, / Az versemet ezentúl ne olvassa”. Hogy e válságot túl tudta haladni, s – úgy vélem, nagyrészt Illyés hatására – egy számára új, szabadabb, érdekesebb lírát megalkotni tudott, számomra legjobban mutatja költői és emberi nagyságát.

Mert mint költő, rátarti ember volt – ezt az én szememben egy valamivel későbbi epizód jellemezte. Egy Nyugat-est alkalmával Tersánszky „megzenésítette” Babits *Szerenád* című versét (Zeng a nád a tó fölött, Zeng a szél a nádon), s amolyan derűs, könnyed tingli-tangli nótát faragott belőle; ezt saját pengető-hangszerének kíséretével el is énekelte az esten (nem tudom már, gitár volt-e, balalajka vagy (csimpolya). Babits ezt

rettentő rossznéven vette, soha ilyen haragosnak nem láttam, mint az est végén – úgy érezte, Tersánszky „megócsította”, azaz meghamisította az ő versét.

Nemegyszer kíváncsian kérdezgetett a marxizmusról. Igyekeztem, javarészt az *Anti-Dühring* alapján, elmagyarázni az alépitmény-felépitmény elméletét, a dialektikus materializmus főbb vonásait – amennyire én értettem. Valahogy szegényes elmélet ez, jegyezte meg. Olvastad Hegelt? Az ő filozófiája sokkal gazdagabb. Be kellett vallanom, nem olvastam, de közöltem, hogy Marx őt a fejről a talpára állította. De hiszen ez múlt századi materializmus, amiről te beszélsz, vetette ellenem: a világ sokkal bonyolultabb. Hogy egyezteted például Freudot a te elméleteddel? Sajnos, Freudot akkor még csak másodkézből ismertem, inkább csak mint divatos társasjátékot, s tudatlanságomban kissé megszegyenülve tereltem másra a szót.

Egy ízben merészeltem csupán a lázadó tanítvány szerepét vállalni Mihály bácsival szemben. Annak bizonyítására, hogy a marxizmus nem is olyan szegényes, száraz elmélet, felhoztam példának József Attila mozgalmi verseit – ezekben az elmélet eleven, költői formát nyer. Mertem ezt mondani, mert már akkor, s azóta is, legmélyebb meggyőződésem, hogy Attila tán az egyetlen költő, akit ismerek, magyar vagy nem-magyar, ki a marxizmust verseiben művészileg tudja megjeleníteni, nem hájánál fogva ráncigálva elő egyes tételeket. S ugyanakkor az is minden vitán felül világos volt előttem, hogy Attila költészete mélységesen egybehangzik Babitséval; a szakmai, formai szigor, a prozódia zsonglőr-szerű lebegése, a költői felelősség tudata kettejükben mélységesen rokon. Talán mert annyira rokonok voltak mint költők, azért volt ellentétük emberi vonatkozásban; ezért tudott Babits, a beérkezett, idősebb mester, igazságtalan lenni azzal, aki költészetének legavatottabb folytatója s továbbfejlesztője volt.

Babits, mikor ezt fölvettem, bezárkózott, mint egy kagyló. „József Attilának még sokat kell tanulnia”, mondta,

ezzel lezárván a beszélgetést. Aznap nem is szólt többet hozzám.

Sajnos, a bevonulás végett vetett a könyvtárrendezésnek; nem jutottunk túl a klasszikusokon. Későbbi években már nem adódott alkalom, hogy folytassam – ma is bánom. Babbitson fokozatosan egyre inkább erőt vett betegsége; soha többé nem volt vele ilyen hosszú, csöndes, boldogságos beszélgetésem.¹

Horthy katonája

Bevallom, nem kis szorongással indultam a sorozásra. Hosszú tépelődés után úgy döntöttem, hogy szarvánál fogom meg a bikát, s a sorozó tisztnek bejelentettem, hogy a BTK. 21. III. alapján rovottmultú vagyok. Titokban még reménykedtem is, talán emiatt mindjárt leszerelnek, mint nemkívánatos elemet. A katonai bürokrácia nem mozgott ilyen gyorsan. Egy percig gondolkozott, aztán azt mondta, menjek a többi közé.

Ügylászik, a hatóságok nem nagyon tudták, mit kezdjenek velem. Átmentem az újonckiképzésen, majd önkéntes-iskolára kerültem. Itt is mindössze egy keserves jelenetnek voltam áldozata. Egyik kiképző tisztünk, Dienes Ödön hadnagy, vigyázzba állított – mintegy pellengérré – és perceként át (órának tűnt) ócsárolt, intő példaként mutatva föl, hová süllyedtem. Visszafelelni persze nem lehetett. Vigaszul szolgált, hogy

¹ E jegyzetek természetesen csak a summáját jelentik hónapokon át megismétlődő alkalmi beszélgetéseknek. Nem egy alkalommal Mihály dolgozott, míg én hallgatagon körmöltem a cédulákat, mint szorgos egérke. Rekedtes hangját, dikcióját ma is hallom; olajszín arcborét, különös, régies keménygallérját ma is látom (nyakán volt a Balázsolás kése). Olyan tiszteletet s áhítatot éreztem iránta, mint szentéletű szerzetes iránt. Holott nem volt szent – szenvedő, sokszor elfogult, elfojtott szenvedélyű ember volt. Amit tanultam tőle, nem is annyira az irodalom, mint inkább az emberi magatartás terén volt példaadó.

a többi önkéntesek, akik némán hallgatták Dienes tirádáját, változatlan barátsággal kezeltek; sőt, volt olyan is, aki azt javasolta, hívjam ki Dienest párbajra. Ezt a groteszk ötletet érthetően visszautasítottam.

A hadsereg malmán végül utolért az őrlő. Karácsonykor a többi karpaszományosok előléptek örvezetőnek s további iskolára mentek; én megmaradtam mindvégig gyalogosnak s visszakerültem a századhoz; viszont egy év helyett kilenc hónapi szolgálat után leszereltek.

A katonaelet, a testi teljesítmény elégedettsége nem volt ellenemre. S számomra külön nyereség volt a katona-nótázás kötelezettsége. Érdeklődéssel tapasztaltam, milyen erős a szájhagyomány: nem egy 19. századi nótát énekeltünk, Ferenc Jóska idejéből – olyanokat is, melyekkel népköltészeti gyűjtésből voltam ismerős. Műsorom így újból kibővült s ennek utóbb némi hasznát vettem – későbbi társaságomban én voltam az, aki oly sok s oly csípős bakanótát tudott.

Fegyverünk a könyv

Még katonakoromban Apám összehozott régi fegyvertársával, Braun Róberttel, s az ő révén állást kaptam a Révai könyvkiadónál leszerelésem után. Braun Róbert vézna szelíd, félszeg ember volt; óriási tudását csak lassan, fokozatosan ismerte meg az ember. Mint Jászi Oszkár és Szabó Ervin szoros munkatársa, a kommün után elveszítette állását a Fővárosi Könyvtárnál s még a harmincas évek elején is hivatalos tilalom alatt állt. Így lektorálásból, álnéven-fordításból, lexikográfiából tengette életét; tanácsadója volt a Lantos könyvkereskedői és kiadói dinasztíának s mint ilyen volt segítségemre. A Hitelbank ugyanis akkortájt nevezte ki Lantos Kálmánt a Révai vezérigazgatójának azzal a feladattal, hogy a kiadó zilált anyagi helyzetét hozza rendbe. Új gárdára volt szüksége, hogy Kéri Szántó Andor nagyon is úri-dilettáns vezetése után (amely

alatt egyre nőtt a ráfizetés) próbálja meg hasznothajtóvá alakítani a vállalatot. Lantos jó üzletember volt, apja, Lantos Adolf könyvkereskedésében és alkalmi kiadójában tanulta ki a szakmát; nem volt nagyon művelt, de kitűnő szimatja volt a könyvsiker iránt. Braun Róbertet mindig nagy tisztelettel kezelte mint mentorát s tanácsaira mindig hallgatott. Ezt én is osztottam; olvastam volt Braun Róbert alapvető fontosságú tanulmányát, Lippai és Sansepolcro statisztikai módszerrel történt összehasonlítását, mely a magyar tudományos szociológia úttörő műve volt. S nem lehetett nem szeretni Braun Róbert személyiségét sem; a nagy tudós szerénységével mindig hajlandó volt bármily ellenvetést meghallgatni, véleménye mindig józan és racionális volt. Mikor lakásán jártam, döbbenet láttam, milyen szűkös, kopott körülmények közt él s tartja el családját. De ez a belső száműzetés, az érdemeit megillető társadalmi állás és illő jövedelem hiánya nem törte meg szellemét – mindössze lehetetlenné tette (a magyar társadalomtudomány nagy veszteségére), hogy tudományos munkáját folytassa. A megélhetés kényszere őt is perem-munkássá degradálta.

A Révainál az én feladatom amolyan mindenese volt: egyrészt a nyomdával kellett tartanom a kapcsolatot, másrészt az írókkal, fordítókkal, illusztrátorokkal. Míg eddigelé csak az irodalom szegélyén mozogtam, most nyakig estem az irodalmi világ kellős közepébe.

A kiadói szakmát, technikai fogásokat, a nyomdai szaknyelvet hamar elsajátítottam; azt is, hogy a könyvkiadás üzlet – nem a mű benső irodalmi értéke fontos, hanem hogy hány példányban fogy el. S nem kellett sok hozzá, hogy reájöjjek, a kettő távolról sem azonos mindig.

A Révai írói gárdája erősen „vegyes-felvágott” jellegű volt. Soha két olyan ellentétes íróval nem találkoztam, mint Tormay Cecile és Erdős Renée. Tormay arisztokratikus szenvelgéssel lebegett be az irodába, engem tekintetre se méltatva, s csak Lantossal volt hajlandó szóbaállni (gyanítom, vele sem

szívesen); úgy viselkedett, mint akit piszkos anyagiak egyáltalában nem érdekelnek. Hozzám mindössze egyszer ereszkedett le, hogy közölje velem, az ő könyveit csak Jaschik Álmos címplapjaival szabad kiadni (nem csuda, nem fogytak kellő példányszámban). Erdős Renée viszont – mint egy rőfös – csak a százalékról volt hajlandó tárgyalni, s személyesen ellenőrizte a raktárban, mennyi van még műveiből. Csillaga akkor már hanyatlóban volt; egykori óriási sikerét, *A nagy sikolyt* mi már a középiskolában is inkább csak oktondi kislányoknak való olvasmányként tekintettük. Ámbár akadt meglepő sikere is, amikor egy esztergomi tanítórend 30 példányt rendelt meg a *Santerra bíboros*ból, vizsgadíj gyanánt leánynövendékeik számára. A rendfőnöknő személyesen hozta vissza mind, hápogva-dühösen, miután nem egy szülő tiltakozott a nem kimondottan vallásos áhitatú regény miatt.

Néha megjelent Komáromi János, gyűrött kalapjával, szerény honorárium-elszámolásért. Nem tartottuk különösen jó írónak. Pedig véleményem szerint *Esze Tamás, a mezítlásosok ezredese* című könyve joggal beleillik a haladó hagyományba: drámai, igaz realista felidézése a kurucok egyik kevésbé ismert mozzanatának.

Annál nagyobb örömmel üdvözöltem, mikor Lantos lekötötte Márait. *Zendülők* című regényét nagy ígéretnek tekintettem, cikkeit, karcolatait mindig lelkesen olvastam. A hivatalos kapcsolaton túl később baráti viszonyba is kerültünk.

Kosztolányi összegyűjtött verseinek kiadását tekintettem legparádésabb feladatommak. Kitüntetésnek éreztem, mikor arra kért meg, én írjam a kötetről készülő előzetes röpfüzetet s én válogassam a benne mutatóba leközölt néhány verset. Így nem egyszer jártam Tábor utcai házában s a vele való beszélgetések hangvillaként ütöttek vissza Babitscsal való kapcsolatomra.

A Kosztolányival való beszélgetéseknek egészen más volt a légköre. Míg Babits könyvtára kolostori cella volt, Kosztolányié barlang, ahonnét időnként kitört, mint finom ragadozó.

Már nem voltam a kisfiú „Dezső bácsival” szemben — úgy kezelt, mint íróársat, a kelleténél is tán jobban megtisztelve szerepemet. Közvetlen volt és bűbájosan barátságos. A szakmai kérdéseket megbeszélve (ez volt magyarításainak korszaka; egyik versében, az első kiadásban, „mágikus kösöntyű” szerepel — ezt előttem javította át „babonás kösöntyű”-vé), az irodalomról, az írásmesterségről, elsősorban a prózáról beszélgettünk. Tudta, erre készülök.

A novella a nehezebb műfaj, mondotta. Ebben azonnal kész helyzetet, kialakult jellemeket, légréteket kell teremteni; a regényben elnyújtózhat az ember. Ennek ellenére a mai írók jobb novellisták, mint regényírók. Talán mert túl sokat és túl gyorsan kell dolgozniuk. De ennek a kényszernek van erénye is. Hunyady Sándort említette, mint akinek novelláiban a drámai és epikus elem legtökéletesebben össze van ötvözve. És Karinthy? kérdeztem. „Szegény Frici túl sokat ír” mondta (ő, aki szinte naponta írta karcolatait, az *Alakokat*, a *Zsivajgó természetet!*); egyetlen jó regénye az *Utazás Faramidóban*. De van egy-két novellája, amely megüti a legmagasabb mértéket is. És, toldotta meg, nem gondolod, hogy a Martinovics-verse a legkitűnőbb novella?

Mikor elgondolkoztam azon amit mondott, megütött az ellentét aközött, amit az író vall és amit csinál. Az *Édes Anna* és *A véres költő* tömörsége, a megírás feszessége a novellista erényeit mutatják; az Esti Kornél-történetek viszont egy regény kényelmes lazaságával íródtak. Vajon tudta, önmaga ellen beszél s engem akart csupán okítani?

Míg Babits mindvégig tele volt kétségekkel, gyötrődéssel, Kosztolányi teljes tudatában volt saját költői nagyságának. A *Szegény Kisgyermek* dekadens dandy-je, a húszas évek nyugtalan vitái után, melynek során a maga módján leszámolt Ady kísértetével, megtalálta a szenvedélyes férfiasság hangját, mely sajátosan az övé lett. Egyszer, egy Nyugat-estén elszavalta a *Hajnali részegséget*: az ateista hitvallás misztikus szárnyalása — az ő érces hangján — egyike legmegfogóbb élményeimnek.

Ideges érzékenységet mindvégig megtartotta, de tudta eszközzé hajlítani költői felismeréseihez. Ha visszagondolok rá, egy tisztavérű arab ló képzeete merül fel bennem (Miért e metaforák az állatvilágból?)

Ugyanakkor – de mennyire másként, mint Babits – a város költője volt. A természet verseiben – az *Üllői-úti fák*, a *Táborutcai kert* – inkább csak kulisszaként szerepel. Ez tükröződik versfordulataiban is: „... a mennynek tündérei hajnalban hazamennek / fényes körútjain a végtelennek”. Vajon válasz a *Hajnali részegség* Babits *Esti kérdésre*, s visszacseng-e Babits sorára: „Az utcalángok kettős vonalát”?² Nekem igen. Babits gyötrő kérdésére: „... miért szárad le, hogyha újra nő?” az én szívemben válasz az, a költői mágia átcikázásával: „... egy nagy ismeretlen Úrnak / vendége voltam. Mint egy ívlámpa fénye, két ellentétes pólusról szivárványlik át, de mindkettőnek egy a forrása: a villamosság.

Aztán nyelvészetről beszélgettünk; meglepően sokat tudott róla. Miről is beszéltünk, a részletekre sajnos nem emlékszem; de az ő prózája s ennek megtárgyalása megerősítette bennem a hitet, hogy a magyar nyelv félelmetes, gyönyörűséges szerszám – mint Vainemöinen csoda-malma, bármily varázslatra alkalmas. S ha nem is értettem mindig egyet Kosztolányi sokszor kissé erőszakos, „keltőóra”-szerű magyarításaival, prózában mesteremnek őt tekintem.

Egy évvel később meghalt, elsőnek dőlve ki a Nyugat-nemzedék nagyjai közül. Nemcsak mestert, barátot is veszítettem vele.³

*

² Az egyik Nyugat-esten Pécsi Blanka szavalta el az *Esti kérdést*, s ezt a sort úgy mondta: „Az utcalányok kettős vonalát”. Az est után Apám figyelmeztette erre, s felszólította, képzelje csak el, hogy tűnne fel a valóságban, amit mondott, s hogy illenék ez bele a vers szerkezetébe és hangulatába. Szegény Blanka megsemmisült.

³ Kosztolányi nevéhez fűződik a jellegzetes pesti újságírás egyik legnevezetesebb haditette. Mikor Thomas Mann Budapesten járt (azon

Mozgalmas időszaka volt kiadói működésének, amikor Lantos Kálmán megszerezte az erdélyi Szépmíves Céh kiadványainak jogát. Az erdélyi írók egymásnak adták a kilincset a Révainál – emlékemben mintha mind együtt, tömött sorban, kohorsként jelentek volna meg. Volt is alkalom, midőn legtöbbjük együtt jelent meg, az Erdélyi Helikon előadóestje során. Erdélyi mikrokozmoszt jelképeztek, arisztokratáktól Ábelig.

A leghatásosabb jelenség Bánffy Miklós volt, testben, viselkedésben egyaránt. Túl nagyúr volt ahhoz, mintsem maga javítsa nagy regényének a *Megszámláltattálnak* korrektúráit; így ez a feladat rám hárult. Úgy véltem, dilettáns munka volt, de tehetséges dilettáns írása; volt annyira író, hogy – ha nem is ez volt a célja – valószínűen jellemezze a háború előtti magyar arisztokrácia üres, sokszor züllött életét – s amit különlegesen érdekesnek találtam, örökös pénz-gondjaikat. A regényben legalább az ötvenedik oldalig kell eljutni, míg az olvasó rájön, hogy a főhős egy gróf – Bánffy ezt oly természetesnek vette, hogy nem is tartotta érdemesnek előbb közölni.

Ugyanakkor volt benne némi írói álszemérem; nyilván ezért jelentette meg könyveit Kisban Miklós név alatt. Lantosnak nem kis erőfeszítésébe telt rábeszélni, hogy a könyv sikerének szempontjából hasznosabb lesz a Bánffy név; s a könyvről

---

alkalommal, melyet József Attila oly maradandóan megénekelte), mereven visszautasított minden interjút. Az egyetlen, akinek sikerült tőle nyilatkozatot szerezni, a megboldogult Tábori Pál volt, akkor kezdő és nagyratörő hírlapíró. Eszerint Thomas Mann hosszasan beszélt a magyar irodalomról s különös részletességgel taglalta Kosztolányi munkásságát. A Tábori beszámolóját a Színházi Élet (!) nagy szenzációként közölte. Amíg valaki jó emlékezettel ki nem derítette, hogy Thomas Mann sose állt szóba Táborival – viszont előszót írt *A véres költő* német kiadásához. Tábori ezt az előszót szedte párbeszédbe s adta el a mit sem sejtő Incze Sándornak. Hogy emiatt kellett-e Táborinak kivándorolnia, már nem tudom.

szóló előzetes propagandában oly gyakran használtuk a „gróf” jelzőt, amennyire csak lehetett.

Bánffyról az a legenda járta, hogy a húszas évek elején Bethlen kiküldte londoni követnek, de Angliába érkezése után hosszú időre nyomtalanul eltűnt. A Külügy már-már a brit rendőrséget akarta igénybe venni – majd kiderült, hogy Bánffy beleütközött régi angliai arisztokrata barátaihoz s az időt éjjel-nappal tartó tíznapos kártyacsatával töltötte az egyik előkelő klubban. Ezzel véget is ért diplomáciai szereplése. *Se non e vero . . .*

Bánffy színes egyéniségének visszája volt Makkai Sándor. Szikár, hűvös megjelenésű férfi volt, nem könnyen oldódó. Ő volt az első, aki árpádkori történeti regényeiben megkísérelte a lélekelemzés módszerét alkalmazni, ha nem is teljes sikerrel.

Kós Károlyt találtam az írói hozzáidomulás legtökéletesebb példájának. Úgy beleélte magát honfoglaláskori regényeibe, hogy megjelenésében is az énekes Vazul kiköpött mása lett. Nem volt nagy író, de lebilincselő modorú, szerény, kedves ember.

Szántó Györgyöt nem tartottam jó írónak, talán azért sem, mert mint kiadónak, sok bajom volt vele. Minduntalan változtatni akart könyvein, akkor is, mikor már félig ki voltak nyomtatva. Hatalmas, testes ember volt, az egyetlen tiszteletreméltó benne, ahogy vakságával számot tudott vetni. Regényei szememben amolyan lektúr-számba mentek, mindig éreztem valami hamis hangot bennük.

Könyvsiker szempontjából Bánffy és Makkai mellett Nyíró József vezetett. Vele kapcsolatban tettem tanúságot üzleti érzékemről: az én ötletem volt, hogy *Uz Bencét* halinakötésben hozzuk ki. Nem tudom, büszke legyek-e erre avagy inkább szégyelljem – akkor mindenesetre jó pontot szereztem vele magamnak.

Tamási Áron fejfel magaslott ki mindnyájuk közül. *Ábel a rengetegben* ma már klasszikus mű; akkori megjelenésekor inkább csak erkölcsi siker volt. Apámat ritkán láttam olyan

lelkesnek, mint *Ábel* olvasásakor. Rámutatott, a magyar irodalomban ritka a sikerült *genre*-alak – *Kakuk Marci* az egyetlen, akit fel tudott hozni ennek illusztrálására, de szerinte Ábel ízesebb, eredetibb írói alkotás. Nem tudom miért, Áron úgy él emlékezetemben, mint a félelmetes ártatlanság angyala.

Az egyezség értelmében ki kellett adnunk a többi erdélyi író műveit is; Kovács László, a Helikon szerkesztője ragaszkodott hozzá, hogy kihozzuk Kemény János, Karácsony Benő, Szemlér Ferenc, Wass Albert könyveit; kiadói szempontból ezek inkább teherként jelentettek. Egyedül Wass Albert *Farkasverem* című rövid regényét tartottam figyelemreméltónak: ebben is az elszegényedett erdélyi arisztokráciáról van szó, de míg Bánffy jóindulatú elnézéssel írta meg hiú életüket, Wass Albert kegyetlen őszinteséggel ábrázolja hitvány és céltalan életformájukat. Egykönyvű író volt – s bár későbbi politikai pályafutása bemocskolta nevét, ezt a regényét úgy tekintem, mint a naturalizmus egyik ritka megjelenését.

Miért írt a Helikon íróinak legtöbbje történelmi regényt? Úgy vélem, ez tudatos visszanyúlás volt a múltba, fogadózó magyar éntudatunknak, s bizonyos fokig allegória. Jellegetes, hogy Tamásit kivéve úgyszólván egyikük sem szerepeltet román regényalakot (mintegy gesztusként az erdélyi helyzet irányában, egy román vers-antológiát kiadtunk, teljes sikerrelenséggel).

Magányos kivétel volt Székely Mózes, kinek nagy port felvert regénye az első világháború romániai hadműveleteit, s – szokatlan modernséggel – a bukaresti kommunista szervezkedést fonja össze. Ez volt az egyetlen írás, amely a „másik oldalt” próbálta megjeleníteni. Irónikus módon, a szerzőnek komoly kellemetlensége támadt a könyv megjelenéséből. Székely Mózes álnév volt, de mi egy prospektusban leközlöttük az író arcképét, erről a román hatóságok felismerték s eljárást indítottak ellene – noha a regény komoly tárgyilagossággal igyekszik román szempontból ábrázolni az eseményeket.

Az erdélyi írókkal való beszélgetések, kávéházi találkozások során betekintést nyertem a kisebbségi élet hétköznapjaiba is. Eddigelé csak nagybátyám ritka látogatásaiból értesültem erről – ő Eperjesen, majd Kassán tanított a magyar gimnáziumban s későbbi felvidéki és prágai barátaim egész sora ment át az ő kezén. De Erdély más volt, izmos, erőteljes irodalommal, évszázados történelmi tudattal, mint egyikük írta: „hó alatt a pálma”.

Egy másikirányú kiadói élményem volt a pillanat, mikor a Révai-nyomda, hosszú huzavona után, egy új Bodoni Antiqua betűtípus készletet vásárolt. Gyakran jártam le a nyomdába, jól megértettük egymást a nyomdászokkal, sokat tanultam is tőlük. Szakmai tudásukra büszke mesteremberek voltak, igazi munkásarisztokrácia (azt mesélték, hogy az egyik öreg gépszedőnek tízholdas őszibarackosa volt a Sashegy tövében – ez akkor aranyat ért.) Öröm volt látni a lelkes izgatottságot, mellyel az új betűk érkezését fogadták, annak előnyeit, alkalmazását latolgatták.

Az egyik legelső feladat, melyre a Bodoni-t használták fel, az *Amor Sanctus* kinyomtatása volt, a Magyar Szemle kiadásában. Nekünk nem volt igazában közünk hozzá, de az izgalom és feszültség az egész házat átjárta. Balogh József, a Magyar Szemle szerkesztője, személyesen approbált minden ívet, nagyítóval vizsgálta a parádés kiadás minden apró csínját-bínját. Különös, sötét megjelenésű, erőszakos modorú ember volt; Koroknay Istvánnal arra a meggyőződésre jutottunk, hogy ő volt „A zendülők” baljós zálogosának mintaképe. A nyomtató ló elve alapján minden kiadványból kaptam egy példányt, váltig sajnálom, hogy az *Amor Sanctus* eme első kiadása nincsen birtokomban – példás szépségű, majdnem könyvművészeti értékű mű volt, tartalmától is eltekintve.

Legnagyobb személyes könyvkiadói sikerem T. E. Lawrence nevéhez fűződik. A Times Literary Supplement-ben olvastam akkor megjelent nagy művéről, *A bölcsesség hét pilléréről*. Szinte a pillanat hevében bementem Lantoshoz – akinek kü-

lönben is érdeme volt, hogy tudott felelősséget delegálni – s ő egy perc alatt jóváhagyta a tervet, hogy megszerezzük. Én tőlem szokatlan gyors akcióba léptem, s telefon és távirat útján megszereztem a kiadási jogot. Volt annyi befolyásom, hogy a fordítást Apámra bízzák, s mivel a mielőbbi megjelenés égető volt, magam is belefordítottam néhány fejezetet.

Ami a könyv megjelenésének időpontja körül történt, az jórészen szerencse volt: épp akkor ért el Magyarországra az az érdeklődési hullám, melyet a könyv angliai megjelenése vert fel, s ezt betetőzte Lawrence váratlan halála. A lapok, folyóiratok tele voltak Lawrence-szel, az arab hadjárattal s egyéb viselt dolgaival; Lawrence maga pontosan beleillett a rejtélyes, romantikus hős képmásába: a fiatal archeológus félelmetes gerillavezérré nővi ki magát; a győzelem pillanatában éri a legnagyobb kudarc, amint a szövetségesek a beigért független Arabia helyett egymás között feldarabolták az arab hitbizományt; teljes visszahúzódása a közéletől, majd álnéven, köz-katonaként végzett szolgálata, s titokzatos halála motorkerékpár-szerencsétlenség folytán – még azt is hírlelték, nem ő volt az áldozat. Így, mire a könyv piacra került, óriási ingyen propagandája volt a sajtóban; mi se maradtunk restek, és megtódítottuk a spontán érdeklődést a reklám minden fajával. Lawrence-gipsz-szobrot helyeztünk el minden valamirevaló könyvesbolt kirakatában, Lawrence-plakátokat a boltokon belül, sajtó-idézetekkel tüzdelve.

A bölcsesség hét pillére több mint 30 000 példányban fogyott el, ami akkor igen tekintélyes sikemek számított. A siker visszaját egy ismerősöm szolgáltatta, aki kölcsönkönyvtárat vezetett; elmondta, hogy a könyv roppant kapós, de a második kötet úgyszólván mindig érintetlenül jön vissza. Ami kár volt az olvasók szempontjából, mert ugyan Lawrence stílusa bonyolult és nehézkes, s a mű tele van filozófiai kitérésekkel, de az igazi drámai cselekmény második felében bonyolódik le.

Őszinte öröömre szolgált a viszontlátás József Attilával, immár teljesen legális alapon. Tudtam, hogy ki volt zárva a

pártból, de ez csöppet se feszélyezett; a Társadalmi Szemle bántó bírálatát ellenzetem s mindvégig hangoztattam, hogy Attila az egyetlen költő, aki a szocializmust művészi magaslatra emelve tudja beleötvözni verseibe; a proletkult sivársága, Palasovszky sületlenségei, Brecht meddő fanyarsága után Attila versei úgy hatottak, mint üdítő forrásvíz. Az alkalmat újabb találkozásunkra a *Medvetánc* adta. Lantos csak nagy fanyalogva engedte meg, hogy a Révai *imprimaturját* rátegyük – a könyv valamelyik Hatvany támogatásával jelent meg. Külön öröm volt együtt dolgozni Attilával: a részletekbe menő, szerető műgond, amellyel a szedést, korrektúrát, a könyv külalakját, a versek elhelyezését megvitatta, ahogy a versek eredetéről, a prozódia-ról beszélt, megerősítette bennem a meggyőződést, hogy az igazi költő egyúttal jó mesterember is kell legyen, kívülről-belülről ismervén nyersanyagát, a nyelvet, s az alkotáson túl tisztában van a megvalósítás aprólékos részletmunkájával. Tudományos téren Edison mondta, hogy a feltaláló munkája tíz százalék ihlet és kilencven százalék izzadság⁴ – meggyőződésem szerint ez a költőre is áll. Később ugyanezt a műgondot, a részletek tiszteletét, a szakmai tudás mindennapját tapasztaltam, hasonló örömmel, Radnóti Miklósnál is.

Attila sebzett ember volt: mélységesen bántotta, hogy a 34-es moszkvai írókongresszusra nem őt, hanem Illyést és Nagy Lajost hívták meg. Hogy a hajsza ellene milyen eszközökkel folyt, egyes rövidlátó pártemberek részéről, arra jellemző a gonosz pletyka, miszerint Attilát azért zárták ki a pártból, mert elsikkasztotta a Vörös Segély pénzét. De szellemének szárnyalását e támadások sem szegték meg, ámbár néha nehéz volt követni filozófiai gondolkodásának tekervényeit. Egy ízben valamelyik kávéházban ülve, hosszasan fejtette ki, hogy tulajdonképpen ellentmondás nem materializmus és idealizmus, hanem realizmus és szimbolizmus között van. Lenyűgöző

⁴ Angolul ez jobban hangzik: „Ten per cent, inspiration, ninety per cent, perspiration”.

észérvekkkel bizonyította igazát, de mikor kissé szédült fövel távoztunk, ha agyonütnek se tudtam volna visszaidézni ragyogó argumentumait. Az a gyanúm, meggyötört agya akkor már más dimenziók felé imbolygott, ahová mi, normális halandók, nem tudtuk követni.

*

Kiadói munkásságom új fordulatot vett, mikor Lantos elhatározta a nagy *Révai Lexikon* pótkötetének és a *Kislexikon*nak kiadását. A névleges főszerkesztő Varjú Elemér volt, a tényleges szerkesztési munkát Madzsar József és Braun Róbert végezték; a címszavak írását egy elég nagyszámú baráti körre osztottuk ki. Én amolyan mindenenes voltam; mint egy – remélem, jóindulatú – pók ültem irodai szobámban, ahol barátaim, volt kollégáim, íróársaim egyre-másra adták egymásnak a kilincset. Minderről kedvesen és részletesen ír Gál István visszaemlékezéseiben.⁵ Lantos Kálmán becsületére legyen mondva, hogy bár rosszul fizetett – havi fizetésem 100 pengő volt mindvégig – a nyomtató ló elve alapján hagyott keresni, címszóírás mellett fordításokkal is. Keményen megdolgoztunk e kevés pénzért, sokszor késő éjszakáig körmöltünk Koroknay Istvánnal; a nyomdában mindig volt valami válság, ezerféle dolgot kellett egyszerre csinálni. A két és fél év, amit a Révainál töltöttem (mennyivel többnek tűnik ma visszatekintve; amiért irigylem a fiatalokat, az az, hogy mennyi mindent tudnak belezsúfolni egy rövid napba), ráeszméltetett némi önismeretre is. Önmagamat is meglepett, hogy van bennem szervezőképesség, némely baklövések árán tudok tanulni saját hibáimból, s főként tudok határozott lenni, döntést tenni felelősségem teljes tudatában.

Közben megtörtént felavattatásom a Nyugat-asztalnál, egyelőre inkább csak az asztal végén, mint a bírálati rovat szerény

⁵ *Bartóktól Radnótiig*, 292–294.

közreműködője. Ahogyan az akkori irodalmi életet látom, olyan volt ez, mint egy bonyolult, több-dimenziós hálózat, vízszintesen egymást metsző koncentrikus körökkel, melyek közepén egy folyóirat állott. A különböző körök tagjai részben azonosak voltak – legtöbbször nem csupán egy folyóirat munkatársa volt. Független irányban bizonyos fokig a korosztály jelölte ki az idetartozók helyét. De ez az érzékeny hálózat időben is működött, s az egyes résztvevők helye, sokszor alig érzékelhetően, de legtöbbször által tudottan, egy hüvelyknyit változott. Így például Illyés, a *Puszták népe* és első verskötetei után, felsorakozott a Nyugat alapító gárdája mögé; vagy, mielőtt Halász Gábornak egy jelentős, eredeti tanulmánya jelent meg, ő volt, aki „lépik” egyet.

A Nyugat-asztalfőn Babits (ha nem voltak összeeszeve, Móricz), Apám, Fenyő Miksa és Gellért Oszkár helyezkedtek el (Gellért intézte a technikai szerkesztést, mintegy örökös szegénységi fogadalommal). A derékhad az úgynevezett „esszéista nemzedék”-ből állt, mint Cs. Szabó, Hevesi András, Grandpierre Emil, Illés Endre, Szerb Antal. A sorkatonaságot mi, fiatalabbak képviseltük: Gelléri Andor Endre, Radnóti Miklós, Vas István, jómagam. Persze nem mindenki illik bele ebbe a skatulyázó képletbe: időnkint megjelent az idősebbek közül Nagy Endre vagy Füst Milán; Déry, ha nem járt épp külföldön; Tamási, amikor Pesten volt; vagy az üstökösként feltűnő s ugyanolyan gyorsan letűnő Marconnay Tibor.

Ma már nehezemre esne pontosan visszaidézni, kivel hol találkoztam. Tagja volt Sárközi György a Nyugat-körnek? Annyit tudok, gyakran voltam vele együtt. Hogy illett bele a rangsorba Pap Károly? Vagy Jékely Zoltán, Bóka László? Alig hiszem, hogy Németh Lászlóval a Nyugatnál találkoztam volna – ami engem illet, őt meglátni és nem szeretni egy pillanat műve volt. Vajon melyik kávéházban találkozott a Szép Szó gárdája? Annyi bizonyos, József Attila nem ült le a Nyugat-asztalhoz. Talán ők mindig Vágó Márta lakásán találkoztak?

Mindenesetre volt egy rangsor s ha néha morogtunk is a szerkesztői ítélet ellen, elfogadtuk. Az egymást átszelő körökben volt mozgás oldalvást. Mikor a Nyugat visszadobta egy tanulmányomat, Csécsy Imre szívesen leközölte a Századunkban. A hálózat úgy is működött, mint a pókháló: mihelyt valaki megérintette egy ponton – mondjuk valaki mondott valamit valakiről; vagy írt egy jó cikket, verset, novellát – a háló láthatatlan fonalai rezegni kezdtek s percekben belül mindenki tudott róla. S a hálózat kapcsán alakultak ki barátságok, hosszabb-rövidebb ideig tartó fegyvertársi viszony – vagy életre szóló ellentétek. Szerb Antallal például rövid, de örömteli barátságom az angol irodalom iránti közös érdeklődésünkből fakadt, egy közös stílusézésből. *Hétköznapiok és csodák* című tanulmánykötete, melyben az irrealitás valóságát emeli ki, rokonhangot ütött meg bennem; ha nem is lettem Kerényi Károly követője, mindig meggyőződésemm volt, hogy a mítoszteremtés s tán maga a természetfölötti is eleven, szerves alkotórészei az emberi lélek bonyolult és ellentmondásos összetevőinek (talán ezért lettem híve, egyfajta áttétellel, s szerény munkálója a *science fiction* műfajának).

Ennek a kifinomult rendszernek támasza és talpköve volt a kávéház. A Habsburg-világnak ez a szép hagyománya, mely fennmaradt a Budapest-Bécs-Prága háromszögben, egy ma már letűnt életformát fogott össze. Otthon-pótlék volt, kaszinó, olvasóköri és munkahely. Örökbecsem javarészt a Filadelfiában írtam; a háttérben duruzsuló halk hangzavar tökéletes szigetelőanyag volt, lehetővé téve a figyelem központosítását. Apám példáját követve, kézzel írtam – az írógép csak a fordításokra volt való. (Apám mindent kézzel írt, régimódi, tintába mártott tollal. Állítólag csak hárman tudták kézírását elolvasni: egy szedő a Franklinnál, egy a Nyugatnál, s anyám, ki egy életen át hűséges gépirónője volt.) Egy csésze kávé mellett órákig elüldögélhetett az ember, ha megunta az írást, a világ minden lapját olvashatta; vagy szóba elegyedett ismerősökkel, barátokkal, kik szintén törzsvendégek voltak. Néha henyén

tűnődtem: miből fedezi a kávéház a rezsit. Az én csésze kávéimból aligha. Talán az elfüggönyözött kártyaszobákból, ahová én sosem mentem. A Filában talákoztam, többekévesbé rendszeresen, Illyéssel és Máraival. Az egyik ablakban ült, mint néma bálvány, Szabó Dezső. Az sem volt megveendő, hogy Sándornál, a Fila főpincéjénél szerény hitelem volt, nem csupán a fogyasztásra, de néha némi készpénzkölcsönre is. Mint annyi más, ez az életforma is elcsúszott „a múltak iszapján”. S az eszpresszó, sajnos, nem pótolja.

A kávéházi kultúrának megvolt az az előnye is, hogy az ember mindig tudta, kit, hol, mikor lehet megtalálni. A Nyugat a Dunakorzóban ülésezett a hét egyik délutánján. Apám székhelye a Centrál volt, s néha ott is szabad volt leülnöm. Írók mellett itt tudósok, egyetemi emberek is megjelentek; mint Gerevich Tibor, olaszországi pártfogóm; vagy a szomszédos Egyetemi Könyvtárból a feketenyelvű Mátrai László (társaságban senki nem mert előtte elmenni, tudván, mily gyilkos dolgokat mond el legjobb barátairól is). Kassákat rendszeren a Japánban lehetett megtalálni. Molnár Ferenc és a New York elválaszthatatlanok – de ez az én időm előtt volt.

Voltak ennek az életformának más gócpontjai is, mint az Otthon-kör, vagy a Fészek-klub, de ezeknek én sohasem léptem át a küszöbét. S voltak más kávéházak is, ahol a hírek szerint egyesek találkoznak – a Szabadság, az Abbázia –, de ezek kívül estek az én vadászterületemen. S néha piszkál a dévaj kérdés: melyik kávéházba járt Herczeg Ferenc?

A hátránya ennek a viszonylatnak az volt, hogy aki nem járt kávéházba, azt nem ismerte az ember. Juhász Gyulával sosem talákoztam, igaz, ő vidéken tengődött. De személyesen nem ismertem Krúdyt sem, mert ő inkább a kiskocsmákat látogatta. (Apám szerint tőle származik a halhatatlan mondás, merengve a kisfröccs, a nagyfröccs és a házmester illogikus lépcsőzetén: „Milyen lehet négy deci? ”) Krúdy írásait ugyan kedveltem, de kismesternek tartottam, aki páratlanul tud felidézni egy tűnő hangulatot, de úgy éreztem, nem katartikus író, mint Móricz

vagy Márai. Mai reneszánsza talán nem más, mint nosztalgia egy soha nem létezett kispolgári aranykor után.

Néha az is felötlik bennem, hogy milyen kevesen voltunk. Az a laza körhálózat, mely a Nyugat, a Századunk, a Szép szó, a Válasz és a Gondolat körül csoportosult, talán nem több mint ötven íróból, költőből, esszéistából, kritikusból állott, s legtöbbje tevékeny volt majd minden műfajban. A háború elpusztított közülünk legalább tízet; vagy másik tíz természetes halállal halt addigra meg (természetes halál a nyelvvrák vagy agydaganat?). A felszabaduláskor negyven százalékát veszítettük el létszámunknak. S — tisztelet a túlélőknek, akik közé magam is tartozom —, a magyar irodalom ezt a vérvesztéséget még ma sem heverte ki.

*

Erre az időre esett az átmeneti enyhülés időszaka a magyar kormány és a Szovjetunió között, aminek egyik következménye lett Illyés és Nagy Lajos szenzációt keltő meghívása a moszkvai írókongresszusra. Mikor ez esedékes lett, megkértem Illyést, tudakozódjék Moszkvában, vajon Reguly-tervem nem lenne megvalósítható. A válasz amit visszahozott, nem volt túlságosan biztató, a finnugor nyelvészet épp nem volt napirenden. Ami annál inkább napirenden volt, amit titkos meglelégedéssel üdvözöltem, a népfrontpolitika kibontakozása. A baloldalt egyre-másra érték a történelem pörölyütései: 34-ben az ausztró-marxizmus összezúzása Bécsben, 35-ben Abesszinia lerohanása, 36-ban a spanyol polgárháború kitörése. E súlyos csapásokkal szemben csak a Blum-kormány megalakulása és a spanyol népfront létrejötte csillantottak valami optimizmust. S egyre inkább fennen szárnyalt a hősi pesszimizmus irodalma, Aragon *Bázeli harangok* című regénye, Giradoux keserű-ironikus színdarabja, a *Nem lesz trójai háború*.

Ez idő tájt ismerkedtem meg a Szegedi Fiatlok mozgal-mával is. Ortutay és Buday parasztmese-gyűjteményei, majd a *Tardi helyzet* csattanója ráébresztettek, hogy itt valami igen

jelentős van kialakulóban. De a legjelentősebb mozzanat számomra a Gondolat születése volt.

Ott voltam kezdettől fogva Nemes-Nágel Lajos kezdeményénél. Az ő rózsadombi lakásán – majdnem az írtam, szalonjában, ha e szó annyira nem illenek arra, amiről ott folyt a szóbeszéd (ámbár ki tudja, mennyire voltak előzményei a nagy francia forradalomnak az *ancien régime* szalonjai?), ott ismerkedtem meg Molnár Erikkal, aki Proteusként hol Jeszenszky, hol Szentmiklóssy néven írta tanulmányait. Erik egyike volt azon ritka embereknek, akiket soha nem láttam mosolyogni. Ott volt Remenyik Zsigmond is, különös keveréke a kifinomult intellektuelnek és vidéki szolgabírónak, párbeszédben Veres Péterrel, aki mindig – Veres Péter maradt. Egy hosszú vitánkra emlékszem, melynek során Péter bácsi kifejtette, hogy a színháték nem lehet igazi művészet, mert a színész mindig hazudik. Hiába mondtam, hogy az író depláne hazudik, akarva-nemakarva, s a tárgyilagosság képzeete mindössze polgári csökevény; Veres Pétert meggyőződéséből, ha már egyszer föltette rá az esztét, nem lehetett kimozdítani.

Nemes Lajos érdekes jelenség volt. (Van: ma is él és virul.) Alacsony termetű, igen gyors mozgású ember – ennél csak beszéde volt gyorsabb. Igen nagy elméleti, főként filozófiai képzettsége van, s a Gondolat az ő szerkesztése idején szigorúan elméleti, tudományos folyóiratnak indult, mint ezt az első számok, melyeket ő jegyzett, bizonyítják. Másrészt kiváló üzletember – engem néha a weimari idők kommunista milliomosaira emlékeztetett, bár akkor még nem volt milliomos (azóta, mint a jónevű párizsi kiadó, az Editions Nagel alapítója, nyilván az).

Az akkori politikai helyzet lehetővé tette, hogy egy ilyen magas színvonalú, nem napi politikai folyóirat megjelenjék; a Népfront-pártvonal viszont kívánatosá tette egy széleskörű, nem dogmatikus legális (pártfolyóirat) megjelenését. Hogy Nemesnek milyen kapcsolata volt a pártvezetőséggel, nem tudom; bár az volt a benyomásom, hogy a Gondolat az ő kezdemé-

nyezése (úgy hiszem, a pénzt is ő adta hozzá), ez a párt jóváhagyásával történt.

Arra, sajnos, nem emlékszem pontosan, milyen körülmények között vették át a szerkesztést Déry Tibor és Vértes György az első évfolyam után. Én szinte magától értetődően velük tartottam. Ekkor történt, hogy Vértes közölte velem: a párt legális vonalra tett át engem s feladatomban a Gondolat szerkesztésében közreműködni. Mivel illegális munkát amúgy is alig végeztem, ínyemre való volt s megkönnyítette lelkiismeretemet ez a határozat.

Két dudás egy csárdában nem jól fért meg, s úgyszólván az első szám után, amit ketten együtt jeleztek, Déry és Vértes között éles nézeteltérésre került sor. Sajnos, az ember fontos dolgokra nem mindig emlékszik s így ma már nem tudom, mi volt a tényleges vitatárgy – fontos elvi kérdés lehetett, mert Déry indulatosan támadt rá Vértesre: „Követelem, hogy ezt pártbizottság elé vigyük!” Hogy így történt-e, arról nem szól a krónika; annyi tény, hogy Déry kivált a szerkesztésből s Vértes irányította a lapot mindvégig.

A Gondolat szerepét és jelentőségét feldolgozták mások, nálam avatottabbak. Nekem szívügyem volt. Három éven keresztül sikerült olyan orgánust létrehozunk, amely keményen, az akkori viszonyok közt bátor, mondhatni vakmerő szókimondással tudta hangoztatni a baloldali összefogás szükségességét a fasiszta veszedelem ellen – a Gondolat létrehozatala szinte egyidejű volt a spanyol polgárháború kitörésével. A lap írógárdája Schöpflin Aladártól Veres Péterig terjedt; József Attila, Radnóti Miklós és más költők legjava termését hozta, teret nyújtott Bálint György átütő zsurnalisztikájának – s mind politikai, mind irodalmi téren a lehető legmagasabb igényt és színvonalat igyekezett megtestesíteni. A tartalomjegyzéket forgatván látom, hogy szinte az első számtól az utolsóig mindegyikbe írtam valamit, az egyre szélesedő népfrempolitika érdekében.

Vitáink a Válasszal, Nyugattal, Szép Szóval, mérsékelt hang-

nemben zajlottak le, ellentétben a korábbi pártsajtó – például a Társadalmi Szemle – gyakran kissé szűklátókörű, dogmatikus támadásaival.

A Gondolat „szerkesztősége” Vértes György lakásán volt, nem kávéházban. Néhány éven át néha hetenként többször is összejöttünk, részben a következő számokat összehozni, feladatokat kiróni s a technikai munkákat – korrektúrát, tördelést – lebonyolítani. Némi meglepetés volt számomra Vértes feleségével találkozni: a Franklin-Társulattól ismertem, ahol tisztviselőnő volt, de mindezideig nem tudtam, hogy hozzánk tartozik.

Vértes jellemét illetően annyi idő után sem tudtam igazán kiokosodni. Magatartásában szürke, szinte hivatalnokjellegű szerepet játszott – mindig úgy éreztem, szerep volt, mely bonyolultabb jelkialkatot takar. Nagy érdeme volt, hogy könnyűszerrel tudott emberekkel bánni, bizalmat kelteni – ami a sokrétű, sokszor önfejlő, vitára kész munkatársi gárdával szemben nagy előny volt. Engem kicsit Osvátra emlékeztetett, Osvát tragikum nélkül. Irodalmi ítélete nem volt magabiztos, s ebben igyekeztem mindig segítségére lenni. Politikai ítélete viszont sziklaszilárd volt, s ebben nem tűrt ellentmondást. Voltak vitáink, melyekben rendszerint ő győzött – inkább enyhe, lebilincselő mosollyal, mint a tekintély vagy parancs jogán. Mikor a koncepciók perék során gyötrő kétségeim támadtak, mint anyiuunknak, hozzá fordultam bizalommal s nem csalódtam benne. Odaadó pártember volt s jó taktikus: meg tudta ítélni, meddig feszíthetjük a húrt a hivatalos türessel szemben; a személyi nézeteltérések és ideológiai viták zátonyai között magabiztos kormányosként tudta nyílt vízre terelni a Gondolat törekeny sajkáját. De hogy milyen *személy* élt az álarc mögött, ma sem tudom. Mindvégig kielégítően, kölcsönös bizalommal dolgoztunk együtt, de nem tudnám a barátság nevét adni kapcsolatunknak.⁶

⁶ Minderre vö.: Pálmai Magda: *Gondolat-repertórium*. Petőfi Irodalmi Múzeum, B. 7. Bp. 1976. – Előszó, 5–7.

Erre az időszakra esik életem egyik legmélyebb élménye, melynek szomorú-szép emléke csendes tűzként ma is parázslik bennem: barátságom Radnóti Miklóssal és Bálint Györggyel. Nem emlékszem pontosan, mikor-hol találkoztam kettejükkel először; csak annyit tudok, hogy úgyszólván az első perctől kezdve a bensőséges együttérzés, a közös világnézet, a közvetlen nyíltság s mindenek felett a tiszta baráti szeretet fogott össze velük.

Sűrűn jártunk össze, javarészt az ő lakásukon (szüleimnél lakván, nem nagyon hívhattam külön vendéget), minden formáság nélkül, „fekete utánra”. Sokat vitáztunk, sokszor az éjszakába nyúló, de az alapvető dolgokban mindig egyetérttünk. Részemről ez a barátság és szeretet kiterjedt a hozzájuk tartozó élettársakra is. Úgy hiszem, senkinek az élete nem lehet teljes az ilyen önzetlen férfibarátság nélkül – hálás vagyok a sorsnak, hogy ez nekem megadatott.

Ez a kettős barátság lassanként feloldotta gyötrő magányomat is, melynek javarészt magam voltam az oka. Volt, akivel nemcsak a világ ügyeit, hanem saját személyi problémáinkat is őszintén megbeszélhettük. Ugyancsak rajtuk keresztül bejutottam társaságukba, mely javarészt baloldali polgári fiatal házaspárokból s egyéb vegyes ifjúságból állott. Ezen egyre szélesebbkörű összejövetelek, enyhe házimulatságok során lassan lemállott rólam a feszély és féltékenység, a visszautasítástól reszkető szemérmes visszahúzódás. Sőt, némi népszerűségre is szert tettem: én voltam „az a fiú, aki olyan sok magyar nótát tud”. Így mind az irodalomban, mind a velem egyívásúak társaságában meggletem, amire mindig vágytam; hogy elfogadjanak mint egyenrangút, s megbecsüljenek azért ami vagyok s amit cselekszem.

S legvégül, de nem utolsósorban, Bálint Györgynek és Verának köszönhetem életem legfontosabb sorsfordulóját. Egy este bevetődtem hozzájuk; ők épp készültek Dóczi Jánost meglátogatni s ahogy szokás volt, elvittek magukkal. Dóczi János azzal fogadott: „Kedves meglepetésem van a számotokra. Kati is

eljön – most érkezett vissza Prágából.” S ím, megjelent egy karcsú, barna lány, akiről kiderült, orvostanhallgató a prágai egyetemen, szabadságra jött haza. S az is kiderült, politikailag hozzánk tartozik.

Börtönbeli naplómban, kényszerűen elvont módra tárgyaltván a szerelem problémáját, azt írtam: „Az ’öt meglátni és megszeretni’ című szólám romantikus abszurdum.” Most az élet – az istenek távoli kacagása mellett – rácáfolt naiv hitemre. Mikor a társaság felbomlott, megkérdeztem Katit, hazakísérhetem-e. Azt mondta, igen.

Így kezdődött. És még ma is tart.

SCHÖPFLIN GYULA

A GONDOLAT ALAPÍTÁSÁRÓL

Jómagam sohasem olvastam Goethe-nél, de sokan idézik ezt a mondatot: „A tett a kezdet” (Zuerst war die Tat). Azt hiszem, cselekedni és főképpen jól cselekedni helyes elmélet nélkül lehetetlen. Az elmélet viszont történesek és tények megfigyeléséből kristályosodik ki. Tehát, azt hiszem, hogy először gondolkodni kell és csak azután cselekedni. A Gondolat sohasem jött volna létre különböző események és az én személyes, intellektuális fejlődésem nélkül. Ezért kényszerítve érzem magam, erről az intellektuális fejlődésemről is írni, hogy szerepem a Gondolat alapításánál és a magyar antifasiszta mozgalomban való részvételem érthető legyen az olvasó számára. Ez annál is inkább lényeges, mert az én nemzedékem néhány élő tagja tud egyet-mást ezekről a „hősies” időről, de az új nemzedék majdnem semmit.

Húszéves koromban orvostanhallgató voltam, és egy krónikus torokbetegség miatt professzoraim azt ajánlották, hogy egy tengerparti egyetemen töltsék egy telet, távol a közép-

európai nedves téltől. Genuát választottam, és ott történt, hogy az orvosi fakultásról átváltottam a bölcséleti fakultásra. Ekkor már különböző folyóiratokba írtam és a budapesti, akkor megjelenő Kortársba, amelyet Vajda János szerkesztett nagy lelkesedéssel. (Vajda Jánosról nem tudok sokat. Csak azt, hogy jó módú szülei meg voltak arról győződve, mint Vajda János is, hogy nagy költő. És talán azért is, hogy verseinek fórumot szerezzen, alapította a Kortársat. És egy jónevű, fiatal csoportot szervezett a lap körül. Nekem, mint a Korunk állandó munkatársának írt, cikket kért, és én küldtem neki néhány írást. A Kortárs leállása után sohasem láttam viszont.)

Ekkoriban ideológiai szemléletem nem volt teljesen kikristályosodva. Konzervatív köztisztviselő fiaként világnézetem az irodalomban, filozófiában és a napi politikában ekkor már valahol a közép-baloldalon volt, de politika részemre még nem nagyon létezett. Egy magányos egyetemi hallgató, aki sok mindent olvasott, egynéhány nyelven kereste az „igazságot”. Egyik tanárom, Guiseppe Rensi, nagy olasz materialista filozófus, de nem marxista, meghívott vasárnap délutáni összejöveteleire. Rensi a „szocialista Mussolini” egyik „tanára” volt. Ugyanis, amikor az alig húsz éves Mussolini Asconaba, Svájcba kényszerült emigrálni, Rensi is emigránsként élt ebben a városban. Rensi az éhező, pénztelen Mussolinit házába vette, ahol egy évig élt. Ott Rensitől kapta Mussolini első filozófiai leckéit és alapműveltségét; de amikor az első világháború után a volt olasz Szocialista Párt szélsőbal-szárnyának vezetője Mussolini, mint a Fasiszta Párt vezére hatalomra került, Mussolininek eszébe jutott Rensi és följánlotta neki a kultuszminiszteri tárcát. Rensi, aki mindig exponált baloldali ember volt, ezt azonnal elutasította. Viszont a hegelianus, Croce iskolás Giovanni Gentile nevű, nem tehetségtelen filozófus örömmel vállalta el a kultuszminiszteri tisztséget. Attól a perctől kezdve, amikor Rensi Mussolini ajánlatát elutasította, Mussolini szenvedélyesen és személyesen üldözte. Először lecsukatta. Majd a nemzetközi sajtó nyomása alatt szabadlábra helyezte és tan-

székét egy időre visszakapta. De pár hónapi tanítás után Mussolini újból elvette katedráját.

Rensinél, a vasárnap délutánokon sok nagynevű olasz anti-fasisztát ismertem meg. Ezek nagy utat tettek meg, hogy egy-egy vasárnapon Rensinél lehessenek. Ezek a tudósok, írók nálam mind legalább 25–50 évvel, sőt többel is idősebbek voltak. Én voltam az egyedüli fiatal, alig huszonnégy évemmel. Ezeken a vasárnapi délutánokon az első megfigyelésem és meglepetésem az volt, hogy az ott összegyűlt emberek különböző ideológiai, politikai nézetet vallottak, mégis egy cél miatt abszolút szolidárisak voltak egymással: szembeszállni a faszizmussal és a mindent eltipró diktatúrát megszüntetni. Mussolini tudta, hogy volt fegyvertársai a Szocialista Pártban, akiknek egyrésze külföldön, főképpen Franciaországban élt emigrációban, állandóan támadják. Nemcsak a gyakorlatban, hanem ideológiailag is szemére vetették a fasizmust. Ezért Mussolini, meglepetésszerűen, egy nemzetközi Hegel-kongresszust szervezett Rómában. Természetesen a baloldali hegelianusokat nem hívták meg. Egy nevesebb Hegel-szakértő sem volt jelen ezen az összejövetelen, viszont nagy számban voltak a jobboldali hegelianusok. A beszámolókat egy vaskos kötetben kiadták és Mussolini elindította a propagandát. A marxizmus apjából a fasizmus apját akarta kianalizáltatni. Ez 1929-ben történt.

A beszámolókat tartalmazó kötetet elolvastam. Annak elolvasására, hogy addig Hegelt alig ismertem, világosan láttam, hogy szorgalmas, jobboldali hegelianus egyetemi tanárok pontosan kiszolgálták a fiatal olasz fasizmust és annak alapítóját, valamint a fasiszta szó alkotóját: Benito Mussolinin. Ekkor határoztam el, hogy el kell olvasnom Hegelt. Hazahoztam az Egyetemi Könyvtárból Hegel összes műveit; olvasás közben észrevettem, hogy előttem a köteteket soha senki sem lapozta át. Nem is csodáltam. Hegel nagyon unalmas szerző és rengeteg oldalt kell elolvasni, míg egyszerre egy izgalmas és bizony súlyos mondatra vagy gondolatra találunk. Roppant nagy

munka volt. Így olvasás közben találtam egy mondatot: „Denn nicht das, was ist, macht uns Ungestüm und leidend, sondern das es nicht ist, wie es sein soll”. Amikor ezt olvastam, eszembe jutott Montesquieu-nek egy mondata: „Si je savais quelque chose qui me fut utile, et qui fut préjudiciable à ma famille, je la rejetterais de mon esprit. Si je savais quelque chose utile à ma famille, et qui ne le fut pas á ma patrie, je chercherais à l’oublier. Si je savais quelque chose utile à ma patrie, et qui fut préjudiciable a l’Europe, ou bien qui fut utile à l’Europe et prejudiciable au genre humain, je la regarderais comme un crime.” És ezután elhatároztam, hogy eredetileg már elkezdett doktori értekezésemet abbahagyom, és Hegelről írok egy disszertációt, amelyben meg akartam cáfolni a római Hegel-kongresszus hamisításait. De vitatkozni egy sereg Hegel-tanulmánnyal, nem volt lehetséges egy doktori értekezés keretében; és hozzá huszonkét éves voltam; felkészültségem – önkritikám (azt hiszem) mindig erős oldalam volt – sem volt erre elegendő. Így határoztam el, akkoriban a helyzethez képest a legjobb megoldást: *Hegel politikai gondolatai* címen írom meg téziseimet. Ekkor született meg ideológiai fejlődésem útjának első állomása. A fent idézett Hegel-sorok és a Montesquieu-idézet az egész emberiség problémáinak lényegét tartalmazza. Úgy gondolom, hogy amíg egy igaz humanista él e földön, e két mondattal létezhet. Minden benne van, ami egy igaz embert jellemez, és Marx és Lenin olvasása után is, azt hiszem, ez a két idézet tartalmazza dióhéjban humanizmusom alapját. Ekkor egy kis könyvet kezdtem írni, amely néhány évvel később *A totális állam és az érdekképviseleti rendszer* címmel látott napvilágot egy csúnya kiadásban, de – állítólag – mindmáig napjainkban aktuális.

*

A Kortárs két év után megszűnt, a Társadalmi Szemle, a 100% stb. alig éltek több ideig, sőt . . . A Korunkból alakult ki tehát – Gaál Gábor hősiez harcra, tudásra, szerkesztői zsenijére

idegőrlő munkája és anyagi gondjai eredményeként – a magyar haladó értelmiség havi folyóirata. A Korunk, bár Kolozsváron jelent meg, mindenütt a nagy magyar haladószellemű folyóirat volt, mindenütt – szerte a világon – ahol baloldali magyar értelmiségiek éltek, és a cikkek is a világ minden tájáról jöttek. Évek után Gaál Gábor kezdett verseket és novellákat is közölni, sőt, rövidebb regényrészleteket is. Ilyen módon haladó költőinknek és íróinknak azon alkotásai, amelyek a hazai folyóiratokban vagy lapokban nem jelenhettek meg, a Korunk útján eljutottak a közönségükhöz.

1931. október 31-én doktoráltam. Néhány hónappal utána Budapestre utaztam. A Korunk útján az egész magyar baloldali intellektuális gárdával havi kapcsolatban voltam. Alighogy bevonultam rózsadombi lakásomba, barátaim, akiket már személyesen ismertem, jelentkeztek; felvettem a kapcsolatot azokkal, akikkel addig csak episztoláris érintkezésben voltam. Molnár Erik rendszeresen nálam lakott, ha Pestre jött, Veres Péter is. Sándor Pállal, Domokos Józival hetenként legalább 2–3-szor, néha naponta találkoztunk.

Egy nap 1934-ben a magyar kormány (Gömbös volt a miniszterelnök) betiltotta a Korunk magyarországi terjesztését. Az volt, és ma is az a véleményem – mert a kitiltás okát sem hivatalosan, sem félhivatalosan sem tudhattam meg –, hogy Károlyi Mihály egy cikke (cikksorozata) a magyar földreformról idézte elő a Korunk leállítását. Mindannyian meg voltunk lepve és kétségbe voltunk esve. Rövid idővel ezután megjelent nálam Méliusz József Gaál Gábor kérését tolmácsolva, hogy kíséreljem meg a Korunk terjesztését újból lehetővé tenni. Huszonhat éves voltam ekkor.

A kitiltás rendelete természetesen a Külügyminisztérium sajtófőnökétől jött. Mengele volt a külügyminiszteri sajtófőnök, aki később nevét megváltoztatta és madridi magyar követ lett; szenvedélyes német- és nácibarát volt. A külföldi sajtószindikátusnak tagja voltam, és ebben a minőségemben egyszer jártam már nála. Ugyanis 1933-ban a nácizmus hatalomrajutása

után, a Budapesten dolgozó szabad német újságírók helyett megjelentek a náci német újságírók, és kérték felvételüket a külföldi lapok tudósítóinak testületébe, ami szindikátusunkba. Mi nem akartuk őket felvenni. A nácik panasszal mentek Mengeléhez, aki bennünket magához hivatott és követelő hangon mondta, hogy vegyük fel őket azonnal testületünkbe. Én és barátaim hivatkoztunk a szindikátus alapszabályaira, amelyeket a század első éveiben szerkesztettek. Ebben volt egy pont, amely szerint a tagok minden módon a sajtó- és gondolatszabadságot megvédeni kötelesek; a nácik ezt a pontot nem tartották be, tehát nem vettük fel őket. Tudtam, hogy ezért Mengele roppant neheztelt ránk. Úgy véltem hát, ha egyedül megyek hozzá a Korunk ügyében, nem használok az ügynek.

Zilahy Lajosra gondoltam. Zilahy ekkor a Magyarország című napilap főszerkesztője volt és nagyon befolyásos. És szívvel-lélekkel náciellenes. Elmondtam Zilahynak a Korunk problémáját és lelkesen vállalta a közbenjárást. Elmentünk tehát együtt Mengeléhez. Elindult a vita. Zilahy érvei szenvedélyesek voltak. Én megpróbáltam reálpolitikai érvekkel kiegészíteni Zilahyt. Egyik érvem ez volt: nem lényeges egy lap, folyóirat ideológiai vonala, ha egy idegen államban nem a hivatalos nyelven, hanem egy nemzeti kisebbség nyelvén jelenik meg, hanem csak egy tény fontos, hogy magyarul írják. A nemzet a nyelvével él és hal. A Magyarországon kívül élő, akkor körülbelül ötmilliónyi magyarnak egyik legfontosabb létfenntartó eszköze az anyanyelv volt. Ha egy publikációjukat az anyaországban betiltják, veszélyeztetik annak további megjelenését abban az államban, ahol az illető folyóirat megjelent és ezzel egy magyar nyelvű orgánnummal csökkentik a nyelv megőrzését és a nemzeti folytonosságot. Ne feledkezzünk meg arról, hogy alig százötven évvel ezelőtt a magyar intellektuellek nagyrésze latinul írt, és az arisztokrácia egyrésze vagy franciául, vagy angolul, vagy németül beszélt magyarországi kastélyaiban. Károlyi Mihály az emlékirataiban írja, hogy gyerekkorában,

szülőházában főképpen franciául beszéltek. Történelmi szempontból nézve kiderül, hogy egy nemzet évszázadok során különböző politikai államrendszerben élt. A magyar népet, a nemzetet elnyomták magyarok is, de idegenek is. De a nemzet őseréjét, folytonosságát a nyelvével, irodalmával, művészetével és hagyományainak ápolásával mégis átmentette és annyi évszázados csonkítás ellenére a nemzet megmaradt. Természetesen az idegen megszállások, a rengeteg háború, asszimilációs törekvések a nemzet létszámát csökkentették. A megszállások alatt a fiatal nemzedék egy része automatikusan elvész a nemzet számára. Hiszen már nem tanul magyarul. De a magyar nemzet őstehetsége roppant erős volt, és ezért minden politikai rendszert átélt.

Sajnos, Mengele nemcsak Zilahy haladó liberalizmusát, hanem az én karteziánus okfejtésemet is mély ellenszeggel hallgatta. Körülbelül egy órát beszéltünk, mire Zilahy hirtelen felugrott és a következőt mondta: „Menjünk, egy fafejű emberrel nem lehet vitatkozni.” Nem tehettem mást, Zilahy után mentem. Zilahy becsapta az ajtót. Ekkor újból megállapítottam, hogy milyen nagy hátrány a logika helyett szenvedéllyel reagálni. De a mi helyzetünkben ekkor, magunk mögött nemcsak Mengele irodaszobájának ajtaját zártuk le, hanem a Korunk magyarországi terjesztésének ügyét is.

Útban hazafelé, nem messze laktunk egymástól a Rózsa-dombon, azt javasoltam Zilahynak, próbáljunk elmenni Antal Istvánhoz, a miniszterelnökség sajtófőnökéhez. Antalt nem ismertem. Zilahy viszont nagyon jól; mint a Magyarország főszerkesztőjének, sok dolga volt vele. Viszont rossz viszonyban álltak. Nem akart elkísérni. Ezért egyedül mentem el Antalhoz. Mengelével ellentétben, Antal látszólag rokonszenvvel hallgatta érveimet, sőt többször azt mondta, hogy igazam van, és mindent meg fog tenni a visszavonás érdekében. Sajnos, valószínűleg Mengele hatása folytán nem kaptunk elégtételt. Ott álltunk tehát Magyarországon, a Korunk, a haladó értelmiség egyetlen legális folyóirata nélkül.

A Korunk ügyében elszenvedett fiaszkónk után meghívtam egy sereg barátomat, Veres Pétert, Remenyik Zsigmondot, Szergács Antalt, Sándor Pált, Mód Aladárt, Molnár Eriket, Danzinger Ferencet, Schöpflin Gyulát, Domonkos Józsefet, Kemény Gábort, Pálóczi Horváth Györgyöt, Bálint Györgyöt és másokat, és egy folyóirat alapítását javasoltam.

Jómagam már 1930-ban, amikor még Európaszerte viccfigurának tartották Hitlert, megírtam a Korunkba az olasz fasizmus ismerete alapján, hogy Hitler hatalomra fog jutni, alkotmányos úton, ugyanúgy, ahogy Mussolini. Ez utóbbit az olasz király nevezte ki miniszterelnökké. Hitlert pedig Hindenburg tábornok, a német köztársaság elnöke fogja megbízni egy nap a kormány megalakításával. Így is történt. Amikor a Korunkat kitiltották, amikor ebben az ügyben eljárta, Hitler nemcsak Németország ura volt, hanem „az ötödik hadoszlop” aktívan dolgozott már szerte a világon. Hitler uralomrajutása előtt a Korunkat nem tiltották volna ki Budapestről. Viszont a magyar félfasizmus (ekkor a budapesti képviselőházban ültek még szociáldemokrata, demokrata és liberális képviselők, és a felsőházba liberális, sőt zsidó főrendiházi tagok) – a radikalizálódás felé haladt. A radikalizálódó fasizmus ideológiailag is egyre agresszívebbé vált, s mind több hívőt talált, míg a haladó értelmiség közül jónéhányan egyre féltékenyebbek és óvatosabbak lettek. Németh László volt a példaképe ennek az ideológiai zavarosságnak. Amikor komolyan kikristályosodott bennem a folyóirat alapításának ötlete, Sándor Pál és Madzsar József kijelentették, hogy abszolút szolidárisak velem és tervemmel.

Madzsart Sándor útján ismertem meg. De Madzsart *mindég egyedül* láttam, fogorvosi rendelőjében, a kezelőszékben ülve, a fűró zúgott, de nem működött és sohasem volt a számban. Nem ő volt a fogorvosom. Ő mondta el véleményét a szerkesztési problémákról és nagyon helyeselte, hogy Bálint Györgyöt, Pálóczi Horváthot például a Gondolathoz hoztam. Ők a Pesti Naplón kívül sehová, de még kevésbé egy baloldali lapba azelőtt nem írtak.

De ugyanakkor érintkezésben, sőt barátságban álltam Zilahy Lajossal, Kosztolányi Dezsővel, Kodolányi Jánossal, Hunyady Sándorral, Bókay Jánossal, Herczeg Ferencsel és voltaképpen az egész magyar irodalommal. Két életem volt: a baloldali, a Gondolat-csoport. És a másik: a kenyérkeresetem forrása. 20 éves koromban kezdtem színdarabokat adaptálni. Ha egy színdarab színrekerült és némi sikere volt, sok jogdíjat hozott. Fiatal feleségemnek is volt némi jövedelme szülei apánzása révén. Dr. Nágel Lajos keresetét Nemes Lajos költötte el.

A szerkesztést, annak következményeit, munkáját és terheit kellett elvállalnom. Megmondtam Sándornak és Madzsarnak, hogy a lapot saját felfogásom és elveim szerint fogom szerkeszteni. A munkatársak gárdáját én választom ki. Elhatároztam, hogy szépirodalmat, legalábbis kezdetben, nem hozunk, mert a lap minden sorának az a feladata, hogy a fasiszta totalitarizmus ellen harcoljunk. Ideológiai háborúról volt szó. Olyan színvonalon kell a lapot szerkeszteni, hogy a hatóságok ne köthessenek bele. Ez sikerült is. Barátaim közül kiválogattam az írástudókat, akiknek nevét már föntebb felsoroltam. És 1935 január másodikán megjelent a Gondolat első száma.

Nem akarom itt elmondani a lap elindulása előtti összes problémámat, de egyet elmondok: a cím keletkezéséről. Mindenkinek volt egy cím-ötlete. Nem emlékszem már a címekre, de arra igen, hogy a legtermékenyebb címköltő Sándor Pál volt, aki tele volt ötlettel . . . például ilyenek: „Társadalmi élet”, „Magyar jövő”, „Idők” . . . stb. Jómagam is többre gondoltam. A végén egy szimbolikus címet találtam: Gondolat. Miért? Mert az embernek lelakatolhatják a száját, kivághatják a nyelvét, de amíg az agya működik és nincs elkábítva, gondolkozhat, minden veszély nélkül. A nyomdai munkáról volt már néhány alapismeretem. Volt egy öreg nyomdász jóbarátom, akinek nyomdájában nyári vakációm alatt sokszor órákat töltöttem.

Meg kellett szervezni most a terjesztést. Keleti Arthur költőnek és műfordítóknak volt egy fivére, aki évekig dolgozott

folyóiratok és lapok kiadóhivatalában, és éppen munkanélküli volt; ő lett a kiadóhivatal egyedüli tisztviselője. Értette a szakmát, szorgalmas és céltudatos volt; mint jó szocialista, hitt vállalkozásunkban politikailag és eszmeileg. Fizetésének összege nem lelkesíthette . . .

A cikkanyag gyűlt és két hónappal az indulás után már volt öt-hat számra való anyagunk előre. Író és költőbarátaink is a cikkírára szorultak. Elvem az volt, hogy ameddig vannak más folyóiratok, napilapok, ahol irodalmi műveink megjelenhetnek, egyetlen ideológiai folyóiratunknak az a hivatása, hogy minden sorában harcos, felvilágosító szerepet töltsön be.

Természetesen arra is gondoltam hogy ha megerősödünk, néha hozunk szépirodalmat is, ahogyan sok év után a Korunk is csinálta és munkatársakban nem volt hiány. A legkényesebb és legnehezebb feladat volt a munkatársak fedezése. Egyesek évek óta rendőri felügyelet alatt álltak. Pl. Molnár Erik 1945 előtt soha semmit nem publikált saját nevéen. A Korunkban Jeszenszki Erik néven írt. Ezért én őt a Gondolat számára Szentmiklósy Lajosnak kereszteltem. Sándor Pál Gémesy Pál lett, Schöpflin Gyula Nagypál István, Hatvany Lajos Gombossy Sándor stb. Egyszer magam is Máriássy Zoltán László néven közöltem egy Németh László ellenes vitacikket.

A napisajtó nagyrésze a Gondolat első számát nagyon melegen üdvözölte és később is állandóan támogatta. Közölték a cikkek címeit, néha kivonatokat egyes cikkekből és a lapnak már a harmadik számnál országos tekintélye volt. Terjesztettük a lapot Jugoszláviában, Romániában, Csehszlovákiában, az Egyesült Államokban, Ausztriában — egyszóval mindenütt, ahol magyar olvasók éltek. Természetesen a szerkesztés és a szervezés napi tizenhat órás munkát jelentett. Sok levelezés, rengeteg rossz kézirat elolvasása és nem utolsósorban pénzügyi problémák megoldása. A nyomdaszámla, a postaköltségek, a kiadóhivatali kiadások . . . A bevételek természetesen nem fedezték ezeket a kiadásokat. A munkát körülbelül 1934 tavaszán kezdtem el.

A második szám után úgy gondoltam, hogy ezentúl kevesebb időt vesz a lap igénybe és foglalkozhatok továbbra is személyes munkáimmal, hiszen nekem is meg kellett élnem. E célból elvállaltam egy nagy nemzetközi színpadi kiadóvállalat, a *Bartsch*-cég magyarországi képviselőjének vezetését. Ez a vállalat New Yorkban székel és a világ egyik legnagyobb színpadi kiadóvállalata volt ezekben az időkben. Nem havifizetéses alapon dolgoztam, hanem részesedésért. Céлом az volt ezzel, hogy magánjövödelmemet annyira megnövezzem, hogy a Gondolatot évekig fenntarthassam. Tehát nem igaz az, amit néhány „történetíró” ír, hogy anyagi okok miatt adtam át később a lap szerkesztését. Sőt, célunk az volt, hogy olyan nagynevű munkatársakat toborozzunk, akiket jól kell honorálni, mert a lap terjesztésének és felszínen való maradásának az alapfeltétele lett volna.

Az ötödik szám megjelenése után néhány nappal megjelent nálam egy Vértés György néven bemutatkozó ember. Elég agresszív hangon hivatkozott különböző misztikus szervezetre; azt mondta, hogy ő ezeknek a nevében jön hozzám és hogy a lap ideológiai vezetésében segédkezet akar nyújtani. Elképzelhető, mennyire meg voltam döbbenve. Első perben azt hittem, hogy egy agent provocateurrel van dolgom. Hallgattam. Gondolkodtam. Miközben beszélt, folyton arra gondoltam, hogyan lehet az, hogy sem Sándor Pál, sem Madzsar József nekem egy Vértés nevű emberről vagy másról, aki jelentkezhethetne nálam, soha egy szót sem szólt. Ami meglepett, hogy ez azokban a napokban történt, amikor kapcsolatomban Madzsarral és Sándorral megakadt, mert Madzsar néhány nappal ezelőtt Kassára, majd a Szovjetunióba utazott és sohasem jött vissza, Sándor pedig, ha jól emlékszem, egy három hónapos (sajtókihágás miatti) börtönbüntetését ülte le. Megkérdeztem Vértést, mit kifogásol a lap ideológiai vonalán. A válasz ez volt: Veres Péter, Illyés Gyula, Pálóczi Horváth György, Bálint György stb. és jómagam szociál-fasiszták vagyunk. Ezt a kifejezést ekkor hallottam először. Amikor engem és barátaimat

egy előttem ismeretlen, és már eddigi beszéde alapján megállapíthatóan műveletlen ember szociálfasisztának nevezett, természetesen elvesztettem a nyugalmamat. Ennek ellenére, látószólag nyugodtan tovább hallgattam Vértést és igyekeztem tisztán látni. Jómagam egy antifasiszta, nemzeti egységfrontot képviselő lapot alapítottam. A kommunistáktól kezdve mindenki, aki velünk egy véleményen volt, írhatott a lapba. De, természetesen, a szellem nem lehetett más, mint baloldali. És a baloldalt a szocialisták nélkül nem lehetett elképzelni. Ezekben az időkben például Molnár Erik szociáldemokrata párttag volt, Veres Péter is; például mindenki tudta, hogy Sándor Pál kommunista. De Madzsar József, egyetemi tanár, szociáldemokrata párttag volt. Tehát arra gondoltam, hogy valami hibát követtem el és a szélsőbaloldal – Madzsar és Sándor távollétében – ezt a Vértést delegálta. És ha a szélsőbaloldal eláll, akkor a nemzeti egységfront-ötletem vízbeesik; ez a megfontolás befolyásolt és főképpen az, hogy a lapot megmentsem . . . és ez sikerült is. De a harag, a szenvedély erősebb volt bennem e percben, mint a logika. Odadobtam évek nehéz munkáját. Ma tudom, és már másnap, Vértés megjelenése után is tudtam, hogy tévesen cselekedtem. Miközben primitív érveit hallgattam, az első gondolatom az volt, hogy fölállok és kidobom. Hiszen nem tudtam, kicsoda. Nem tudtam, kivel van dolgom. De másképpen cselekedtem. Átadtam neki „ingyen és bérmentesen” a Gondolatot. Negyven évvel ezután öreg, szeretett barátom, Dr. Domokos József, aki ügyvédünk volt és mindenről tudott, elmondta az „átadás” történetét, ezt Gondos Ernő hangszalagra vette föl.

Tehát átadtam Vértésnek a Gondolatot. Hét-nyolc számra való cikkanyaggal, előfizető-listával, pénzügyi követelésekkel, pecsétekkel, minden anyagával stb. Ahelyett, hogy a hatodik és a következő szám időben megjelentek volna, hiszen én már előkészítettem, készen voltak, mégis csönd lett a Gondolat körül. Ahogy Sándor Pál szabadlára került, megtudtam tőle, hogy Vértést senki sem bírta meg azzal, hogy jelentkezék

nálam. Hónapokig tartó viták után Sándor Pál rábírtá Déry Tibort, hogy ő jegyezze a lapot és szerkessze. Ugyanis Sándor tudta, hogy egy lap, folyóirat felelős szerkesztője csak az lehet, akinek van némi erkölcsi és hivatásbeli tekintélye. Vértess a kutya sem ismerte, soha, sehol egy cikke sem jelent meg. A lap munkatársainak zöme azért írhatott saját törvényes nevén, mert nevük naponta, hetente olvasható volt a sajtóban. Ezeket én sodortam a haladás útjára. Sándor könyörgött, hogy dolgozzak továbbra is a Gondolatnak. Megtagadtam. Persze, továbbra is a lap mögött álltam, Schöpflin Gyula által, aki valóban dolgozott és szerkesztést végezte, és akit én rendszeresen láttam, hiszen az általam vezetett kiadvállalatnak lektorizált . . . De ezt csak Sándor és Domokos József tudta. Végre, hét hónappal később, 1936 januárjában a Gondolat újra megjelent és Déry Vértessel szerepelt, mint szerkesztő. De már az első szám megjelenése után néhány nappal Déry összeveszett Vértessel. És a második számban Déry neve már nem is szerepelt. Schöpflin Gyula jelen volt e vitánál. Ezt, remélem, hogy Schöpflin Gyula életrajzában le fogja írni.

Sándor Pál „hivatalosan” azt a hírt terjesztette, hogy én – a magam elhatározásából – a lapot az általam szervezett „munkatársak közösségének” adtam át. Ma tudom, hogy tévesen cselekedtem. Ez esemény után soha, senkire sem hallgattam.

1945 után misztikus módon Vértess György igyekezett magáról elhitetni, hogy ő volt a Gondolat egyedüli alapítója és szerkesztője. Senki sem tiltakozott ez ellen. Sokan a kortanúk közül meghaltak. Jómagam külföldön voltam és nem tiltakoztam, elsősorban azért, mert erről nem is tudtam. Amikor 1970-ben a Gondolat 35. éves alapítási jubileumát nagyban ünnepelték, egyetlen felszólalásban sem neveztek meg. Azonban ekkor barátaimtól kaptam egy sereg, az ünnepségről beszámoló cikket. Némi meglepetéssel írtam néhány barátomnak Budapestre. Vértess vakmerőségénél csak ostobasága volt nagyobb. Úgy hamisította meg a valóságot, hogy azt állította, hogy a Gondolat első száma 1936-ban jelent meg az ő és Déry

Tibor szerkesztésében. Megfeledkezett arról, hogy ő maga jegyezte, mint felelős kiadó az 1936-ban megjelent, de az 1935-ös, általam alapított, felépített és szerkesztett folyóirat tartalomjegyzékét, amelyeken nagy betűkkel szerepel a nevem. Megfeledkezett 1945 után arról, hogy 1936-ban a második számban a lap hátsó borítólapján hirdeti, hogy az 1935-ös, teljes évfolyamot három pengőért lehet megrendelni a kiadó-hivatalban. Amikor Vértes a háború után erkölcsi és érdemi tőkét igyekezett a maga számára kovácsolni, egyszerűen elhallgatta a fentieket. Így történt azután, hogy hivatalosan az irodalomtörténet – például a *Magyar Irodalmi Lexikon* – számára a Gondolat folyóirat első évfolyama 1936 januárjában jelent meg; alapítók és az első szerkesztők Déry Tibor és Vértes György voltak. Déryt nem igyekezett eltüntetni, mert Déry otthon volt és Déry karrierje konveniált neki. De ez viszont Dérynek is konveniált, aki sosem tiltakozott az ellen, hogy nem ő volt a Gondolat *alapítója és társszerkesztője*, annak ellenére, hogy Déry az első 1936. számnál faképnél hagyta Vértest. És ez a legenda, nehogy hazugságnak és butaságnak nevezzem, így élt tovább több mint egynegyed évszázadon át és azok is, akik ismerték a valóságot, egy szót sem szóltak. Egyedül Sándor Pálnak volt annyi bátorsága 1972-ben, hogy egy emlékiratot fogalmazott József Attiláról és rólam, amelynek egy része elmondja mindazt, amit fentebb leírtam. Sándor Pál exkuzálta magát és azt írta, hogy egy „történetjavító memorandumot” készített és letette különböző archívumokba, arra az időre, amikor a történeti igazságot napvilágra kell hozni. Ezt megírtam Gondosnak, aki azt felelte, hogy ő erről a kéziratról nem tud. Megkértem, menjen el Sándor Pál özvegyéhez, aki nagy rendben tartja férje irodalmi hagyatékát. Sándorné oda is adta a kéziratot Gondosnak. És Gondos talált ezután egy példányt a párttörténeti archívumban is. Jómagam Sándor Pálnénál elolvastam a kéziratot. Sándor, mint mindig, lojális barátom maradt . . . Sándor Vértes eljárást elítélte.

Végre megindult a történelmi helyreigazítás. Megtalálták Sándor Pál kéziratát és megjelent Gondos Ernő első cikke, majd a Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetében 1976-ban a Gondolat 1935–1937 repertóriumra. A Gondolat – az hiszem – sohasem jött volna világra, ha jómagam 1929 óta nem tanulmányozom a fasizmust. Ha nem gyűjtök magam köré Sándor Páltól Illyés Gyuláig és Veres Péterig minden értelmes író és értelmiségit. Nagy elszánás és sok áldozatkészség kellett hozzá. Vértes igyekezett elsikkasztani az első évfolyamot, mert ha másképp cselekedett volna, mindenki tudta volna, hogy a külső kiállítás, fejléc, stb-től kezdve a munkatársakig az 1935., 36., 37-es évfolyamok között különbség szinte nincs, hogy az irányvonalat én adtam meg, úgy az anyagot mint a tartalombelit. Hogy a munkatársakat én verbuváltam. Mi maradt volna Vértesnek? Semmi. Sándor Pál említett emlékirata erről az ügyről igen fontos dokumentum. Most végre napvilágra került ez a sikertelen történelemhamisítás. Sokan írják az utóbbi időben a Gondolat-ügyről. Ma már mindenki tudja, hogy a két világháború között Magyarországon jelentős és bátor intellektuális tett volt a Gondolat.

NEMES-NÁGEL LAJOS

DOKUMENTUM

HORVÁTH JÁNOS

VITKOVICS MIHÁLY¹

Kora őt az első magyarul író szerb (rác) származású írónak tartotta.² Kazinczy is, hozzá írt episztolájában: „Egernek nőttél szűk patakja mellett; S atyád továbbad azt a bölcseséget, Melyet Cyrill és társa hirdete, Budai felének jött tanítani. Te léssz az első, kit később Horányink Tisztelve fog

¹ E mindmáig kiadatlan egyetemi előadás megjelenése kettős alkalomhoz: Horváth János születésének századik, s Vitkovicsének kétszázadik évfordulójához kapcsolódik. Szövege 1942 első feléből való, s folytatása annak a *XIX. századi magyar költők* című „sorozatos előadásnak”, amelyből – mint Horváth János a *Berzsenyi és írobarátai* (Bp. 1960.) előszavában írja – „a Csokonairól, Katonáról, Kisfaludy Sándorról és Károlyról szóló szakaszokat Kókai Lajos kiadásában már 1936 folyamán, a legutóbbit meg a Művelt Nép kiadásában 1955 elején újból is” közzétette, s amelynek a *Tanulmányokban* (Bp. 1956.) megjelent Kölcsey-pályakép is része volt. A későbbi Berzsenyi-könyv anyagát az 1939/40. és a 40/41. tanévben adta elő, s a következőben – az itt közölt Vitkovics-előadás közvetlen előzményeként – Pápay Sámuelről és Pest irodalmi központtá válásáról, utána pedig Horvát Istvánról és Helmecczyről esett szó.

A hagyatékban fennmaradt kéziratos szöveget a mai helyesíráshoz igazodva, az idézet- és lábjegyzetanyag kiegészítésével adjuk közre. Az utóbbit nem terheltük meg a Szvorényi József-féle, *Vitkovics Mihály Művei I–III.* (Bp. 1879.) című kiadásra és a Kazinczy-levelezésre való folytonos hivatkozással: ezekre a főszövegben szereplő VM ill. Kaz. Lev. rövidítés utal. (K.H.J. – K.K.)

² Született Egerben, 1778. aug. 25-én.

A Vitkovicsok Hercegovinából származtak el; egy Vitkovics Péter I. Lipót alatt kapitány, s Rákóczi Ferenc ellen harcolt (116 éves korában

nevezni, hogy hazánk Nyelvét, mint annak méltó gyermeke, Pápaynk tüzenél gyúlt szívvel szeretted; S feleid között az első, sőt korunkig Egyetlen voltál, a ki azt műveléd.” Kazinczyt ő maga oktatta ki ily értelemben, egy 1809-i levelében (VM III. 103.), mikor arra gondolva, hogy „a háború zápora” elsodor-

---

halt meg Egerben); az ő fia, József, egri görögkeleti pap (meghalt 1769-ben); ezé (magyar feleségtől) Péter, szintén ottani, 1803-tól fogva haláláig (1808) budai pap és esperes. – Anyja (Glisics Mária) Szentend-

Gimnáziumi tanulmányait a Budán végzett rhetori osztály (1975-6) kivételével Egerben végezte; mindig igen jó tanuló volt; a jogot (1798–9) Pesten kezdte, s Egerben fejezte be (1799–1800). Egri joggyakorlata után 1801 nyarától fogva Pesten jurátuskodott, 1803-ban megszerezte az ügyvédi oklevelet, s attól fogva állandó pesti lakos, jóhírű ügyvéd. Egerhez azonban igen ragaszkodott, egrieket mindig szívesen látott s rendszeren volt egy-két egri patvaristája (l. Kosztolányi Zoltán: *Vitkovics Mihály élete és trói munkássága*. Bp. 1901. 14.). Előbb apjánál lakott, 1812-ben megnősült (Manoliné Popovics Theodora; Toldy: *A magyar költészet kézikönyvében* viszonyukat „szabad frigy”-nek mondja. Ezt 1811-ben mátkájának mondja, de „törvényes felesége később sem lett”, s „élete végéig papi áldás nélkül élt boldog családi életet” vele. L. Kosztolányi Zoltán: i. m. 7.), – s attól fogva a mai Szerb utcában lakott. Sokat jött-ment vidékre is pörös ügyekben. Tiszaroffon szeretett pihenni; 1823-ban azt írja, hogy a szüretet Thököly Péter csanádi alispánnál szokta tölteni Világosváralján (VM III. 178.).

Verseghy ajánlatára már ügyvédkedése kezdetén a Majthényi-család ügyvédje is lett, 1806-tól a budai görögkeleti széknek, majd (1812?) a Marczibányi-családnak is; az 1807-i budai országgyűlésen mint ifj. Zichy Ferenc küldöttje vett részt. Hovatovább a legkeresettebb ügyvédek egyike lett. A Kölcsey-, a Kazinczy-család is rábízta bizalmas pöreit. Deák Ferenc is nála jurátuskodott (az 1820-as években). 1828: résztvett az akadémia szervezési bizottságában.

Meghalt 1829. szept. 9-én. (Fáy: minden ember sajnálja ezt a jó embert.)

Öccse, János, szintén budai görögkeleti plébános volt (apja utóda). 1813-ban az (vö. VM III. 62.); előfizetett az Erdélyi Múzeumra. 1810. szept. 5-én az egész Rácváros leégett: a templom, a plébánia is, apjuk könyvtárával, sok rác, görög, deák kézirattal együtt; Virágnak is több becses kézírata odaégett ekkor (vö. VM III. 128.).

hatja, megkérte, tartaná fel emlékezetét „egy két verses sorral”; ezt pedig azért kívánta, „hogy – úgymond – hitem sorsosai valaha hamvaim felett minden keletkor virúlni látván nefelejtskédet, buzduljanak, hevüljenek nyerni magyar heliconi babért. Mert azt magam is megösmérem, vallom is, hogy az ó-hitűek közül, kik Magyarországnak köszönhetik létüket, Vitkovicsod első, ki a magyar nyelvben literátori előmenetet tevé.” – Ennek ellenére egy Tudományos Gyűjtemény-beli névtelen cikkében (1817. VIII., *Az ó-hitű magyar írókról*, E. V. J. jelzéssel) Kazinczy állítását hibásnak minősíti, s magánál korábbiakat is sorol fel (elsőül a szintén egri születésű Alexovics Basiliust, ki római katolikus hitre térve, pálos szerzetes lett, s a szerzet eltörlése után pesti egyetemi hitszónok és tanár; meghalt: 1796), e „buzgó fohászkodással” végezve cikkét: „adja a magyarok Istene, hogy minden hazafi magyarul írjon és szaporítsa számát a magyar íróknak” (VM II. 201.). Egy 1819-i levelében megvallotta Kazinczynak, hogy ő írta ezt a cikket (VM III. 173.).

Szerbül természetesen jól tudott, bár Döbrentei értesítése szerint³ „nyelvtanosan” nem igen jól; írt ugyan szerbül egyet-mást, de mások unszolására (hogy miért neveli ő a magyar erdőt és Dunát). Írt néhány szerb verset is; rokonai és szerb felei közt el is énekelte azokat, meg a „mnogaja ljeta” bordalt.⁴ Kármán *Fanniját Spomen Milice* címen 1816-ban lefordította, magát igen, de Kármánt nem nevezve meg, s azt sem említve, hogy fordítást ad ki; nem is egészen az: alakít rajta némileg.⁵

A Tudományos Gyűjteményben írt még rövid tájékoztatást *A szerbus vagy rác nyelvről* (1819; említi ebben Vuk Kara-

³ I. Toldy Ferenc: *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi vésztől a legújabb időkig II.* Pest, 1857. 174. 35. jegyzet.

⁴ I. Szvorényi József: *Vitkovics Mihály élete.* In: VM III. XXVII.

⁵ Piukovics Gábor (*Vitkovics „Spomen Milice”-je.* EPhK 1886. 327–334.) nehézkes, nem szabatos fordításnak mondja.

džić 1814-i grammatikáját, 1814 és 15-ben Bécsben kiadott két kötetes *Köznépi énekes könyvét*, a Goethétől, majd Kazinczytól lefordított *Azán-Agát*; dicséri a szerb nyelv „gyengeségét”, vagyis a görög és olasz után leginkább „zenei”, lágy hangzását, éneklésre alkalmas voltát; erre példát is idéz eredetiben és fordításban). – Bajza József szerint⁶ tevékenyen részt vett a szerb Matica alapításában. (Ezt – másokkal együtt – Jovan Hadžić alapította, írói nevén Miloš Svetić, 1826-ban, Pesten; később, 1838-tól fogva, elnöke, Sava Tekelija – Popović segítette,⁷ az 1838-ban alapított Tökölyanumot is reábilizálta, s általános örökösévé tette. Iratai közt maradtak maga készítette imák, elmélkedések (a halálról) szerb nyelven (VM III. XXIV. 1.). Felekezetének a fővárosban egyik támasza volt. Jó barátja volt Lukijan Mušicki, a bácskai származású, egyetemet Pesten végzett, görögkeleti teológiai tanár, majd károlyvárosi püspöki adminisztrátor, végül püspök (1777–1837), ki a hazai és külföldi szerbekre irodalmi működésével nagy hatást gyakorolt, a magyarországi szerbeknek a maga körében mintegy kulturális központot teremtett, a szerb népköltészet termékeit gyűjtötte, Karadžićot, a híres szerb népköltési gyűjtemény szerzőjét támogatta; Vitkovics atyjának a halálára (1808), s magához Vitkovics Mihályhoz is ódát írt (1811), tűzbejövén Kazinczy említett episztolájától, s a szerb literatúrára édesgetvén barátját. Vitkovics, mikor Kazinczyt erről értesíti (VM III. 143.), nagy férfinak mondja őt, legtudósabb és legjobb papnak, sok nyelven beszélőnek, önérzetes embernek.⁸ Említett ódait Budán adogatta ki. Hátrahagyott költeményei négy kötetű közül is a két első Pesten és Budán jelent meg: 1838, 1840; a másik kettő Újvidéken: 1844, 1847.) Vitkovics 1811. dec. 24-én írt Kazinczynak Musitzkyról (ő így írja a nevet),

⁶ Bajza: *Szerb költők magyarul*. BpSz 214. k. 1929. 343–344.

⁷ Sava Tekelija – Popović (1761–1842).

⁸ Mušickiról I. Szinyei József: *Magyar írók élete és munkái IX*. Bp. 1903. 422–423.

Kazinczy már 1812. febr. 5-én egyenest Musiczkynak (ő így írja) ír; sajnálja, hogy Vitkovicshoz írt ódáját, mit az megküldött, nem érti; de régen tiszteli Mušickit, kivált Herder ismerete miatt; tudja, hogy ők férfias erővel igyekeznek a fátum által elsüllyesztett nemzetüket felemelni; szívesen kíván nekik sikert: „Az én patriotismusom nem ellenkezik a cosmopolitismussal, s midőn a magyar nyelvnek virágzását ohajtom, midőn azt, a mennyire tőlem kitelik, elősegéleni igyekszem, nem könyörgök azért az egeknek, hogy – más nyelveknek károkkal virágozzék az én nyelvem”, főképp nem kívánja annak a nyelvnek kárával, melyen „az Azan Aga mennyei szépségü elegiája énekeltetett.” (Kaz. Lev. IX. 276.) Küld neki saját művei közül valamit (vagy egyebet?), hogy tanulja belőle nyelvünk szépségét ismerni. „Vedd berekesztésül vallomáso-mat: Az igazság minden nemzettel, minden felekezettel közös, s a jók s bölcsek fellelik egymást különböző feleken is. Jaj annak a nyomorultnak, kinek szemei felakadnak a ruhán és a hangzaton!” Valószínű, hogy e levél az ajándék exemplárral együtt Vitkovics útján ment tovább (l. Kazinczy Virágnak: Kaz. Lev. IX. 343.). — Később, 1812. jún. 26-án (IX. 521.), V. Nagy Ferenc küldi Kazinczynak Mušicki három munkáját német fordításban. — Azután Kazinczy egész levelezésében nincs több szó Mušickiról.

Nemcsak szerb származása, hanem a szerbséghez, a szerb nyelvhez, kultúrához való vonzódása is kétségtelen tehát. Másfelől az is nyilvánvaló, hogy az egyáltalában nem lehetett akadálya a magyar írók közé való bevonulásának, ha a magyar irodalom vezéregyénisége úgy gondolkozott, amint Mušickival kapcsolatban az imént hallottuk.

De ő nemcsak hogy szerb vérből származott, hanem görögkeleti („ó-hitű”) papi családból, tehát oly körből, ahol vallási, egyházi hagyományhűség is ösztönöz a nyelvhez és nemzeti-séghez való ragaszkodásra, s amely általában érzékenyebb a nemzeti hovatartozás kérdésében. Vitkovics mindezek ellenére szívvel-lélekkel magyarnak tartotta és vallotta magát. Ebben

nagy része volt az ő magyar szülővárosának, abban gyermekkori környezetének, majd néhány tanárának s végül íróbarátainak. A gimnázium első osztályában egy Horváth Özséb nevű domonkosrendi tanára volt, aki magyarul tanította a tantárgyakat; Budán egy Tóth Farkas nevű, ki a költészet tanára volt, kedvelte őt verseiért, végül 1796–7 és 1797–8-ban Pápay Sámuel fokozta a magyar irodalom iránti vonzalmát s ébresztett benne igen mély tiszteletet Kazinczy iránt (amint már tudjuk). Viszont a II. osztályban Schuman Teofil cisztercita tanár szigorúan eltiltotta a magyar szólást, Vitkovics makacs volt, s egy ízben őt korbácsütéssel lakolt (mint később Toldynak ő maga beszélte).⁹ Pesten telepedvén meg, Virág Benedek, Révai és Horvát István vonzókörébe került. Az egymást követő (1805, 1807, 1811-i) országgyűlések nyelvi határozatait már fokozódó érdeklődéssel fogadja, üdvözli s híreszteli levelezésében. Örvend, hogy „a magyarok ismét magyarok akarnak lenni hazájokban” (1805; VM III. 5.); hogy a nemzeti játékszínről „articulus hozatott”, mert „csak a honi nyelv virágzása . . . hozhatja helyre hatvan esztendőök óta lett károsodásunkat. A honi nyelv szaporíthatja, erősítheti, világosíthatja nemzetünket. Talpköve ez Európában való további fenlételünknek” (1808; VM III. 11.); fő mulatsága, hogy magyar színelőadásokra jár (uo.); az 1811-i határozatokon fellelkesedve már azt kívánja, hogy „a pesti német új theatrumban is első legyen a magyar játszó-társaság” (VM III. 41.); Kazinczyval is közli a tannyelvre vonatkozó határozatokat, hogy nyolc esztendő alatt minden tudomány, a teológia is magyarul tanítandó: „Teljesítsék a magyar Egek ezt az áldott planumot” (VM III. 142.). „Valamíg nyelvünk . . . nem országosíttatik”, elmara-dunk Európa nagy nemzetei mögött (1810; VM III. 22–3). – Egy Kisfaludy Sándor sem buzoghatott hevesebben a „hazai” nyelvért! Nemcsak a nyelv, hanem a nemzeti dicsőség is szívügye volt. Az 1809-i insurrectio idején az Extra-Blattban né-

⁹ L. Toldy: i. m. 166.

hány tiszt s egy káplár kitüntetését olvasva, így ír Kazinczy-nak: „Éljének hazánk fiai, a kik minden sanyargatás mellett is kiszikráztatják Árpád lelkét.” (VM III. 95.) Viszont felháborodással közli a budai „burgerek” viselkedését, mikor a győri szerencsétlen csatából visszavonuló felkelőket kísérték: „Undokság volt nézni ezen kísérés nemét. Katonáinkat, nemes hazánkfiait, kik minden ellenkezés nélkül, csendesén jövének Budára be, fegyver között felfintorított burgeri orral, gúnyoló vigyorgással hurczolták be a kaszárnyába.” (VM III. 99.) Megelőzőleg a szabolcsi felkelőkről szólt, kik közül többet látott a magyar színházban; említi „scithai természeti büszkeségüket”, mi „az itteni számtalan servum pecusokban szemet szűr és nyelvet ereszt a rútmázásra”, ezek könnyen élő, önhasznukat néző nép, a haza védelmére csak ígérettel, pénzzel buzdíthatók (VM III. 98–9).

Mindez: a nyelvért való buzgás, meg a régi magyar dicsőség, vitézség kultusza: irodalmi eredetű, s az irodalomból elterjedt korszerűség, még ha az iskolában, tanárai útján jutott is el hozzá. Ily diszpozícióval kerülvén Pestre s ott írókkal közvetlen érintkezésbe, magyarságában még erősödött. Révait igen tisztelte, csak „atyám”-nak szólígtatta, de azért Verseggyvel is jóban volt, sőt „forrón szerette”, bár sokban nem tartott vele (Kazinczynál is mentegette, igyekezett vele megbékéltetni: VM III. 126–7.). Révait annyira irodalmi ősének tartotta Kazinczy triászja, hogy Miklós napját halála után is rendszerint kegyelelesen megünnepelték. (A triász, s benne Vitkovics, Révaihoz mérten kicsinyelte s nézte le utódát, Czinke Ferencet.) Bizonyára Révaitól merített ösztönzést Vitkovics a nyelvrégiségek iránti figyelemre. Így fedezett fel két kódexet is Egerben valahol, 1803-ban (a Kazinczy-, meg a Vitkovics-kódexet), s úgy készítettett aztán azokról másolatot Révai.¹⁰ Kazinczy 1817. jan. 13-án ezt írja Horváth Istvánnak: „Én azt hiszem,

¹⁰ L. *Nyelvemléktár*. Kiad.: Volf György. VI. kötet. Bp. 1877. XII–XIII. I. és VII. kötet. Bp. 1878. XLIII–XLV. 1.

hogy a' mi Vitkovicsunk Révainak nagy ellensége épen úgy mint Pápay" – de ő azért mindig szeretni fogja Vitkovicsot (Kaz. Lev. XV. 14.). – Virággal, a „budai Flaccus”-szal (VM III. 145.) még fesztelenebb viszonyban volt; már 1805-ben azt írja egy barátjának, hogy mindennapos nála (VM III. 5.); Kazinczynak rendszerint beszámolt Virág hogylétéről, s némi szeretetteljes humorral szolt a hajóhídon való megelégedett tanyázásairól, meg hogy hogy fogadta a Kazinczytól neki juttatott pénzt vagy tokaji „nektár”-t, Vitkovicsot Horváttal együtt mindjárt jól is tartván belőle (VM III. 148.).

Révaival s Virággal valószínűleg Horvát István (1804 óta barátja) ismertette meg. Az hat évvel fiatalabb volt nála, már 1799 óta Pesten tanulván (filozófiát, majd jogot) 1803-tól fogva Ürményi József országbírónál nevelősködött, s 1811 közepéig a fővárosban volt, azután gazdájával a pozsonyi országgyűlésre, majd Válra távozott, de később megint Pesten élt. Horvátnál megint egy évvel fiatalabb volt Szemere Pál; ez az 1807-i országgyűlésre jött fel mint távollevő követe, s 1808–9-ben az egyetemen hallgatott előadásokat. Ez időben ismerkedett meg Horváttal és Vitkovicsal. Vitkovics 1810-ben már mindkettejükéről nagy magasztalással ír egy barátjának (VM III. 21.), mint tudós és buzgó hazafiakról, kik által „anyai nyelvünkön igyekezeteiben” annyira szerencsés lett. Ők hárman, kiket Kazinczy „triászának” keresztelt, „összevetett vállal s forró igyekezettel” dolgoznak „nyelvünk virágzása előmozdításán” (VM III. 20.). Szemerét, mint rokonát már régebben ismerte Kazinczy (tudott verseiről: Kaz. Lev. IV. 23., 1806. jan. 17.), levelezni azonban Vitkovics és Szemere körülbelül egyszerre kezdtek vele, Pestről (1809 február), Horvát pedig 1810 januárjában. (Kaz. Lev. VII. 240.) De már 1803-ban, Kazinczy Pesten járván, meghívására ő és Vitkovics vele vacsoráztak (Kaz. Lev. VII. 242.). Mint már említettem, Czinke Ferenc helyett egy időben az egyetemi hallgatók kérésére Horvát tartott nekik praelectiókat a magyar nyelvből (VM III. 88–9., 119–20., 125.).

Már az iskolában a nyelv és irodalom iránt érdeklődésre bírva, így került Vitkovics Pesten önként Kazinczy hívei közé. Mikor 1808 szeptemberében Kazinczy Pesten járt, Szemere mutatta be neki.¹¹ Őt már Pápay ez irányban befolyásolta, s Kazinczynak írt legelső levelétől fogva hálásan ismételteti, hogy már egri diáksága óta Kazinczy lett ideálja, s ő tette magyar íróvá. Régóta („pelyhessége óta”) imádja, írja neki első (1809. febr. 3-i) levelében; műveinek köszönheti, hogy nyelvünk szent és kedves lett neki, s hogy ő azon lett íróvá; azok nélkül deákul vagy (isten őrizz!) németül írna (VM III. 80–82.). Kazinczy első válaszát repeső szívvel fogadja, s forrón csókolja azon sorait, melyekben őt barátjának nevezi (82.). Hozzá írt verses episztoláját nem győzi köszönni (1811. febr. 19.), ez lesz buzdítója a literátori pályán, melyre annakidején *Bács megyei*, a magyar Gessner, s a két Orpheus gyúlasztotta, s buzdítani óhajt anyai nyelvünk tanulására, terjesztésére több olyakat, kiket hit, nemzetiség elidegenített attól (134.). Az *Idylliumok* (Pápaytól kapott) régi példányát, melyet utána „jobb része Egernek” olvasott, Helmeczynek ajándékozta most (1812), hogy egy példányát magától megkapta (148.); megismétli, hogy ez édesgette volt a magyar nyelvhez. – Néhány hónap múlva meséit küldi neki, mikkel publikum elé akarna lépni, s kéri ítéletét, mert csak azt adja ki, amit ő is javall; így reméli, hogy a jobb fejű publikum Kazinczy tanítványára ismer benne, aminthogy *Idylliumai* és *Bács megyeije* által ő tette „csinosabb tollú” magyar íróvá (150–1.). (Meséit különben előre is Kazinczy újszülött kisfiának, Emilnek szenteli, ajánlja: 1811. aug.; VM III. 140.). Kazinczy észrevételeit megkapva (1813. márc. 6.), most már bátran lép ki közönség elé. – Hosszú évek múltával, 1820-ban is azt hangoztatja, hogy ő, ki első ifjúságában, Egerben kezdte megszeretni, míg ez az esze, lelke lesz, nem szűnik meg szeretésétől (176.).

¹¹ Nicóra János: *Vitkovics Mihály élete és irodalmi működése*. Kolozsvár, 1892. 20–21.

Hogy Kazinczyval „correspondentiába esett”, „még pedig per *te*”, azzal nagyra volt annak idején (1809), el is dicsekedett vele egy barátjának (VM III. 15.); Horvátnak, Szemerének írt leveleiben meg szokott emlékezni Kazinczyról, leveleiről, pesti útjáról; ha ők nem voltak Pesten, jelezte, mikor fog jönni (1812. okt., 1815. ápr.), gyűljenek fel fogadására, üljenek akkor egy „complet triaszi ünnepet” (34.), egy „literátori napot” (36.). Megírja Szemerének, mint borult Kazinczy nyakába, s mint láthatta „e borulásából” Kazinczy, hogy őt imádjá, – eldicsekedett neki, hogy Kazinczy három estét s éjt töltött önáluk (1812. nov., 42. l.). Ez nem sokkal azután történt, hogy Theodora házába költözött, s jelentette Kazinczynak, hogy ott, ezen „öröm-lakásában” várja ezentúl (1812. szept.); ily, a mi mostani szempontunkból figyelmet érdemlő utalásokkal csábítgatta: „A pesti táj rakva vagyon oly tisztelőiddel, kik várton várnak látni, köszönteni, ölelni. Teljesítsd reménységünket, kívánságunkat, s repülj el Széphalmodról közénk. Hidd el, új Pestet fogsz látni, s triászodat, ki utánad él és érted hal, ölelni.” (VM III. 151.) – Ez az új Pest már a Kazinczy irodalmi Pestje volt, míg . . . a Kisfaludy Károlyé nem lett. Jóban volt Vitkovics azzal is, de úgy vette észre, hogy az már a pesti írókkal „monopoliumot szeretne üzni”, márpedig ezt ő sohasem kedvelte (1823; VM III. 177.). Ők Kazinczynak nem monopolizált, hanem szabadon hozzácsatlakozott pesti hívei voltak, s Kazinczyval szemben is megőrizték mindennemű írói jogaik, nézeteik szabadságát is.

Vitkovics e szabadságnak (mi különben békés, társas hajlamainak is megfelelt) már akkor tanújelét adta, mikor Révai iránti minden tisztelete ellenére is szíves jó viszonyban maradt Verseghyvel, s őt Kazinczy szemében is kedvezőbb színekben igyekezett feltüntetni. De magának Kazinczynak némely, „a magyar fület sértő türhetetlen különösségei”-vel sem rokonszenvezett, amint ezt Pápaynak (talán kissé Pápay szájaizéhez is alkalmazkodva) írta 1817-ben (VM III. 24.); ugyanitt azt állítja, hogy ezt magának Kazinczynak is megírta régebben:

„Még akkor, midőn az ‚Epistolát’ írá hozzám, elijedve magyarságátúl, barátságosan tudatám vele, hogyna fel az oly elújított-ságokkal s ne törekedjék a nyelvben ugrást tenni . . . Nem használt a tudatás”. Ez időtájt különben már Kölcsey (l. híres lasztóci levelét!) és Szemere is ilyenformán gondolkoztak Kazinczy némely provokáló túlzásairól, sőt hibáztatták azt is, hogy csak fordít. Vitkovics egy későbbi (1823-i) levelében ugyanily értelemben ír, ezúttal Kazinczynak, az *Erdélyi Levelek* alkalmából: „Szépek fordításaid; de szebbek eredetieid. Magyarabb, nagyobb lélek czimzi ezeket. Így ítélnék sokan [tudjuk! Kis János is!], és én is bátorkodtam ezt neked megemlíteni.” (VM III. 178.) Ezekben a kérdésekben Vitkovics nem állt merevül szemben az ortológusokkal. A kritika kérdésében azonban, úgy látszik, egészen Kazinczy, sőt Kölcsey pártján állt. Már 1809-ben azt hiányolja, hogy „nincs kritizáló »Magyar Társaság«, nincsenek recenzióink”, amelyek gátat vehetnének „az ily holmi író csordáknak” (Fejér Eleknek, VM III. 18.), márpedig míg így maradunk, csak „a régi lengyel tánczot fogja járni literaturánk, tudniillik, amennyit előre, annyit hátra.” A *Tövisek és Virágok* kötetét 1811-ben e megjegyzéssel köszöni Kazinczynak: „szúrásait igen is helyben hagyom. Így, így majd elvederjük a gágogókat Parnasszusunk-rúl” (VM III. 133.). Kazinczy Kisfaludy Sándorról írt recenziójával is úgy látszik egyetért, legalább helyesli megbíráltatását; igaz, hogy Kazinczynak ír róla (1809. dec. 1.): Dréta Antaltól kapta Horvát István útján a hírt, hogy Kisfaludyt a recenzió „földig leverte s benne a nagy-embert kis-emberré változtatta”. Így félnek nálunk a recenziótól; a legtöbb csak dicsértetni kíván; ő hasznosnak tart ily velős recenziókat, még ha a magyar írók bosszankodnak is értök, stb. (VM III. 106.). (NB. ugyanez év áprilisában referált Kazinczynak, hogy ezzel a „nagy poétánk”-kal szerencsés volt megismerkedni: VM III. 90.; néhány nap múlva, „Hazafiúi szózat”-ját küldve, már így ír: „lásd, a Petrarcha rokonja hová rogyott!”; VM III. 93. – Később Füreden találkozott Kisfaludyval: 1821. júl.; szinte

ömlengve írja – igaz, hogy most Döbrenteinek! –, mennyire örülnek ők egymásnak. (VM III. 69.)

Hogy Kölcsey Berzsenyi-recenziója kiadásának a kérdésében a Tudományos Gyűjtemény szerkesztői gyűlésén (1817. ápr. 23.) csak ő meg Szedliczky voltak a változatlan kiadás mellett, azt már Berzsenyiről szoltomban elmondtam^{1 2} (Vitkovics írja meg Kölcseynek: VM III. 71.). (Tudjuk azt is, minő értesítéseket küldözgetett Kazinczynak, 1810–1813-ban, Berzsenyi pesti útjairól, külső viselkedéséről, versei kiadása ügyéről: VM III. 118., 119., 129., 144., 147., 155.).

Vitkovics különben Kazinczy levelezése (IX. 343.) szerint „soha sem vala felette bőv Levelező”; – neki sem sokat írt. Kazinczy pesti látogatásakor a Fejér Farkas fogadóban tett le számára egy pár sort (1808. szept. 19.); első igazi levelét 1809. febr. 3-án írta hozzá; ezzel együtt 1811-ig bezárólag 32, – 1812–14-ben már csak 13 levelet írt hozzá, 1816–18-ban egyet se, 1819–24-ben mindössze hetet. – Kazinczy is feltűnő keveset írt hozzá; először 1809. nov. 10-én (Kaz. Lev. VII. 46.); azután csak 1812. febr. 14-én (IX. 281.; ekkor küldi neki *Poetai Berkét*: „bár Te és Két Társaid, az az, az én Triásom nyájasan fogadnátok”); 1824. júl. 8-án (XIX. 153.: hogy jövőre éri el írósa 50. évi jubileumát), s 1820. szept. 16-án (XXII. 364): ennyi az egész.

Természetes, hogy mint a triász tagjai közül legállandóbb pesti lakos, igen sok szívességet tett Kazinczynak: nyomdában, könyvkereskedésben megbízásait teljesítette; előfizetőket gyűjtött munkáira (Báróczi), az *Erdélyi levelek* kiadására írók közt 300 forintot gyűjtött, Wesselényihez írt episztoláját néhány barátjával kiadta 1809-ben (Fejér, Kulcsár meg ő adták ki; l. VM III. 103.); titkos gyűjtés alapján két ízben pénzzel is segített rajta, stb.^{1 3}

^{1 2} Horváth János: *Berzsenyi és íróbarátai*. Bp. 1960. 152.

^{1 3} L. Kosztolányi Zoltán: i. m. 8–9.

Érdekelhet bennünket, hogy mint Pápay volt tanítványa, hogyan vélekedett Horvát István recenziójáról s általában Pápayról. Egy Ivánszky Antal nevű volt tanulóársának, ekkor már egri tanárnak ír róla 1810-ben. Közli vele, mint került barátságba a pesti írókkal; Horvát recenziójáról szólva hihetőnek gondolja, hogy Pápayt az elakasztotta *A Magyar Literatura Esmérete* folytatásától (VM III. 21.); majd Révai nagy grammatikáját, Verseghyét, a Víg László-féle értekezést, s Kazinczy *Régiségeit* ajánlva neki, mint „magyar nyelv tanítónak”, így folytatja: ha ezeket elolvasta, ítélje meg, követheti-e Pápayt, „a kinek literatori érdemeit – úgymond – megösmérem, tisztelem, főkép mint volt tanítványa”, – de mindenben sem őt, sem mást vaktában nem követ (23.). Nyilvánvaló, hogy ő is, mint mások, nyelvi szempontból nézte Pápay könyvét, s Révai-ellenessége miatt nem tartotta szerencsésnek. – Kazinczy-nak már 1809. márciusában írt róla, éppen a nyelvi röpiratok alkalmából; úgy véli, Pápay „nem éppen igazságtalanul rostáltatott”; amit a rostáló, mint hiányokat előhord, már mindenki rég olvashatta történelmi és diplomaticus könyvekben; „Egyébiránt is a ki oly lármás és más legnagyobb férfiakat megítélő könyveket írni akar, attól minden gondolkodó megkivánhatja, hogy mindazt értse, a mit megítél; mind pedig a tudománynak, melyről ír, régi s jelenlévő állapotját ösmérten ösmérje. Pápay úr úgy lépett ki, mint bíró a Révai és Versegghi közt folyt pörben.” (87.) Ez már teljesen Horvát szellemében szól. (NB. Kazinczy enyhébb recenziója az *Annalenben* még ekkor nem, csak 1810-ben jelent meg. Ez év decemberében Vitkovics még azt közli Kazinczyval, hogy Horvát soha sem kötött volna bele Pápayba, ha Takács előzetes hirdetése és ellene az országbíró-nál való ármánykodása fel nem ingerelte volna; 110.) – Mindezekben, úgy látszik, kevés tekintettel volt hajdani személyes viszonyukra. Megszakadhatott köztük azóta minden érintkezés; csak 1812-ben, s épp Kazinczy ösztönzésére kereste fel őt levéllel Pápay, s onnan kezdve irogattak néha egymásnak. Erre pedig az adhatott alkalmat, hogy Vitkovics Kazinczytól

Idylliumait kérte, mert az ő példánya kopott; s elmondja róla, hogy ezt Pápaytól kapta Egerben, a már tudott körülmények közt (1811. dec. 24.; VM III. 143–4.); 3 hónap múlva már azt köszöni Vitkovics Kazinczynak, hogy ezt a „legkedvesebb tanítóját” a vele való levelezésre rábírta; írni fog neki, s a triászt vele megismerteti (146–7.; úgy látszik, a Vitkovics-episztolát köszönte meg ez első levelében Pápay, de ezt a helyet nem értem egész világosan: „köszöni, hogy nevét epistoládba beiktattam”). De Pápayhoz mindössze egy 1817-i levele ismeretes (VM III. 23.); az őhöz írtakból egyetmást Kazinczyval szokott közölni: így Pápay véleményét a *Mondolat*ról (írtóztató bolond műve egy fantasztának, szörnyfajzatja Veszprémnek, a szatíra névre nem méltó: 159.), Helmeccy „nuntiumáról” (kifakad ellene, 161.); s biztosítja Kazinczyt Pápay tiszteletéről (171., 180.; ez utóbbi alkalommal, 1824 májusában, Pápán is megfordulván, egy-két órát töltött Pápaynál: „Forrón köszönt ez is tégedet, mint régi imádód”).

Azok közt, kik Pesten Kazinczy híveiként fejtettek ki irodalmi munkásságot, Vitkovics korántsem tartozik a jelentékenyebbek közé. Ő inkább az írói rend összetartozása érzésén munkálkodott, mire társas hajlama s kedvező anyagi körülményei képesítették. Valószínű, hogy mint idegen ajkú ifjú nagyra becsülte a magyar írók barátságát; a literátorságot mint életformát („pályát”) élvezte, bár prókatori nagy elfoglaltsága miatt sem sokat nem írhatott, sem el nem mélyedhetett. Amazok viszont kedvelték őt jó kedélyéért, ragaszkodásáért, engedékenységeért, melynél fogva mereven semmit ki nem élezett, az ellentétek elmérgeződését akadályozta, szükség esetén békített. Elég tekintélyes jövedelme volt; nem sajnálta jól tartani vendégeit; pincéjében nem egy hordó bor állt, különösen egri vörössel szolgált szívesen; vidám hangulatot támasztott maga körül, jó hangja volt, s kedvvel, szépen énekelt. Mondhatni, átmentette a vidéki társas módokat és modort a literatúra kijelölt fővárosába. Szívesen dalolta saját szerze-

ményeit (*Ivó dalát*); de úgy látszik, ismerte az akkor elterjedt „ének”-kincset: újabbat (*Ez az élet úgy sem sok . . .*) és régiebbet (*Felemelé Kádár . . .*; VM III. 19.); Döbrentei különösen kettőt daloltatott vele: *Nem adott az Isten nekem nagy palotát . . .*, meg a *Füredi pásztor dalát*.¹⁴ Barátai lakodalmán is ő szolgáltatta a „zenét” mint Ferenci Jánosén Felsőörsön (VM III. 45.), a Szemere Pálén, bár betegen, de „baráti kötelességét” teljesítve (III. 161.). Korbély Mihály pécsi kanonoknak is sok „magyart” dallott egyidőben Horvát István szállásán (III. 162.). Az ő „attikai” vagy „literaturázó” estvéi (III. 78.) Pest irodalmi életének egyik magyar különlegessége voltak. Ízelítőt adhat róluk Döbrentei levele Berzsenyihez Vitkovics halála után.¹⁵

Gyakorlati oldaláról ápolta és mozdította elő az irodalmat mindazon szolgálataival, amelyeket íróbarátainak tett könyveik kiadása s eladatása, terjesztése által. *A magyar könyvel: terjesztéséről* cikket is írt a Tudományos Gyűjteménybe (1821);¹⁶ természetesen az „anyai nyelv” előmenetele érdekében tartja azt szükségesnek, mert hogy a hazai nyelv „ezen áldott országban” divatba jöjjön, azt, ha csak a hálátlanság mocskaát nem akarják viselni magukon, még az „idegenek” is méltán óhajthatják, kik a szent korona védelme alatt békén, bőségben élnek, vagyonosodnak, hivatalokra, sőt méltóságokra is feljutnak. Nincsenek magyar olvasók, könyvvevők: ez a panasz; de legyenek írók, kik olvasásra méltót írnak. Fő akadály, hogy nincsenek magyar könyvárusaink; magyartalan könyvárusaink inkább iparkodnak a más nyelven írottat eladni, s a magyarok közül is azt; amit maguk költségén adtak ki. A pestiek közt van egy-két kivétel. De a magyar olvasót ne a nagyvárosokban (mint a németeknél s franciáknál), hanem a mezővároskákban, leginkább a falukban kell keresni. Az egész

¹⁴ Kosztolányi Zoltán: i. m. 13.

¹⁵ Közölve: Kosztolányi Zoltán: i. m. 10–13. Vö. még Szvorényi József: VM III. XXVI. 1. (részben Toldy kéziratoss jegyzete alapján).

¹⁶ L. VM II. 211–224.

hazában csak 16 könyvárus van; Pesten négy, Budán egy, Pozsonyban négy, Debrecenben három. Könyvkötők is (vannak vagy százan) szoktak ugyan könyvet árulni, de többnyire ájtatos és iskolai könyveket. Aki tehát nagyvárostól távol lakik, nem lát könyvet; ha látna, venné. Keresni kellene hát magyar könyvárusok helyeket és hitellel bíró hazafiakat, kik vállalnák magyar könyveknek árulását procentummal vagy anélkül. Legalkalmasabb volna minden ts. vármegyében (még ha van is ott könyvárus) a levéltárnok urakat megkérni és megbízni, hogy minden magyar író vagy kiadó hozzájuk küldhetne néhány példányt eladásra a kijött munkából. Gyűlés idején, s máskor is, a magyar nemesség, papság, ifjúság venne egy-két példányt a levéltárba letett munkából. A faluból is könnyen lehetne oda könyvért küldeni vagy berándulni. Nemes asszonyságok, kisasszonyok közül ritka bocsátaná el férjét, ösmerősét a gyűlésre könyvrendelés nélkül, főképpen téli időben. A vármegyék azt miért ne engednék meg? Ők az oszlopok, melyeken a constitutio, ezzel a haza, s mindaz, ami magyar, biztosan nyugszik; ily célra szánhatnának egy szobát, egy zugolyt. Ahol a levéltárnok nem vállalhatná, ott volnának a perceptorok, exactorok, ottlakó szolgabírák, a viceispány urak felvigyázása alatt az expeditorok. Veszik a könyvet bizonyára, csak árulni kell. „Ajánld, kérd, told rá szép szóval; meglásd, ott nem hagyja.” A nemességhez, papsághoz, szépnemhez intézett buzdítással végzi cikkét, e „hazafiúi buzgóságból eredt kiiramodásit”.

Mindenesetre igen eredeti orvosság ez azon bajok ellen, melyeket Kármán *A nemzet csinosodásában* oly sötét színekkel rajzolt. A vármegyét, a constitutio oszlopait tenni meg őréül és alapjául mindannak, ami magyarságot, hazát, nemzetet jelent, s így a literatura hathatós elterjesztésének is: a magyar viszonyok ismeretéből fakadt gondolat. Jellemzi az irodalomról mint hazafiúi ténykedésről való gondolkodást is. Annyi ez, mint a constitutióba, az „alkotmány sáncaiba” beilleszteni, befogadni a literatúrát, a constitutio őrére bízni rá a literatura

terjesztését is.¹⁷ – Érdekes azonban e terv azért is, mert jellemzi a városivá fejlődni óhajtó irodalom szorult helyzetét a gyakorlatban: abban a „nagyvárosban” sem forgalomba hozója, sem felvevő közönsége nincs elegendő számmal; közönsége a magyar vidék volna: a „megye”: de az meg nem jut hozzá. A régi megyei magyar világ s az új irodalom által birtokba vett főváros között a szellemi érintkezést biztosítani s állandósítani: mind a régi magyarságnak, mind az új irodalomnak létérdeke volt, s e nagy, gyakorlati érdek szolgálatában eszelte ki Vitkovics az ismertetett tervet. – Hogy a baj fő okát jól látta (abban ugyanis, hogy az irodalom nem magyar ügynökökre s nem magyar városi közönségre támaszkodik), azt igazolja a Pesten gyökeret verni sehogyszem tudó magyar játékszín sorsa is.

Vitkovicsnak, mint nem magyar származású írónak magyar nyelvkultuszán még felülőbb e korszak irodalomideáljában a nyelvi nemzetiség jegye, mint másokén. Azért is állapodtam meg e kérdések körül, mielőtt műveiről magukról szólnék. Ezek közül is, bár ma már ismeretlenek, mint a nemzetiségnek a játékszín által való szolgálni óhajtását említem meg színműveit. Bizonyára a színház ügyei iránt oly élénken érdeklődő barátjának, Szemerének is része van abban, hogy figyelme ez irányba terelődött. Toldy Ferenc sorolja fel színműveit (Döbrentei jegyzeteire is támaszkodva). Nyomtatásban egy sem jelent meg közülük; előadatásáról csak egynek, a *Megengestelés* című, francia eredetű, de németből fordított érzékeny-játéknak, van tudomásunk (1809 ápr.); ennek előadásáról

¹⁷ Utólag látom: Gyulai (*Vörösmarty életrajza*. Bp. 1879.³ 81.) a Marczibányi-intézet jutalomkiadásai ünnepélyével kapcsolatban (mely holmi főispáni beiktatáshoz hasonlított) mond hasonlót: „Valóban ez ünnepély emelni kezdte az írók Verböczi népe szeme előtt. Az irodalom mintegy fölvetetett a rendi alkotmány sánczai közé, vagy legalább azok az írók, kik a Marczibányi-jutalmat nyerték.” – De ez csak a pompára és a beszédekre vonatkozik. Vitkovics terve gyakorlatilag veszi igénybe az alkotmányos szervezet a literatura szolgálatában.

Kazinczyt is értesítette (ápr. 29.); ő a darabot igen művészinak (franciásan kiválónak) és emberinek tartotta; érdekelte az előadás, mert ekkor hallá önnön stílusát publice declamálni; a darab sokakat megrikatott, még Szemerét is, sőt az utolsó felvonásban már ő maga is sirt. Két más darabot németből (az egyiket Kotzebue-től) „magyarított”, Toldy szerint „Dugonics és mások nyavalyás példája szerint”, a Kotzebue-félében (*A keresztos vitézekben*) magyar történelmi alakokat szerepeltetve. Végül Gyöngyösi nyomán írt egy „nemzeti vitézi játékot” *Mars Venussal Murány alatt* címen, s egy szomorújátékot *II. Rákóczi Ferenc Rodostóban* címen, melyhez „tárgyat és lelkesedést” Mikes levelei adtak. Ez Mikes irodalmi hatásának legkorábbi példái közé tartozik.¹⁸ Különben Schiller egy értekezését is lefordította, s *A játékszín* címmel névtelenül közzé is tette Kulcsár Magyar theátrumi Almanachjában (1814). A magyar drámairodalom múltjáról is tudhatott valamit, különösen Horvát Istvántól. Attól tudta, hogy Bessenyei szerint Bornemisza Péter lefordította Sophokles *Elektráját*, s játszották Pesten már akkor. Kéri Kazinczyt (Horvát intésére), hogy keresse fel Bessenyeit, s tudakolja meg, megvan-e nála ez a Bornemisza-féle darab (VM III. 112.)

Ezek után szólhatunk irodalmi műveiről: prózában írt meséiről, verseiről, meg kéziratban maradt levélregényéről.

Mesét, nem tudni, miféle ösztönzésre, már igen korán kezdett írni, 1798-ban; az időből maradt egy füzete „Mesélés” felirattal; ebben található meséi közül kettő (*A pinty és fülemile*, *A galamb és kácsa*) 1817-i kiadásában is megvan;¹⁹ 1805-ben is irogatott; azokat Horvát István és Schedius bírá-

¹⁸ Kazinczynak írja 1810 októberében, hogy nem házasodhat; szépet, szegényt nem vehetett volna el, hacsak Mikes szavaival nem kérte volna: „Gyere hozzám szegényhez, te szegény; legyünk ketten szegények!” (VM III. 131.)

¹⁹ Nicóra János: i. m. 19.

latára bízta.²⁰ Utóbb jambusra akarta átírni, de Szemere lebeszélte róla.²¹ 1809 márciusában Kazinczy már tudott meséiről, helybenhagyta, s Lessing követésére intette (VM III. 83.); ekkor már 36 meséje volt. 1812 szeptemberében (mint fentebb érintettük) publikum elé óhajtván kilépni, kérte Kazinczytól meséi megrostálását (VM III. 150.); a következő márciusban már keze közt voltak Kazinczy észrevételei, s hozzálátott jobbítgatásukhoz. Kazinczy, úgy látszik, a dicsérettel sem fukarkodott, jó emberéről lévén szó. Kazinczy Horvát Istvának írta 1813. jan. 15-én: „Vitkovics a’ kimondhatatlan szépségű Mesékkal és Epigrammákkal örök fényt vönt magára” (Kaz. Lev. X. 220.). Végül 1817-ben adta ki ily című kötetben: *Vitkovics Mihály’ Meséji és Versei* (Trattner J. Tamásnál) „Kazinczy Mark Emil Ferencznek Ferencz’ fijának” ajánlva. (Kazinczy e fia 1811-ben született; Vitkovics akkor előre is neki szentelte meséit: „Hozzátok és így már hozzája is való Barátságomnak jeléül és emlékéül ajándékban adom neki Meséimet. Legyenek övéi, legyenek az ő nevének szentelttek. Még ugyan éretlenek, de míg Emilled felnő, egészen meg fognak érni.” Kaz. Lev. IX. 45., 1811. aug. 6.) Hetvenegynéhány mese van benne. A mesék anyaga nem mind sajátja; Aesopust, Lessinget követte. Pesti Gáborról legalábbis tudott: Kazinczy 1808. okt. 29-én (Kaz. Lev. VI. 106.) kérte Szemerét, hogy másolja le számára Pesti meséit; 1809. dec. 25-én Vitkovics ajánlkozik Kazinczynak, hogy Ferenczi Jánossal Bécsben lemásoltatja (VM III. 113.); 1811. aug. 6-án megírja neki, hogy Bécsben Sándor István mutatta neki, de nem adták oda, hogy másolásra lehozassa (VM III. 141.).²² Vitkovics erre 1813.

²⁰ Uo. 63.

²¹ L. Szvorényi József: VM III. XVIII.

²² Kazinczy Horvátot kéri, hogy másoltassa le Ferenczivel Kaz. Lev. VII. 304.); 1813. márciusában Helmecczynek írja: Vitkovicsot „Igen is, tüzelni fogom, hogy Meséjait adja-ki ’s képét metszesse. Semmi az, hogy munkáji nem tennének egy csomót. Vegye mellé Lessingnek Dissertatióját a’ Mesék felől, ’s irassa-ki valamely ismerőse által betűről betűre

márc. 30-án jelenti, hogy igyekszik saját meséit mennél előbb kiadni, s így folytatja: „Lessing dissertatióját, úgy a Pesti Gábor ‚Meséit’ is nem sógorosítom össze. Originalitásuk létre hadd jöjjenek ki originaliter” (VM III. 154.). (Ezentúl Kazinczy egész levelezésében nincs szó Pestiről.)

Maguk a Vitkovics meséi, sajnos, nem sokat érnek. Csoda, hogy Kazinczy helybenhagyta kiadásukat, sőt dicsérte is. Alighanem a műfaji szempont hangolta kedvezően: irodalmunkban oly rég hiányzott e műfaj, viszont az újabb német már jeles példákat adott rá. Vitkovics kortársai is többre tartották értéküknél. Mese-leleménye nagyon kevés; előadásából minden élénkítő alakítás és fűszer hiányzik; sokszor világosan látni, hogy a tanulsághoz van hozzá eszelve valami mese-féle; a tanulság szinte prédikációi komolysággal mutogatja magát a különben rövidke, eseménytelen mesék egész folyamán. Leginkább az állat-, többször a növény (virág) -világból veszi anyagát, olykor isteneket, embert is szerepeltet. Sava-borsa alig van egynek is közülök. Vagy meséjük vagy csattanójuk, karakterisztikus mondásaik miatt még legjobbak: a 6., 24., 31. sz. az I. csoportból, a 10., 28., 30., 36., 39., sz. a II. ből. Ízetlenségük illusztrálására legmegfelelőbbek az I. 10., 18., meg a II. 5., 6.(!), 11., 34. számúak.

Meséi kötetében versek is megjelentek. De verseiről majd alább. Azok kronológiájához ugyanis, de más szempontból is, bizonyos adatokra van szükségünk, melyek egy kéziratban maradt prózai művéből ismerhetők meg.

Előbb tehát *levélregényéről*, melyet csak Szvorényi tett közzé (a II. kötetben), *A költő regénye* címen. Toldy szerint^{2 3} ez Vitkovicsnak „Pesten lakta első idejéből” való. A regénybeli levelek közül csak az első van keltezve: Egerből, 1800 szept-

---

a' *Pesti Gábor Fabulájit* a' Bécsi Csász. Bibliothecából, 's nyomtattassa a' maga *Meséji* 's *Epigr.* mellé, mint én a' *Berket* a' *Dayka* versei mellé. . . . Könyve a' *Pesti Meséji* által még kapóbbá lesz.” (Kaz. Lev. X. 293.)

^{2 3} Toldy Ferenc: i. m. 167.

temberről; hőse, Vidényi, maga Vitkovics, s így a hősével történők egyszersmind az ő saját életrajzi adatai, legalábbis a kronológiát illetőleg. A „regény” 1802-beli eseményekkel zárul, Vidényinek a censurára való készülésével, s utolsó mondata szerint ő „nem sokára prókátor, még pedig pesti prókátor leszen”. Ez 1803 júniusában történt meg. Nem valószínű, hogy a vizsgára készültében (amit a levelekben többször, mint komoly, s el nem siethető dolgot említ) ráért volna még e művét írni. Az meg, hogy „missilis” levelekből állította volna össze, mint Császár hinni hajlandó,²⁴ egyáltalán nem hihető, annyira látni bennük a tervszerű, irodalmias folytonosságot. Kormeghatározó adat, mi 1802 után megkötné a találgatást, csak egy van. Ez: Vidényi többször énekel társaságban, s éneklí egyebek közt Csokonai két dalát: a *Szemrehányást* (az 1800-i szüreten, V. levél; ugyanazon év őszén: VIII. levél), meg a „Reménységet” (ugyanazon év karácsonyán: XIV. levél); Csokonai e két dala azonban csak 1803-ban jelent meg hangjeggyel, Bécsben; mégpedig a *Szemrehányás* („egy dal, a muzsikáját készítette Stipa úr”)²⁵ A *pillangóhoz* c. ódával együtt („muzsikáját készítette Haydn úr”);²⁶ a másik, A *Reményhez*, Kossovits József kassai zeneszerző dallamával (melyre Csokonai írta).²⁷ A *Reményhez* igen kedves darabja volt; még 1820-ban is abból idézve zárja egy Kölcseyhez írt levelét: „ölelünk, csókolunk, s mint távollevő védangyalunknak bókölünk untalan” (VM III. 79.). Ezeket hát aligha énekelhette, s aligha írhatta, hogy énekelte 1803 előtt. Kizárva ugyan nincs, hogy nyomtatás nélkül is elterjedt a két dal. Viszont szövegüket a *Lilla* c. kötetből (1805) is megismerhette. Tehát az 1803 sem bizo-

²⁴ Császár Elemér: *A magyar regény története*. Bp. 1939². 81.

²⁵ NB. Stipa Mátyás bécsi zenész; egy melódiáját alkalmazták Csokonai versére. L. *Zenei Lexikon* (Szerk. Szabolcsi Bence és Tóth Aladár. Bp. 1930–31.) Stipa címszó alatt.

²⁶ L. Szinnyi József: i. m. II. 399.

²⁷ L. *Zenei Lexikon*, Kossovits címszó alatt.

nyos keltezési éve a műnek. Egyéb fogódzót nem találok. (Lehetne még ez: Szedliczky Imre öccse, Lajos meghalt, s ő verset írt ekkor: LV. levél.) Azt hiszem hát: 1803 júniusa (vizsgája) előtt s az említett két dal megjelenése előtt nem írhatta. Minthogy pedig a pesti írókkal ügyvédsége első éveiben került bensőbb viszonyba, s legtermékenyebb éveinek 1804, 1805, 1806 látszanak a versszerzésben is: talán ekkori lehet a levéregény is.²⁸ (Meg kellene nézni: hű kiadás-e?)

A levelek zömét Vidényi írja Makó Palinak, elébb Egerből, hol jurista, majd Pestről, hol jurátus, és mindkét helyről való kirándulásairól (Egerből Lénárdfalára, Tállyára, Pestről a Bánátba).²⁹ Az egri Bernáth Lidit szereti; ő maga is, a leány is egy ízben kísértésnek van kitéve; de azután annál eltökéltebbek szerelmükben, s csak azt várják, hogy Vidényi levizsgálhasson; míg azonban ez Pesten jurátuskodik, a leányt máshoz (Abanyihoz) kényszerítik szülei, éppen, mikor Vidényi hivatalos kiküldetésben a Bánátban jár, s Lidi segélyt kérő leveleit meg sem kaphatja. E rövid időnek eseményeiről Vidényi két barátjának levélváltásaiból értesülünk (Jani, Pali). Vidényi lassanként, úgy látszik, beletörődik veszteségébe, s igyekszik visszatérni az élet rendes kerékvágásába: készül az ügyvédi vizsgára.

Műfaja, mintái. „Szentimentális levéregény.” (Werther. *Bácsmegyei*, 1789; *Szigvárt*, 1787; „*Fanni emlékezete*”(!), *Uránia* 1794–5, Vidényi ezt olvassa egyszer, sírva: *VM* II. 52. – A levélformát illetőleg kérdés, ismerte-e már ekkor Mikeszt; néhány levélzáradék – 68., 72., 82. l. – arra látszik mutatni. – Hogy saját élet-anyagát teszi meg tárgynak: a *Dichtung und Wahrheit* példája? – Nemzetileg irányzatos, módit, külföldies-

²⁸ Horvát Istvánhoz Tiszaroffról 1805-ben írt episztolája Lidiről mint számára már élve megholtól emlékezik. L. alább.

²⁹ Egerben: 3–19., 79–80., 82–3., 96–107. l.; Lénárdfalán: 20–34.; Tállyán: 80–82.; a Bánátban, Szentmiklóson: 85–96.; Roffon: 108–115.; Pesten: 63–79., 84., 115–118. l.

kedést, öltözetet, majmolást, elpuhultságot emlegető részleteiben: Gvadányi.)

Szentimentális jellege megvan, de nem oly mértékben, mint a többinél; megvan témájában, a barátság és szerelem életbeli főszerepében (értekezéséfele a szerelemről: 42.); abban, hogy érzelmi élmény a tárgya, kevés mozzanatban kifejlődő; van benne „érzékenység” is, sírás, de nem örökké, s rendszerint indokoltan; hullámosabb kedélyélet; sem az ifjú, sem a leány nem tipikusan szentimentális lény; egy ideig a leány kissé fölényes, játékos viselkedése, a katasztrófa után Vidényi gyógyulásra hajló, egészséges kedélye hártja el az érzelgős műfaj csábításait. Csak – kettejük ideiglenes megtévedése után – újbóli összeemeledésük érzelmesebb jellegű, s Vidényi részén kissé férfiatlan is. (54.) – Nem egyenest a leánynak ír, hanem barátjának: így több elbeszélő elem kerül bele. – Egészsége-sebb légkört teremt a többszöri környezetváltozás, új tájak, új emberek (egyéniségek) elénk kerülése. – Szerelmes-típus is többféle, sőt ki is figurázva – egyiknek valóban szentimentális epekedése (Imre és Nancsi: 13., 15., 17–18.), egy özvegy férfinak izetlenkedése (26.); bemutatva egy már hinni sem tudó, kiábrándult leány (66.), több más, aki vigasztalva kötne magát Vidényire. Olykor, kifejezéssel, mintha saját alkalmi érzélgését is kigúnyolná: mikor Lidivel újból egymásra talál-nak, s Vidényi „érzésben elrészegült ajkáról” édes szavak foly-nak: „Ez érzékenység özönéből a ránk jött anya eveztetett ki” (56.); ugyanők máskor sokat „papoltak” (58.). – De különö-sen a katasztrófa utáni rész mutatja józanabb jellegét: részle-tesen elbeszéli útját a Bánátból vissza (97.), irodalmi ügyekben válaszol (102–3.). leír egy kertet (110.), közli a meggyvíz receptjét (111.), elmondja, mint aludttelezett a gyermekekkel (113.), a halászat módjait ismerteti (114–5.), törvényeink avultságát fejtegeti (116.), elmondja, hogyan rázott le egy „víg szánakodót” (117.; józan önszemlélet); végül egy társaságban még énekel is: „elfúj” vagy kettőt a víg dalaiból, mivel szo-morút nem fújhat könnyezés nélkül (118.). Nem hal meg, mint

más szentimentális szerelmesek, hanem prókátor akar lenni (legutolsó mondata szerint).

Egészben véve sokkal közelebb áll a valósághoz, mint az irodalmilag előlegezett mintákhoz. Alighanem minden alakja, nevével együtt, életbeli ismerőse (Imre = Szedliczky, 16.); még egy „iberok”-ról is megmondja, ki volt a szabója („Pászthy-remekezte”: 13.). A helyszín is mind valódi. Kivált Eger szinte modern regények realizmusával van benne folyvást éreztetve (a líceum: a „nagy épület”; a püspök-kert, a kálvinista kert, a templom, a Rác utca, az ispotály); látkép is a kálváriáról nézve a környékről s a városról (38.). Ha utazik Vidényi, pontosan tudjuk, milyen helyeken megy át (20., 99.). Pesten időtöltésül az Orczy-kertbe megy sétálni (77.). Stb.

De a valóság nemcsak adott keret és helyszín, hanem érdeklődéssel, fogékonyan figyelt tárgyi elem, *reális szemlélet*, mely ha olykor prózáilag is, de hitető módon vesz részt az összhatásban, szilárdabb elemként a szentimentalizmus folyásában. Néhány ilyen hely: szüreten a szedők „fecsegései” (8–9.); a szüreti est (10.); utazáskor a kutya mint lábmelegítő (20.); társasjátékok: botosdi, zálogosdi (21–2.); mákos csíkot esznek (26.); slivovica a plébánosnál (29.), lapocka-tánc (31.), kártyázás (65.), a Borbélyné kertje (110.), a zöld firhangos szoba (111.); Pestre a roffi lutristával megy (115.). – Eredeti egyéniség arcképe: sógora (108–9.); jelenet: a jurátusok esküvétele (67–8.); életkép tömören: lakodalmi készülődés (93.). – Ily tárgyi szemléletek fokozzák az egész történet *éltszerűségét*, s jellemzők e lírai műfajban az egészséges valóságérzetre. Olykor kétségtelen a művészi szándék is bennök; rokokó ízlésű „scena”: 59. (leülnek a fűbe stb.); idilli élet-elképzelés: 62.; Tisza-parti táj (111.).

Ez a valóságérzék és részletező hajlam a Gvadányiéra emlékeztet, melyet Arany hitető ereje miatt dícsér. Gvadányira egyebek is: nemzeti szempontú kritikája a Pesten tapasztaltakról: módi, majmolás (39.), némettség (68–9.), „franciás románok” (75.), „várostársaság” (77.), magyar leányok bal ité-

lete a nyelvről, idegen nyelvtanítóiak (65–6.), a jurátusok erkölcsi (70–1.). Mindez éppen nem konzervatív, hanem modern (korszerű) gondolkodás abban az időben. Mai értelemben is modernebb gondolatai vannak a törvények reformálásáról, a constitutio sérelme nélkül (115–6.), s a feleség műveltségéről (76.; ellentétben Berzsenyi felfogásával).

Gondolkodásbeli korszerűsége másfelől már jellemző adalék az ő írói pályája kezdetéhez is, s ennél fogva *személyi érdekű*. Tudnunk kell, hogy Vidényi poéta is (51.), egri principálisa (Dékány) is az (39.); vele és Szedliczkyvel (16.) magyar literatúráról szokott elmélkedni. A nemzeti nyelvről egy levelében egész kis értekező modorú szakasz olvasható (9.). Olvasmányai: Cicero és Horatius (12., 114.), Horác és Gessner (85., 86.); Fannit már említettem (52.); Tállyára *Himfy Szerelmeit* viszi ajándékba Szedliczky Imrének – az rögtön „elragadtatással olvasta”; Pestre utazva Balpüspökin Fejér Antal prókátornál időz, ki sok dolga közt sem feledkezett meg anyanyelvről, s Barclayust magyarra fordította (64.: egy író prókátor! ami ő is lett). – Nyoma van játékszín iránti érdeklődésének: a pesti német színházban két ízben jártáról (Kotzebue-darabok!) értesít (72., 79.). *Rákóczi Rodostóban* c. darabjához pedig talán már tállyai látogatásakor szerezhett némi sugallatot; megírja ugyanis (81.), hogy Imre végül a „tállyai ritkaságokat” mutogatta meg neki, „melyek csak a Rákóczi építette puszta omladékokból állanak”. Nem világos egy későbbi levelének ez a passzusa (de szintén idevág): „A magyar játékszín története nálam van” (103.). – Azon, Horvát Istvánhoz később írt episztolájához, melyre Berzsenyi írta hozzá ellendarabként a magáét (a város dicsérete a faluval szemben): figyelmet érdemel roffi életmódja ismertetése, egy utalással Pest ellenében kitüntetve (108–109.), meg a kert (110.), majd egy hangulatos Tisza-parti esti kép (111.).

Falu és város e szembeállítása nemcsak horatiusi téma; Vitkovicsnak élmény, s egyúttal, mint láttuk, az irodalmi élet korszerű kérdése.

Végül a regényke személyi adalékai közül az utolsó csoportbelieket lássuk, melyekkel már következő fejezetünkhöz: verses művei megbeszéléséhez kapunk átjárót. *Éneklős természetét*, énekelni szeretését értem. Vidényit társaságban rendszerint (olykor „ráesve”) kéri, eröltetik éneklésre és „siketítő tapssal” (29.) jutalmazták. Énekléi pedig, mint láttuk, Csokonai két dalát, Verseghy „Nefelejts”-ét (30.), a maga szerzeményei közül legtöbbször *Ivó dalát* (11., 17., 29.), s Lidi énekléi a *Mi hasznom van abban énnékem . . .* kezdetűt (11.), mely nyilván azonos a versei közt *Nem hasznom énnékem* címen olvashatóval (VM I. 3.). Éneklésmódja „nem mesterséges”: meg van különböztetve mások „mesterséges” éneklésétől (30.). Énekel egy „együgyű” „pásztori dalt” is, ezt: *Hej pajtás, be nevetem . . .* (30.); s az mindnyájuknak tetszett „együgyű nótája mellett is”.³⁰ Egy kisasszony németül danlott a „Bájos síp” nevű énekjátékból „mesterségesen”, egy hadnagy meg olaszul, franciául, németül „felséges mesterséggel” (30.). Vitkovics hát nem volt elfogult az idegen dalokkal szemben, de a magyar nyelvet „melódiásabbnak” állította a németnél, amely „csak recsegő nyelv”. (65.)

Énekelni tudásában, s annak társaságbeli gyakorlásában van a gyökere dalköltészetének, s abban is az „együgyű”, a népies („magyar”) dalhoz idomulni kész vonzalmának. Rajta kívül Horváth Ádám volt még ilyen, a szó igazi értelmében „énekes” poéta, s annak is lett jelentősége a népiesség történetében. Verseghy dalköltésének zenéhez alkalmazkodása is ismeretes. Ő is hathatott Vitkovicsra, mint a szintén erősen zenei vonzódású Csokonai.

Regénykéje azonban e személyi adalékoktól függetlenül is méltán érdekelhet mint műfaji rokonságából egészséges józan-ságával és valóság-anyagával kitűnő szerzemény. Kiadására aligha gondolhatott Vitkovics. S kérdés, Szvorényi éppen némely

³⁰ Közli Vitkovics két füzetéből Szvorényi: VM I. 182. (Erdélyinél: *Népdalok és Mondák I.* 1846. 224–5.)

egri családokra való tekintettel is nem simított-e rajta, mikor kiadta. Eger városa igen kedves emlékek tarthatná és becsülhetné.³¹

Versei. A *Vitkovics Mihály' Meséji és Versei* c. kötetben a mesék után százegynéhány epigramma és vagy 10–12 más vers (többnyire verses levél) található, s közölve Berzsényinek is őhöz írt episztolája. – Itt korántsem jelent meg minden verse: csaknem valamennyit, a zsengei közül is néhányat, Szvorényi tette közzé, kiadása I. kötetében. Ő maga önálló kiadványokként egy-egy alkalmi versét, episztoláját tette közzé; több darabját, kivált a népdalokat (1821-től fogva) meg szerbből való fordításait (1826-tól fogva) folyóiratokban és zsebkönyvekben (Szépliteratúrai Ajándék 1821, Hasznos Mulatságok 1822–24, Hébe 1823, Dámák Kalendáriuma 1815, 1828, 1829, 1831; – Hasznos Mulatságok 1826, Felsőmagyarországi Minerva 1827, Auróra 1827, 1828, 1831, 1833): többször Egri Vidényi Mihály álnévvel.

Verselni még diákkorában kezdett. Volt egy „kék füzete”; abba írta saját „kísérleteivel” vegyest a Magyar Múzsából (1785), a Magyar Múzeumból (1788), a Diétai Magyar Múzsából (1796), Kazinczyból, Fodor Gerzsonból, Ráday Gedeonból kiírtakat, a szerző és forrás megjelölésével.³² Első versét egy tanulóársához, Fejér Istvánhoz írta (1795); Kazinczyt,

³¹ *Nyelv, stílus. Szavak:* „romantirozni” (VM II. 26.); „emlékeztető-könyv” (35.); „árnyékló” (48.); „terefecsél” (37.); „dadog” (sokszor! pl. 41., 44.); „eszelősködni” (a szerelmesek! 12.) *Neológ stíl:* legelteti szemeit „az ősz kéjein” (12.); gyönyörködik „a tél kéjein” (23.). Lidit „az istenlésig” szereti (24.). A nyert csók „annyira bájolt” (34.). Latin szavai!

Hathatós kifejezések: egerész a szeme (24., 41.); maga malmára hajtja a vizet, a másik gátat vet neki mindenben (26.); „a hulánus, aranyrakott zöld ruhában, mint egy magyar angyal látszott” (28.); „siketítő taps” (29.); „éjetlenség” (44.); Lidi „nyalkán” kérd valamit (44.); „érzékenység özönébül” kievezés (56.).

³² L. Szvorényi: VM I. 181.

majd Himfyt utánozta (Kazinczy „véletlen” halálára is írt egyet 1800-ban); fordítgatott antik költőkből, s írt dalokat (Lidihez). Ezek rímes versek voltak, bár 1798-ból van már antik kísérlete;³³ de a fővárosba költözve, 1801-től fogva, bizonyára Virág Benedek hatása alatt, egészen az antik formákhoz szegődött, meséi kötetében is csak olyakat adott ki, úgyhogy őt 1821-ig a klasszikai iskola kizárólagos hívének nézhették. Legtermékenyebb évei ügyvédsége első évei voltak: 1804–6; főképp fővárosi íróbarátaihoz (különösen Horvát Istvánhoz írogatott episztolákat; utóbb, ügyvédi dolgai közt komolyabb költészetre nem igen jutván ideje, epigrammírásra: „e picziny szabású poézisra” érezte magát legalkalmasabbnak (VM III. 124., Kazinczyhoz, 1810). Magyar formájú verseit, dalait (melyek közt levélregénye tanúsága szerint igen koraiak is lehettek) társaságban énekelgette, de egyelőre nyilván nem érezte azokat a komoly műköltészet darabjaival egyértékűeknek, szalonképeseknek. Történeti jelentőségre pedig ezek által tett szert. – Ezeket utoljára hagyva, lássuk előbb a többit.

Az *epigrammának* legállandóbb művelője volt, s kora nagy elismeréssel fogadta azokat.³⁴ Bajza szerint³⁵ Kazinczy mellett a magyar epigrammisták egész seregében ő érdemel legtöbb figyelmet; darabjaira jellemző: „vidám elevenség, olykor enyelgő, olykor metsző” – találó elmésség, nem ritkán a szív meleg érzelme is; Martiáléval rokon lélek; oly leleményes ész, milyen egy magyar epigrammista művein sem látható; elméssége több-

³³ Uo. 176–180.

³⁴ Nicóra (i. m. 72.) szerint: miután Kazinczytól visszakapta epigrammáit, Szemerétől is kért bírálatot; az őszintébb volt Kazinczynál, s alig harmincat minősített kiadásra érdemesnek; de Vitkovics nem hallgatva rá, mindet kiadta.- Badics (Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom története*. Bp. 1896. II. 342.): Vitkovicsnak igazi ereje nem abban van, amit ez 1817-i kötetben kiadott, hanem amit belőle „Kazinczy óhajára” kihagyott, s csak később a folyóiratokban közölgetett: a magyar és szerb népköltészetet utánzó rímes dalaiban.

³⁵ Bajza: *Az epigramma theoriája*. In: *Bajza József Összegyűjtött Munkái IV*. Kiad.: Badics Ferenc. Bp. 1899. 62–63.

nyire meglepő; antiteziseknél sebes fordulatok (mik Kazinczy sajátjai); néhány érzékeny darab (*Czeñczyhez, Kérés, A féltékeny végszava*); szavak, kitételek megválasztásában kényesebb is lehetett volna. (*Kantaihoz, Mómushoz, Egy ifjasszonynak*).³⁶

Bölcs komolyság súllyal, lírai kedély vonzón, tréfa, élc, játékos elmésség, gúny fordulatosan s csattanón tud ez epigrammákban hatni, általában jól folyó, de a Vörösmartyéval nem veresíthető disztichonokban.³⁷

³⁶ Bajza ezt 1828-ban írta. NB. Bajza természetesen az 1817-i kiadásra utal. Szvorényinél nem mindig ugyanaz a cím, s a szöveg sem teljesen! Az 1817-iben három könyv, Szvorényinél hat csoport = 271 darab. Az 1817-iben 107 darab.

³⁷ Példák. A negatív véletlen: egyszerű mondás: *Ugyanahhoz, A ki vár, jobban jár*. Líriaiak: *Lidihez, Az álomhoz, Czenczihez*. Komoly formában közölt bölcsesség: *Emberdész, Isteni félelem, A megtérő latorra, Majtárdihoz, Ondihoz, Művész, Képzeltet*. Anekdotikus vagy gúnyos csattanóval (huncutkodó): *Az ész, Karóczi, Papácsihoz, Biász mondása*.

Közönséges szójáték:

Nincs játékszínünk, – és játékszinbe hivatlak;
Disznótort ma adok: játszani, színi jere.
(*Döbrentei Gáborhoz*)

Ugyanazon szavak ellentétes kombinációja:

Az vaskeresztet osztogat jobbágyinak;
S Napoleon mit osztogat? – keresztvasat.
(*Fridrik és Napoleon*)

A szó némi kis módosítása:

A 'virtust' magyarul kifejezni se tudjuk idáig;
Már, ha ki nem tudjuk tenni magyarba', – tegyük.
(*Virtus*)

Átértelmezése, új árnyalat beleértése tréfából vagy komolyan:

Még csak ígértél bort; s epigrammát küldjek óhajtod:
Itt epigrammám, vedd; érzed-e, milyen – ígért.
(*Horváth Istvánhoz*)

Többi versei (a dalokról még nem szólva) többnyire alkalmi jellegűek, személyhez szólók, főképp episztolák. „Lírai költeménynek” minősíthető darabja alig van. *A költő* címűben a felvilágosult bölccsel látszik azonosítani a költőt, jellemzőleg a korszerű felfogásra; – s ehhez képest van több Horatius-átdolgozása: *Imréhez* (Egerre átírva); *Horác I. 11. után, Én és*

Sok szeretőt hivtam, hívásomat egy se fogadta;
Jöszte szelíd álom, légy te az én szeretóm.

(Az álomhoz)

Boncz feleséget vőn, éltét könnyíteni akarván;
S élete könnyebb lett, mert felesége viszi.

(Boncz)

Gúnyosan:

A népnél mindjárt elterjedez általad a hír:
Népednek csakugyan te h i r e s embere vagy.

(A hírhordóhoz)

Ötvenedik nyaradon lyánykát vettél feleségül;
Ennek ugyan bizvást mondhatod, Őrdi: fiam!

(Az öreg Őrdihez)

A szó felértékelése:

Pannoni hegy tetején Istennek temploma díszlik;
Alján Bacchusnak víg menyegye tenyész.
Bor megy az aljáról fel, s áldás jön le felülről;
Földit s égieket nemde cserélni szabad?

(Ugyanarra)

Helyettesítése ellenkezőjével:

Istennek szolgálja, Beszém, szolgálja hazádnak:
Ily szolgálatnál, mondd, van-e szebb uraság?

(Besze Mihályhoz)

Következtetés belőle gúnyosan:

Mindenüvé tekeregsz, minduntalan utazol; otthon
Ritkán vagy, Dorcsák! tán eszedet keresed.

(Egy főnök utazóra)

Lidim, Ürményi Vinczéhez: már berzsényies intonáló kifejezéssel; *A hitetlen Borishoz*; van egy-két anakreoni dala: *Lidim az egri szellőhöz*, *Az emberekhez*. *Czenczihez*, *Anakreontikák*; ír vígasztaló, sirató verset (*Mimihez*, *Szedliczky Terézhez*; *A múzsa panasza Barcsi Ábrahám sirjánál*); az insurrectio alkalmából egy latin verset magyarra fordít, s ír egy insurgens ajkára képzelt búcsúzóverset; – néhány darabban inkább szerelmi

---

Komolyan:

E picziny életben mit kívánsz nagy palotákat:

Könnyebb kis házból sírba lehajtni fejed.

(*Palota és kis ház*)

Írókhoz: *Virág Benedekhez*, *Himfy a kritikusához*, *Takács Judit írónőhöz*, *Ugyanahhoz, midőn férjhez ment*.

Személyi érdekű: *Eger: Születésem helyéhez*, *A költőnek magakészítette sirverse*; *Kulcsár aranyai: Kulcsár Istvánhoz*.

Vö. Petőfi:

A szerelem, Lidikém, olyan mint reggel az árnyék;

Mindegy kisebb lesz, s végre enyészni szokott.

Ámde barátságunk olyan mint estveli árnyék;

Nőttön nő, élünk míg le nem alkonyodik.

(*Szerelem és barátság*)

L. még: *Fridrik és Napoleon*.

Vö. Kölcsey:

Sok törvényszéknek kapuján láthadd az igazság

Képét; s árnyékát, hogyha tanácsba belépsz.

(*Az igazság képe*)

Közölés:

A szerelem tüze van vízzel, van telve parázzsal . . .

(*A szerelem és emberi lét*)

Férfi: uram hiszlek, s feleség hadd mondja: reménylek;

S a szerető szívből mondja: szeretlek uram.

(*Ugyanaz*)

téma, mint komoly szerelmi érzés (Lidit többször emlegeti; egy szép nő – Gabriéla – halálára, majd *Lidithez*; sorozatos, lírai epigrammáknak minősíthető darabokat fűz közös cím alá, mutatva hajlamát nem a kurzív, hanem a röpke lírai megnyilatkozások iránt). Versei zöme azonban *episztola*, különösen idősebb vagy ifjabb íróársaihoz (csak egy-két esetben magyar tizenkettősökben, s éppen Kazinczyhoz, bár mesterségesebb rímelhelyezéssel): Virág Benedekhez, hazánk Flaccusához, hogy ne hallgasson tovább, énekkel ösztönözze az ifjabbakat; földijéhez, Verseghyhez, nevenapjára; általában névnapra máskor is; Kulcsárhoz, mikor arannyal fizetett verseiért;³⁸ gr. Cziráky Antalhoz a magyar nyelv géniusza nevében; Mocsáry Antalhoz 1810-ben, s ez már az érdekesebbek közé tartozik, mert megokolja benne, miért szűnt meg egy időre verselni, s mint vett erőt rajta újból a „képzelet” hatalma; Kovács Sámuelhez (csákvári református pap) megmagyarázva, miért ír episztolát, az ódát különbeknek: Virágnak, Berzsényinek hagyva; de legtöbbször Horvát Istvánnak, vagy öt ízben jelentéktelen okokból vagy tartalommal (VM I. 60.: gyűjtse a honbeli régiségeket; 72.: apja halálára; 102.: tréfa; 106.: vigasztalja, mert Trézije miatt búsul; 107.: „biztatáska” versírásra), de két alkalommal magvasan, emlékezetesen; az egyiket Egerből írja, s elmondja, Budai olvasgatása közben³⁹ az emberi és a magyar történetről mily gondolatai támadtak: lehangolt történet szemlélet, s e nemben a korábbiak egyike: Berzsényi versét (*A magyarokhoz*) még ekkor nem ismerhette (110.); a másikat Roffról írta ugyanazon évben, festve ottani igénytelen, kedves életmódját; e versének bizonyos elemeit találtuk meg levélregényekben; s erre írta Berzsényi a maga episztoláját Vitkovicshoz (115.). A levélregényhez közelségét mutatja az episztolának az is, hogy Lidiről, mint számára élve megholtól emlékezik a vége felé. – Ezekről eltekintve episztolái alig emelkednek e

³⁸ L. Szvorényi: VM I. 172.

³⁹ Budai Ézsaiás: *Közönséges História I–III*. Debrecen, 1800–1808.

műfaj akkori átlaga fölé. Jó, ha egyik-másikban epigrammai hajlama érvényesülhet, mint a *Ferenczi János*hoz címűben igen ügyesen, ad hominem szabva.

Valami különösebb költői szépségek nemigen találhatók e verseiben. Olykor szép folyással indul, de nem tartja meg (*A szerencse látogatása* eleje⁴⁰), vagy darabosabban induló szakasz simul el végül szép hangzattal (*Gabriéla halálára* 4. szakasz vége⁴¹). Olykor képtelen túlzás (*Anakreontikák*, 4. darab eleje:⁴² vö. Révai: *Szerető kívánság*);⁴³ oda nem illő szólás: „hozzád vagy tüled”, „günyröfögő fogaid” (*Lilihez*). Nyelvében mérsékelt neológia („gerjedet”), de egy-egy erőltetettebb is („ingerb szín”: uo.). Verstechnikája sem különösebben gondos: ragot áttör a következő sorba „... oroszlán- Ként” (*Ürményi Vinczéhez*); erőlteti a szó hangzását: „esztlen” (*Lilihez*); prozódiajában a *h*-t nem számítja mássalhangzónak.

Anakreoni dalain némi Csokonai-hatás sejthető (*Czenczihez*). – Berzsenyié: a *Janim*hoz kezdetén;⁴⁴ *Ürményi Vinczéhez*.⁴⁵ Himfyé: *Lilihez*.⁴⁶

⁴⁰ Nyár vala és gyönyörű estének csende borúla

A kies mezőkre le.

Kertcskémbe menék a nappali gondjaim ottan

Elfeledni széltiben.

⁴¹ Majd magam is holtak seregébe ha eljutok, engem

Kedves hamvaival földbe temesetek el.

Irjátok síromra: Vidényi porában ölelte,

Élve kiért epedett, szép Gabriéla porát.

⁴² Bár Mátra-hegy lehetnék,

Hogy Czenczim engemet száz

Esztendeig tekintnél . . .

⁴³ Vö. Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfigig*. Bp. 1927. 59.

⁴⁴ A harczoló francz, s messze szaladt kevély

Angol mi fortélyt forral . . .

⁴⁵ Mint az új rajnak, mikor a virágos

Rétre száll vidám tavasz érkezésén,

Nyájasan dongó szava, olyan éddel

Tölti fülünket.

Viszont mintha az ő szerény lantja is belezengetne egy-két hangot későbbi nagy költőkébe, különösen Vörösmartyéba: *A költő*,⁴⁷ „messze felejtí” (*Horvát Istvánhoz*); „messze feledni” (*Mocsáry Antalhoz*). Ez utóbbi onnan fogva: „Képzeteim, mint a forgó szél, szárnynak eredtek”: vö. Petőfi: *Levél Arany Jánoshoz*; különben is hasonló az egész fordulat: Vitkovics lemondott a költészetről, kenyérkeresésért, s azután ragadja el újból a képzetet. (NB. Vitkovicsnak ez a verse megjelent: Athenaeum 1841. II.) – A Kulcsár Istvánhoz c.: vö. Arany János: *Aranyaimhoz*.⁴⁸

*

Vö. Berzsenyi: *Téti Takács Józsefhez*:

Édes éneklő! ligeten, virágon
Andalog Múzsád vegyes illatok közt,
Ámde nem mint egy üresen csapongó
Lepke tavasszal.

Mézet és nektárt szedegetsz te, mint méh,
Minden elrejtett violán s kikircsen;
Halkva döngécselsz, de szelíd húrodról
Aetheri hang foly.

⁴⁶ Mint pók a legyeket, mint lép a tarka madárkát:

Igy fog el a szép lány kényire férfiakat.

⁴⁷ . . . Ifjú korban elandalog

Vidám tavasznak zsenge virágain;

Édesdeden busong ligetben

Zengedező philoméla dalján.

Kéblébe' szent tűz gerjed, előmlenek

Érzési, s lantján boldogan énekel

Az új keletnek, rózsaszálnak,

És, kinek ezt szedi, kedvesének.

Vö. Vörösmarty: *A szerelmetlen*.

⁴⁸ Van még egy verse Vitkovicsnak, mely Szvorényi kiadásában nem található: *A' kunsági utazás*. Ezt Széll Farkas tette közzé a Magyar Salon 1887. májusi füzetében (130–139.), apja, Széll Sámuel kéziratá-

A klasszikus lírai műfajok közül az epigrammát és az epistolát tette magáévá. A harmadikat, az ódát Virágnak, Berzsenyinek hagyta. Az a kettő leginkább megfelelt az ő társas természetének (ötlet, tréfa, barátkozás). Abban gyökerezik dalköltészete is, amint levélregénye segítségével igen korai bizonyítékait is láthattuk. A legéletbelibb irodalmi műfaj az ének, s amint ő gyakorolta, társas életbeli.

Dal-kedvelésével megismerkedtünk: bizonyos népszerű énekkészlet volt birtokában: újabb s régibb műdalok s talán népiek vagy népnek véltek. Márpedig ily népszerű énekhagyomány iránti érdeklődés volt a „népiesség”, jellemzője, s ugyanebből nőtt ki Vitkovics népies dalköltői gyakorlata is.⁴⁹

Fordított szerbet, de tudtunk szerint korábban írt magyaros énekeket, sőt, ha igaz, már 1796-ban egy *Paraszt dalt*, amely különben paraszt daloló ajkára nem illik. Valószínű, hogy

---

ból, ki az eredetiből másolta le. Ez 1805-ből való, s azt adja elő csokonaiai, kissé pajkos modorban, mint vettek részt Karcagon József nádor fogadásában némely tiszaroffi előkelő hölgyek és urak (Bártzi György főkapitány feleségével, Borbély Sándor és felesége, Borbély Gábor quietált kapitány és felesége, Vay Johanna); leírva útjuk Roffról Karcagra, meghálásuk Kakaton, déli pihenőjük Karcagon; felvonulásuk a piacon a nádor fogadására; a nádor diszkrét érdeklődése a roffi menyecskék iránt. A múzsa szólítja fel Vitkovicsot, ne epedjen már Lidiért, fújjon hunniai dalt. Formája (a múzsa mondja):

Mi manó lelt danló fiú?
 Mi baj érte fejedet?
 Hogy ugy sinlesz és tsak hiú
 Gonddal öled léttedet?
 Mért nem éled világodat,
 Vigan vervén kis lantodat,
 Tán borod vagy Lányod nincs?

– Ez is azt mutatja, hogy Lidi férjhezmenetele nem volt ránézve valami nagy csapás.

⁴⁹ Az előzményekre nézve l. Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. Bp. 1927.

Karadžić gyűjteményének sikere birta rá, hogy a magyar népdal modorában többet írjon. Neki az iránt éppúgy különösebb érdeklődése és fogékonysága lehetett, mint a nem szerbeknek a szerb népköltészet íze iránt.

Szerb fordításairól, melyek Bajza szerint meglehetősen szabad fordítások, nem szólok. Azok többnyire epigramma-szerű könnyed játékok a szerelem világában; többet ének köztük az elbeszélő jellegűek, miket ő regéknek nevez (rímtelen ötös jámbusban: *A király unokája; Hajkún*), de különösen a *Bácskai regedal*, páros rímű tizenkettesekben, régies balladamodorbant: e műfajban az első magyar (!) típusúak egyike (a vége felé némi erőltetett műköltői kifejezések a vers kényszere miatt).

Van több Faludi-típusú éneke. Több 8–7-es; pl. *A szemérmes pásztor dala*. Ilyen: *Ivó dala*, melyet levélregénye szerint társaságokban Vidényi sokszor énekelt; az anakreoni dalok bor-szerelem együttese, az életnek ezekre utalása, még a halálra is ezek mellett gondolás, vagy ezekhez menekülés előle: de nem az anakreoni formában, hanem Amade-szerű dallamosabb és cifrább képletben. Egyszersmind társas dal, mint az effélék gyakran. Könnyebb életfelfogás, kedély: alább száll a komoly műköltészetből, ha nem is a népihez. — Formában egyszerűbb, önjellemzésben teljesebb, s bár vidám formában, komolyabb alapú: *Életphilosophia. Vigalmi dala* — szintén e nemből, de csak egy strófa — máig ismeretes. Mindezek a társas örömöket kedvelő Vitkovics énekei, s kivált a második igen hű kép kedélyes egyéniségéről. Ezek az ő nevében szólnak; műköltő énekei, de fesztelen, teketóriátlan modorban. Bár személyesek (kivált a második), nincs bennük oly különlegesség, hogy más (kivált társaságban) vele együtt ne dalolhatná. Ez az átvehető, terjeszkedésre alkalmas voltuk, s modoruk, meg hogy dalolásra vannak szánva: közelíti a „népdal” felé.

Ha az *Életphilosophia* személyes lírai igazságát megtartva, a népdalok egyszerűbb dallamaiban költött volna, akkor már a jobb fajta (a Bajzától javallt) műnépdal művelői közé tartoznék. De „népdalaiban”, melyek valóban egyszerű formájúak,

éppen nem maradt személyes őszinteségű lírikus, minő ez énekekben volt, hanem a *helyzetdal* műfaji körébe ment át. Egyik sem a maga nevében: pórleány, legény, juhászbojtár, jobbágy, katona, szerelmes pásztor, sőt: füredi pásztor, legény, ki özvegyet vett el: genre kisebb-nagyobb mértéke; ha nagyobb: több az alakító, elbeszélő, jellemző, mutogató, epigrammai szándék, s nem illik mindenki ajkára. A „helyzetdal”: naívság szomja; a mássá alakulás ingere, frissítő ösztön, indokoltság látszata képzelt líraisághoz: teátrális; népi alak- és helyzetfikció; mint a németes, csak kevésbé affektált változat. Tulajdonképpen korcs műfaj: sem személyes élmény, sem tárgyi hűség. De ez akkor általános szükséglet, s tetszett (láttuk már példáit; alakfikció: Himfy; jelenet-fikció: a keserves özvegy, stb.). Épp a legspeciálisabb címkéjű: *Füredi pásztor dala* (1822) lett a legnépszerűbb.⁵⁰ Másnak a kérdésére adja elő, mi baja. Vö. Petőfi: *A szerelem, a szerelem*. – Állapotrajz magáról: láttató; elbeszélése hasztalan szerelem-koldulásának: vö. a „kegyetlen leány” irodalmi típusa! – szánatása magának: vö. szentimentális irodalom! Hozzá megfelelő neológ szenvelgés a stílusban.

Tehát hiába idegen alakot akar daloltatni, beledalol a műköltő, s mindkettejük szempontjából hamis jön létre: népi lenni nem tud, eltagadni magát nem tudja; félnépi műköltő, félművelt népi költő.

Éz valamelyes hamis idealizálása (érzelmileg) a népek. Speciális eset: szerelem és hazaszeretet „konfliktusa”: *Fegyvert fogok*: ez pedig történeti akarna lenni (török!), de selejtessé teszi a legény elpuhított érzelmi modora. – Bölccsé idealizálás: *Megelégedés* (vö. Orczy); de kedves, rokokó ízű életkép, önjellemzés formájában; ki is lép ezzel a dalműfaj elemi köréből, de a végére szerencsésen tér vissza, modorban is, hozzá; eredeti címe: *Magyar jobbágy dala*.⁵¹

⁵⁰ Megvan Erdélyinél is! (*Népdalok és Mondák II.* 1846. 282.)

⁵¹ Uo. 281.

Illik Vitkovicshoz a derült, kedélyes, dévaj hang, inkább, mint az a felemás idealizálás: *Pirongató!*. Általában könnyedsége közelíti némileg a népiek felé (de a legkönnyedebb: *Most jöttem Aradrúl:* nem övé!). A belső formában is egyet jól megérezett: aposztrof; életszerű, nem közönséghez szóló. De sokszor kiesik belőle, s e forma nem jár mindig megfelelő lelki magatartással.

Inkább külsőségek, de szuggesztív külsőségek! 5, 6, 7, 8-as sorok; dalolhatóság (ütem): vö. *Füredi pástor dala*; itt-ott népies versmondattan: *Nem hasznom*, 2. versszakról fogva szinte végig;⁵² a „közlő” első és utolsó versszak elmaradhatott volna! — Tiszta rím, nem asszonánc, de egyik legnépibb rímrendszer: *Paraszt lyánka dala*. Ezekben nyelve is odaillőbb, szinte régies ízű az akkori irodalmi nyelvhez képest: nincs benne neológia. Hovatovább a műnépdalnak ez is egyik ismeretető jegye lesz, s elválasztója a magasabb rendű műköltészet-től. — Dalkezdő kép! (*Fut a szarvas . . .*,⁵³ *Magos a jegenye . . .*,⁵⁴ *Zöld a mező . . .*,⁵⁵ *Köz-dal*.⁵⁶) — Szólítások, metaforák: galambom, édes rózsám stb. még mértékkel.

⁵² Itt magam bolyongok,
Andalgok, busongok;
Nincs, a ki szavamra
Hajtana, jajomra.

⁵³ Fut a szarvas hegytetőre,
Jere rózsám a mezőre . . .

⁵⁴ Magos a jegenye,
Nehéz mászni rája;
Szép a kis Perzsike,
Ki juthat hozzája.

⁵⁵ Zöld a mező, sok a lúd,
Megkerültem a falut . . .

⁵⁶ Szép virággal kerted tele,
Könnyű volna menni bele;
Gyöngye sövény kerítése,
Könnyű volna szétszedése.

Nála hát már megvan a szándék; népiessége tudatos és gyakorlata következetes. Az ő népdalműfaja: a népileg specializált változat: népies helyzetdal; könnyű fajsúlyú líraiság; formában s némileg nyelvben is elkülönülés a német daltól s általában a műköltészet modorától. — De ezzel egyszersmind a magyar hagyományos formáknak és nyelvnek alsóbb szerepre utalása. — Mind e bajokon (melyek Kisfaludy Károly, Czuczor és mások dalaiban nagyrészt továbbfolytatódnak) végeredményben Petőfi gyakorlata segít, Kölcsey, Vörösmarty, Kriza, Szentiványi, Erdélyi és másoké után.

KOROMPAY H. JÁNOS – KOROMPAY KLÁRA

FILOLÓGIA

SZENCI MOLNÁR ALBERT *NAPLÓJÁNAK* BIBLIÁS IDÉZETEIRŐL

A régi magyar irodalom jelesei közül keveseknek adatott meg az a 20. századi reneszánsz, ami Szenci Molnár Albertnek.

Születésének négyszázadik évfordulóján életművének jelentős része újra napvilágot látott. Tudós kritikai kiadás jelentette meg a máig legbecesebbet, a „lépesméz-ízű zsolnárt”, a *Psalterium Ungaricumot*, vele egy kötetbe gyűjtötték össze irodalomtörténeti jelentőségű ajánlásait, könyvelőszavait, külön kötetet kapott a sztoicizmusba hajló „Discursus de summo bono”.

Legutóbb a Magvető Kiadó vállalta a szép feladatot, a „budoso” literátor életművének keresztmetszetét adta az olvasók kezébe a bibliofil igényességű kötet: *Szenci Molnár Albert válogatott művei*, Budapest, 1976. A mind kevesebbek számára hozzáférhető latin nyelvű műveket, dedikációkat, leveleket magyar fordításban tette közzé a kiadó Vásárhelyi Judit és Tolnai Gábor gondozásában, – s egyik legrangosabb tipográfiánk: a Kner élesztette újjá a Szenci-kiadványok egykori hangulatát, a facsimilékkel, metszetekkel kicsit visszalopva az évszázados ódonság ízeit.

Külön érdeme e kötetnek, hogy megszólaltatta magyarul a zömmel latinul írott *Mindennapi dolgoknak följegyző könyvecskéjét*, a *Naplót*. Legutóbb éppen Kovács Sándor Iván hüvelyezte, hogy mi mindent is rejt e *Napló*.¹ Ezek szerint mi is a *Napló*? Peregrinációs album, „Jakozások és utazások” inventárium, szellemi orientálódásának, emberi kapcsolatainak töredezettségében, rendszertelenségében is izgalmas lenyomata, emellett ott van a „hétköznapi festő kisrealizmus”² anekdotikus betétekkel, mint itáliai kalandja a darazsakkal, vagy a megvadult ló históriája.

¹ Kovács Sándor Iván: *A Psalterium Ungaricum világképe és a XXIX. zsolnárt*, Irodalomtörténet, 1975|539–551. és uő: *Pannóniából Európába*, Gondolat, 1975; *Szenci Molnár Albert utazási emlékei*, 80–111.

² Uo: 107.

Azonban a *Napló* valóban legbecesebb „mélyrétege” másutt rejtőzik: ott, ahol tetten érhetjük egy biografikus bejegyzés s a születendő, vagy megszületett mű mágikus kapcsolatát, ahol érezzük az élmény hevítő, vagy fagyasztó erejét az opuszra.³

Kevés ilyen hely van, egyet sikerült találnia Kovács Sándor Ivánnak: *megleste a XXIX. zsoltár geneziséét*⁴. A legintimebb élmény ebben az esetben később műalkotást lobbant.

Másutt még nem sikerült hasonló összetartozást fölfedni, de e személyiségképnek hasonló – ha nem is művet közvetlenül fölszikkasztató – mozzanatai, becses részét alkotják a *Naplónak*. S ezek leggyakrabban bibliai, vagy zsoltáridézset formájában jelentkeznek.⁵ Szenci Molnár Albert zsoltáros, bibliás ember volt megannyi kortársához hasonlóan, de hisz mi más is lehetett volna a *Psalterium Ungaricum* fordítója, s a magyar biblia kétszeri megjobbítója?

„Molnár Albert lapszéli jegyzetei a legtisztább önvallomások. Csak jeleznek, az igaz, de jelzésük hű, mert nem a „*nominis perpetuandi desiderium*” vezeti a betűvezető kezét, mint naplójában, hanem csak pillanatnyi és nem fékezhető olvasmány-impulzusok.” – írja Kerecsényi Dezső⁶

1617-től megszakadnak a *Napló* rendszeres följegyzései, valamilyen okból, feladatát részben átveszi zürichi bibliája, s ennek margóján tűnnek föl biografikus reflexiók, melyek gyakorta *vallomásértékűek*. Hódmezővásárhelyen őrzött zürichi kiadású bibliájának margójára még aznap, kisleánya halála után sóhajtja oda 1623-ban: „Egebam mortua filiola, 1623. 7bri. 1.”, – szótárának szavaival fordítva: „Megholt leányocskám után vágyakoztam.”⁷ Ugyanitt találunk számos példát arra is, hogy egy megjelölt, aláhúzott, vagy notabenezett bibliai szövegrész-

³ „A naplónak, utinaplónak azonban a megörökített eseményekkel való egyidejűség a legfontosabb jellemzője . . . Nehezebb feladat az élményszerűség, az átélés esztétikai minőségé alakulásának bizonyítása.” – írja Kovács Sándor Iván. Kandidátusi értekezés, I. 187. (Kéziratban)

⁴ Kovács S. I.: *A Psalterium . . . i. m.*

⁵ Vö.: Szenci Molnár Albert válogatott művei, Magvető, 1976. *Napló*: 477, 490, 491, 492, 493, 496, 507, 508, 548.

⁶ Kerecsényi Dezső: *Szenci Molnár Albert lapszéli jegyzetei*, Prot. Szemle, 1930. 393–397.

⁷ Vö.: sajtó alatt lévő tanulmányunk: *Szenci Molnár Albert Biblia Tigrina-ja a Szenci Molnár Albert és a kései reneszánsz* c. kötetben. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, IV. Szeged.)

let marginális glosszával hasonló személyesség hordozója, kifejezője, Molnár Albert érzelmeit, gondolatait a biblia szövegére adaptálja. Így ezek is hasonlóak a *Napló* biblia-, vagy zsoltáridézeteihez, azzal a lényeges különbséggel, hogy „följegyző könyvecskéjében” az idézetek konkrét élethelyzetről vallanak, s azokat a biografikus eseményekhez, szerencsésebb esetben művekhez kapcsolhatjuk.⁸

Kovács Sándor Ivánt idézzük: „Ez a személyiségkép persze még nem az önéletírók analizésének módszerével világosodik meg előttünk. Szenci Molnár csak állapotrajzot ad, azt is rendszerint zsoltáros áttételeken keresztül. Érdemes lenne egyszer értelmezni a napló valamennyi bibliai és zsoltárutalását: milyen biográfiai pillanatok és élethelyzetek érzelmi kifejeződései?”⁹

*Napló*jában gyakorta citál bibliai idézeteket, ezek kisebb része az éppen akkor tanult bibliai penzumot jelöli meg,¹⁰ a többség azonban életének válságos, riadalmas, vagy éppen megkönnyebbülő pillanataiban enged bepillantani, mindenképpen *vallomáértékűek*, bennük panasz eseng, fájdalom sóhajt, vagy remény készülődik.

A Magvető kötetében a *Naplót* Szabó András fordításában olvashatjuk. Gondos munka, filológiai alaposággal készült. A *Napló* jobbra latin nyelvű, néhol azonban magyarra vált. Természetesen a mai magyar nyelvhasználat normáinak figyelembe vételével végezte munkáját a fordító, azonban igyekezett olyan nyelvi alakokat is használni, melyek veretesebbé, ódonabb hangulatúvá avatják a szöveget. Talán többször, bátrabban folyamodhatott volna Molnár *Dictionarium*-ához egy-egy archaikusabb fordulatért, atmoszférateremtő szentenciáért, vagy kifejezésért. A helységneveket régies alakban használja (Heidelberg, Witeberga, Amberga, Ratisbona, Oppenheimium, Geneva), s olykor biblikus nyelvi fordulatok izesítik a modern fordítást. Ennek egészében örvendhetünk, azonban *hiányérzetünk támad*, ha a *Napló bibliaidézeteit* vesszük alaposan szemügyre.

Molnár Albert a bibliai és zsoltáridézeteket *Napló*jában legtöbbször latinul, olykor németül jegyzi föl. Általában úgy citál, hogy megadja az illető bibliai hely megjelölését fejezet- és mondatszámozással, többször csak fejezetszámozással. Csakhogy *legtöbbször nem szövegszerű pontos-sággal idézi a textust, hanem tartalmilag!* Úgy tűnik, hogy emlékezetben a sokszor olvasott-hallott magyar szöveg bukkan föl nagyjából, s *ezt fordítja vissza latinra. Az érzelmileg fölfokozott pillanatok vonza-*

⁸ Uo.: passim

⁹ Kovács S. I.: *Pannóniából* . . . : 107.

¹⁰ Vö.: *Sz. M. A. vál. művei*: 476, 477, 478, 489, 490, 491, 492, 493, 494.

nak magukhoz egy-egy bibliai passzust emlékezetből, mintegy az *önkifejezés lehetőségeként*, s ez a minden bizonnyal magyarul fölbukkanó-részlet *idomul latinra fordítva a Naplóban használt nyelvhez*. Hasonló jelenséggel Biblia Tigurina-ja glosszáinál, margójegyzeteinél is találkozhatunk, a benne magyarul felidéződő bibliai citátumot fordítja vissza latinra, s vetíti könyve margójára. A gönci „istenes vén embernek”, Károlyi Gáspár fordításának a szavai visszhangoznak benne, s *magyarul gondolkodik, érez*.¹¹

Így különösképpen sajnálatosnak tartjuk azt, hogy a Magvető kötetében fordítói, vagy szerkesztői meggondolásból valamennyi Molnár Naplójába beépülő bibliai idézet a *legújabb bibliakiadásból kerül elő*. Emiatt aztán bántó diszsonancia van Szenci *tartalmi* idézetei, vagy tudatosan, esetleg önkéntelenül átalakított citátumai és a legújabb kiadásból származó passzusok között, amelyeket a kötet szükségtelen precizitással átvesz.

Vizsgáljunk meg néhány bibliai idézetet erre figyelve! 1598 augusztusában szörnyű kór támadja meg Molnár Albertünket, valamilyen iszonyatos kiütés lepi el egész testét, két hétig leveri lábáról, s halálfélelmével küszködve, majd gyógyulást remélve két bibliai idézettel fejezi ki szorongásait. A legdrámaibb szavú ószövetségi nagy szenvedők hangján

¹¹ Ehhez hasonló jelenséggel Biblia Tigurina-ja glosszáinál is találkozunk, csak egyetlen példát idézzünk! Ezékiel 18. caputjának 23–24. mondatát húzza alá: „Num desidero aut volo mortem impii, dicit Dominus deus? An non magis ut se convertat a viis suis malis & vivat? Et si iustus averterit se a iustitia sua, & fecerit iniquitatem, iuxta omnes abominationes quas fecit impius, fecerit, num is vivet?” (Károlyinál: „Avagy kívánomé én hogy a hitetlen meg hallyon? azt mondgya az Ur Isten: és nem inkább, hogy megtérjen az ő utaitól, és éllyen? Ha pedig elhagyol az igaz az ő igasságától, és czelekeszic álnokságot minden utálatosságocserint mellyeket czelekeszic a hitetlen, nemde él-é?”) Két glosszát ír a margóra: „Intelligitur de hypocritis.”, s idézi a benne fölmerülő zsolttáros párhuzamot: „Psal. 37. v. 24. Justus si ceciderit non colliditque quia Dominus supponit manum.” Emlékezetből idézi a 37. zsolttár szövegét, kissé pontatlanul, s *Károlyi szavait fordítja vissza latinra*, s vetíti könyve margójára: „*Ha el esendic*, meg nem rotatic: mert az Ur tartya őtet az ő kezével . . .” — „*Justus si ceciderit . . .*”. Idézhetné pontosan is a saját Bibliája latin szövegét, csak odább kellene lapoznia, ahol ez áll: „Cum ruit, non corruit, Dominus enim suffulcit manum eius.” Azonban nem ezt teszi, hanem emlékezetében bukkan fel a szöveg, *magyarul gondolkodik*.

szólaltatja meg saját sorsát, Jeremiást és Jóbót idézi: „Jerem.17.Sana me Domine et sanabor, salvum me fac et salvus ero, quoniam laus mea tu es. Job.8.Qui me vulneras et mederis mihi, tu me percutis et manus tuae sanabunt me.”¹² Dézsi Lajos alapkiadásából idéztük a bejegyzést, állítsuk mellé a Magvető kötetének legújabb bibliafordításból származó megfelelőjét Jeremiás könyvéből: „Jeremiás 17. Gyógyíts meg engem Uram, hogy meggyógyuljak, szabadíts meg engem, hogy megszabaduljak, mert te vagy az én dicsekedésem.”¹³ Ugyanez a Molnár Albert által emendált 1608-as hanai kiadásban: „Gyógyíts meg Uram engem, és meggyógyuloc, tarts meg engemet, és megtartatom, mert az én diczéretem té (sic!) vagy.” A régebbiek közül még az 1660-as váradi van a kezem ügyében, de annak szövege is egyezik a hanai editioval, de még a „pápista” Káldi György is kis eltéréssel így teszi át magyarra 1626-os deák nyelvből fordított bibliájában.¹⁴ Bizonyára a magyar szöveg merült föl Szenciben először, s idézte ezt kisebb pontatlansággal lefordítva a *Napló* nyelvén, de adott pillanatban fontosabb volt számára a filológiai precizitásnál az, hogy e sorban mondhatta ki akkori elveszettségét, ridadt várakozását.

Különösen bántó az eltérés a „*laus*” és a „*dicsekedés*” jelentése között. 1621-es kiadású *Dictionarium*ának latin-magyar részében a „*laus*”-nak csak egyetlen jelentését adja: „*Laus–Diczéret*”, ugyanitt a magyar-latin részben a dicséretnek három szinonimáját említi: „*Diczéret: Laus, Collaudatio, Hymnus.*” Mind a latin-magyar, mind a magyar-latin részben a dicsekedésnek egyetlen megfelelőjét említi: „*Diczekeedés: Gloriatio, vide Duczekeedés.*”¹⁵ Annak vizsgálata meghaladja illetékes-

¹² Szenczi Molnár Albert *naplója, levelezése, irományai*, 1898. 21.

¹³ Sz. M. A. vál. műv. i. m.: 490–491.

¹⁴ A *Váradi Biblia* szövege: „Gyogyits-meg Uram engem, és meggyógyuloc, tarts-meg engemet, és meg-tartatom, mert az én dicséretem te vagy.” Káldi György fordításában: „Gyógits (Sic!) meg engem Uram, és meg-gyógyulok: szabadíts-meg engem, és meg szabaduloc: mert te vagy az én ditséretem.”

¹⁵ Nemcsak Molnár Albert szótárában szerepel a „*laus*” szó „*dicséret*” jelentéssel, hanem az időben hozzá közel álló szótáriradalomban is ezt látjuk. Az 1598-as bázeli kiadású *Calepinus*ban: „*Laus: . . . Ung. Ditsiret*”, a gyöngyösi latin-magyar szótártöredékben a 16. sz. első felében: „*Alleluya hebraice: Latine laus dej (sic!): Istennek dychrethy.*”, Szikszai Fabricius Balázs 1590-es szójegyzékében: „*Laus, gloria–Dicziret*”, Verancsics Faustus 1595-ös poliglott szókönyvében: „*Laus – dichereth*” Nemcsak Molnár szótárában győződhetünk meg a

ségünket, hogy esetleg a legújabb teológiai szövegkritika indokolja-e a „dicsekedésem” alak használatát, azonban Szenci Molnár Albert *Napló*-jának idézeteként – ahol már nem tekinthetjük *csak bibliai szövegnek*, hanem érzelmei által modulált önkifejezési lehetőségnek, alpanyagnak – semmiképpen nem tarthatjuk használatát indokoltnak. Bizonyosan saját sorsára figyelve értelmezi át ugyanitt az egyik tagmondatot: „... salvom me fac et salvus ero...”, szótárában a „*Salvus*” jelentése: „Egese ges, Ep.”, s mi sem volt számára ekkor aktuálisabb, mint szabadulni a betegség kínjaitól: „... tégy engem egészségessé és ép leszek...” Kicsiny eltérés van itt a szent szöveg és saját átírása között, azonban ezáltal válik önnön sorsára szabottá, konkretizálttá Jeremiás könyörgése.

S mindez sajnos elsikkad a Magvető kötetében, mivel a bibliai citátumoknál *nem azt fordítja Szabó András, aműt Naplójába jegyez Molnár Albert*, hanem az egyes locusoknál fölűti a legújabb bibliakiadást, s a megjelölt helyet átűlteti a *Napló* szövegébe. Valószínű, hogy ezzel az eljűrűssel korrigálni vélte a tényleges tartalmi idézeteket, s eljűrűsát pontosításnak szűnta, azonban nem érzékeltte Molnár „pontatlan” citátumainak *ihletettséget*, hitelesítű érzelmi motívumait. Feltehetően feszélyezte a fordítűt vagy a szerkesztűt is az a disszonancia, amely Molnár eredeti latin nyelvű idézetei és a vadonatűj biblia passzusai között van, s úgy akarták feloldani vagy eltakarni a látszólagos ellentmondást, hogy *itt elhagyták* a kötetbűl a latin alapszűveget, s csak a

---

„Laus-dicséret” jelentésazonosságáról, de megerűsít bennűnket ebben a *Psalterium Ungaricum* átvizsgálása is. *Dávid király zoltáiraiban* Szenci 28 esetben használja a „dicséret” kifejezést, s annak variánsait. A „dicsekedik” ige 11 esetben bukkan elű, ebbűl öt esetben határozottan pejoratív jelentéssel. (kérkedik, hetvenkedik; 10:8, 49:13, 52:1, 2, 64:23–25, 94:9, 12.) Hatszor találkozunk a dicsekedik valamely ragozott alakjával, a „dicsér, dicsűit, dicsűűl” szinonimájaként. (34:5, 56:9–10, 63:47–48, 64:49–50, 72:74–75, 126:5.) A *dicsekedés* szű egyszer sem fordul elű a *Psalteriumban*, de a „Discursus de summo bono” szűvegében sem lelhetűk azt meg. Szinte bizonyosra vehetűk, hogy a pozitív jelentésű „dicséret” helyett szinonimaként *már* nem használja a „dicsekedés” szűt, *utűbbi jelentése Molnár számára már egyértelműen negatív* (hetvenkedés, kérkedés, jűllehet a „dicsekedik” igében még több jelentésárnyalat összegezűdik, illetve várja a késűbbi elkűlűnűlést: dicsér, dicsűit, dicsűűl – másrészt: hetvenkedik, kérkedik). vű. még: *Magyar Nyelvtűrtűneti Szűtár*, Bp. 1890. I. „Dicsekedik, dicsekedés, dicsűit” címszű.

megadott caput és mondatszámolás alapján átvették az új fordítás mondatait mechanikusan, precízen, noha máshol szögletes zárójelben szerepel a latin eredeti is ott, ahol Molnár idézete *megegyezik* nagyjából tartalmilag – s nem hangulatában – a legújabb változat szövegével.¹⁶

Ugyanehhez a betegséghez kapcsolódik egy Jób idézet: „Job.8 Qui me vulneras et mederis mihi, tu me percutis et manus tuae sanabunt me.”¹⁷ A kötetben szereplő fordítás: „Jób 5.: Mert ő megsebez, de be is kötöz, összezúz, de kezei meg is gyógyítanak.” Itt jogos korrekciót látunk, valóban tévesen jelezte Molnár a caput számolását, s idézete az ötödik fejezetből származik a nyolcadik helyett, bizonyítja ez is az idézés tartalmi jellegét, lazaságát, de e mondata is „íhletett pontatlanságú”, s csak sajnálhatjuk a szegényítő pontosítást.

Ugyanez a hanau biblíában: „Jób.5/18.: Mert ő az ki az betegséggel meglátogat, és ő az ki békötözget, ő az ki megsebeséyt, és az kinec kezei meggyógyítanac.”, a váradi biblia is ezt veszi át. Egy-két kisebb eltérés mellett van egy lényegbe vágó különbség Szenci citátuma és a textus között. A mondatban négy Ige szerepel, mind egyes szám harmadik személyű alakban jelentkezik valamennyi bibliai szövegben,¹⁸ de Molnár ezeket második személyűvé alakítja, s ezzel gyökeresen meg is változik az idézet karaktere, hangulata. Megszűnik a grammatikai alakból származó distancia, s a mondat tegező alakú intim könyörgéssé, bensőséges fohásszá válik. S ez nem véletlen, nem írhatjuk csak a feledékenység számlájára, a mondat önkéntelenül fordul tegezőre, hiszen ismerjük az *átalakítást hitelesítő lelkiállapotot*, a betegség sanyargatását, elhagyatottságát.

Az ilyen jellegű átalakítást már sugallta az előtte álló mondat is, a Jeremiás idézet, hiszen az tegező alakú, ez sugárik át a Jób idézetbe; a két mondat összeépül, s egyetlen sodrású könyörgéssé összegeződik. Akár el is hagyhatta volna Molnár a Jób fejezetmegjelölését: „Gyógyíts

¹⁶ Vö.: Sz. M. A vál. műv. i. m.: párhuzamosan szerepel mind a magyar mind a latin szöveg a következő helyeken: 507, 508, 548.

¹⁷ Dézsi: Sz. M. A. . . . i. m.: 21.

¹⁸ A következő főbb protestáns alapkiadványokat tekintettük meg ebből a szempontból: I. Tremellius-Fr. Junius: *Testamenti Veteris Biblia Sacra . . . Hanoviae*, 1618, Fr. Vatablus: *Biblia Sacra, hebraice, graece, et latine . . .* 1587; X. Pagninus: *Biblia Hebraica . . . Antverpia*, 1584; J. Piscator: *Biblia Latina . . . Herbornae*, 1608; *Biblia Germanica ex Hebraeo reddita*, interprete Joanne Piscatore cum ejus notis, Herbornae, 1612; *Biblia Tigurina Latina*, Tiguri, 1543; *Biblia in linguam superioris Germaniae seu Helvetiam conversa juxta Hebraicam & Graecam fidem . . . Tiguri*, 1580.

meg engem Uram és meggyógyulok, tégy engem egészségessé és ép leszek, mert te vagy az én dicséretem . . . (Jób 8.) . . . aki megsebzelt és gyógyítasz, te engem megversz és a kezeid gyógyítanak meg.”

Így együtt szól a mondat a gondviselés isteni mindenhatóságáról, s annak áldó-büntető ambivalenciájáról. A „Qui” beiktatása segíti a két mondat összeépülését, érzelmi-logikai folyamatosságát, a passzív önkifejezés lehetőségére lelt rá Molnár Albert. Jeremiás és Jób médiumként beszéli ki legsajátosabb mondanivalóját, ehhez még nem talál szuverén, önálló formát, de – ha bátortalanul is – ebbe az irányba mutat a bibliai textus részben szabad kezelése, ihletett alakítása. Természetesen ezt még fékezi, gátolja is egyben az „alapanyag” maga, hiszen a filológiai pontosságra való törekvés írta ki a Jób fejezetszámozását a mondathatárra, jóllehet ezzel az önkifejezői szándék lendületét törli meg. Ha embrionálisan is, de hasonló szemlélet moccanását érezzük itt, mint amiről Turóczi-Trostler József ír a zsoltáros önkifejezési formát kutatva: „Zsoltárokat ír, de mostani helyzetében, teológus léte, nem választhat más formát, viszont a zsoltárforma az egyetlen, amely alkalmasnak látszik arra, hogy kifejezhesse benne, mégpedig a vallási tartalomnak sérelme nélkül, költői hajlamát, világi tapasztalatát és lirizmusát.”¹⁹ Költői hajlam, önkifejezési vágy, szükséglet és a teológus filológiai precizitásnak kettőssége tapintható ki előbbi kicsiny, de beszédes exemplumunkból is.

A jelentősége azonban megsokszorozódik, ha abba a fejlődési sorba állítjuk, amelynek csúcspontján a költővé érés, a szuverén önkifejezés beteljesítése, a *Psalterium Ungaricum* áll. Ismerjük alaposan a *Psalterium* keletkezésének hazai és világirodalmi ihletését, irodalom- és eszméletörténeti, biográfikus forrásait,²⁰ Tolnai Gábor fölfedezte a zsoltárfordítóban a *személyi lírikust*.²¹ Azonban fölöttéb izgalmas feladat lenne annak rekonstruálása, hogy a *Psalterium* elkészülte előtti időszakban milyen nyomok árulkodnak e személyi-lirikusi magatartás készülődéséről, alakulásáról?! Nagyon töredékes képet kapnánk így a könyvbejegyzésekből, glosszákból, naplódízetekből, de hiányaival is egy olyan folyamat körvonala sejtethető, amelyik a személyi-lirikusi magatartás magzatmoccanásait ígéri.²²

¹⁹ Turóczi-Trostler József: *Szenci Molnár Albert Heidelbergben*, in: *Magyar irodalom-világirodalom*, Budapest, 1961, II. 150.

²⁰ Vö.: Turóczi-Trostler: i. m.

²¹ Tolnai Gábor: *Sz. M. A. értékelésének néhány kérdése*, It. 1954/152–162.

²² Valóban meglepő az, hogy milyen teljes költői fegyverzetben lép elénk a *Psalterium Ungaricum* írója, s az tűnik hihetetlennek, hogy

Természetesen nem szeretnénk azt állítani, hogy egy *Naplójába* beépített, ihletett parafrazálású bibliai idézettől egyenes út vezet a zsolttárokhoz, a személyi lírikussá érés folyamatában. Azonban úgy véljük, hogy e parafrazálás kezdeti jele, elemi formája e bontakozó folyamatnak, hiszen tudjuk azt is, hogy hasonló, *Naplójába* épített bibliai citátum *verset inspirál*, a szent szövegből származó idézet katalizátorként működik!!

1599 január elsejéről írja *Naplójában*: „Finita cantione, lectionem 19. Apocalypsis audiui . . . pro vespertina concione audio locum Rom. 13. vers. 12: „Und weil wir solches wissen, nemlich die Zeit, das die Stund da ist” etc. *Post aliquot carmina scripsi de invidiae morsu.*”²³ (Az éneklés után meghallgattam János jelenéseinek könyvéből a 19. fejezetet . . . majd az esti prédikációban a Rómabeliekhez írt levél 13. fejezetéből a 12. verset hallgattam: És mivel mi ezt tudjuk, hogy elérkezett az idő és az óra. *Ezután néhány verset írtam a gyűlölködés mardosásáról.*”) Sajnos nem maradt ránk e néhány vers szövege, azt sem tudjuk milyen nyelven születtek, annyit föltételezhetünk, hogy az olvasott, hallott bibliai élmény volt az inspiráló, azonban éppen azt nem tudhatjuk, hogy esetleg milyen személyes mondanivaló épült rá a bibliás alapra, a személyi lírikus magatartás jelen volt-e megtermékenyítően? Nem valószínű, hogy rutinszerű penzumot kanyarított volna Molnár Albert valamely bibliai témára; a témamegjelölés – a „gyűlölködés mardosásáról” – is inkább személyes átéltséget, ihletettséget sejtet.²⁴

---

semmilyen előzménye nem lett volna e költővé érésnek. A magyar nyelvű alkalmi rögtönzések vajmi keveset árulnak el erről (*RMKT*: XVII. század 6. 383–384.), de a latin nyelvű verses dedikációk, az „Apoftegmata” és a „Lusus Poetici” sem haladja meg a divatos sablonokat, rutinszerű penzumot. Irodalomtörténetírásunk feladata, hogy tüzetesebben vizsgálja e személyi-lírikusi magatartás formálódását, hiszen jószerivel csak Kovács Sándor Iván közelített ilyen szándékkal a *Psalterium*hoz már idézett írásában.

²³ Dézsi: *Sz. M. A. . . . i. m.*: 23.

²⁴ Talán motiválója, inspirálója volt e két versnek az a depressziós hangulat, amelyről – két héttel korábban – *Naplója* beszámol. Hitelezője zaklatja, anyagi szűkösségében elhagyatottságát érzi, a körülötte lévő bizalmatlanságot és gyűlölködést panaszolja: „. . . idque consilio popularium, qui dicant (ti.: a hitelezőnek) mi nihil certi me (így!) posse ex Ungaria sperare. *O atrocem infidelitatem et invidiam.* . . .” (Dézsi: 22.)

Úgy hisszük, e töredékek, az önkifejezés embrionális formái, értékesebb s fontosabb előzményét adják a személyi lírikus érlelődésének, mint az „Apoftegmata . . .” alkalmi verselményei, vagy egyéb versformára szabott ajánlásai, köszöntői.²⁵

Azonban térjünk vissza a *Napló* bibliás idézeteihez! 1615 december 6-án Johannes Stunius prédikációját hallgatja Oppenheimben: „. . . Jos. Stunius explicuit Michae Cap. 7. ver. 9: „Iram Domini portabo, quoniam peccavi ei, donec causam meam iudicet et faciat iudicium meum, educet me in lucem” etc.”²⁶ Nagy hatással lehetett rá a prédikáció és a textus, mert így folytatja: „Ex hac concione magnam accipi consolationem, brevi fore, ut in lucidiorem locum me provehat Dei patris benignitas.”²⁷ [„. . . Johannes Stunius úr Mikeás könyve 7. fejezetének 9. versszakát magyarázta prédikációjában: . . . (Az Úr haragját hordozom, mert vétkeztem ellene; mindaddig, amíg leperli peremet és meghozza ítéletemet. Kivisz engem a világosságra, meglátom az ő igazságát.)”] Ebből a prédikációból nagy vigasztalást merítettem, és bizonyossá vált, hogy az Atyaisten akarata rövidezen fényesebb helyre emel engem.”]

A kötet itt a *Napló* eredeti latin szövegét idézi, s ezt szögletes zárójelben követi a magyar fordítás, ugyanis itt Szenci bejegyzése és az idézett bibliai hely között nincs zavaró *tartalmi eltérés*, azonban támad más hiányérzetünk, amiért már csak részben marasztalható el a fordító, vagy a szerkesztő.

„. . . donec causam meam iudicet . . .” – olvassuk a *Napló*ban, ugyanez a legújabb verzióban: „. . . mindaddig, amíg leperli peremet . . .” Minden bizonnyal alapos teológiai, összehasonlító szövegkritikai mérlegelés után választotta ezt a nyelvi alakot a fordítói kollektíva, azonban ezt olvasva nosztalgiánk támad, s a régiebb fordításhoz nyúlunk. Hogyan mondja a hanai s vele a váradi biblia? „Az Úr haragját hordozom, mert vétkeztem ő ellene, mind addig mígnem megláttya az én pörömet és igaz törvént téssen énnékem, kiviszen engemet a világosságra, hogy meglássam az ő igazságát.” Igaz ugyan, hogy ez tempózóbb, meg-megáll, a mondat fősodrából kis öblöcskék nyílnak, egy-egy latin szóból két-három szavas szóbokor sarjad (. . . mind addig mígnem megláttya az én pörömet és igaz törvént téssen énnékem . . .), néhány szóra jelző telepszik jótékonyan; mégis olyan ódon veretesség méltósága árad

²⁵ Mindenesetre ezek közelebb vannak az önkifejezés és a személyi lírikusi magatartás *Psalterium Ungaricum*ban jelentkező fokához és formájához, mint az „Apoftegmata” penzumversei.

²⁶ Dézsi: i. m.: 74.

²⁷ Uo.

szavaiból, amiért nem tud bennünket kárpótolni a vadonatúj szabatos, de lélektelen pontossága.

Mily egyszerű *fokozási elv, szemléletesség* érvényesül a 17. századi átdolgozásban, illetve Károlyi alapszövegében: „... *megláttya* az én pörömet, és igaz törvént téssen énnékem.” *Megláttya* – törvént téssen – a szemügyre vétel, a latolgtatás érzékletes, személyi konkrétságú megjelölésétől a helyesen ítélező bölcsességig vezet a mondat logikája. Az új fordítás bizonyosan a legautentikusabb forrásokból készült, de *itt* úgy tűnik, minden nyelvi lelemény híján: „... leperli peremet és meghozza ítéletemet . . .” Különösen az első két szó „e” magánhangzójának van sivár monotonája, törvényszéki kimért ridegsége, s a „leperli” magyartalan alakja hat riasztóan.

Azonban lemond valami másról is az új verzió. A nyelvi hagyomány évszázadokba kapaszkodó hajszálgyökereinek „kőharapó erejéről.” A régi magyarság nyelvhasználatában a 16. századtól folyamatosan találkozzunk idézetünkhöz hasonló fordulatokkal.²⁸ Molnár Albertnél maradvra is könnyen találunk példát, a XVII. zsoltár 5–6. sorában: „... ítéletet te töled vároc,

Nézd meg igyem, látass törvént . . .”. Tulajdonképpen Károlyi Gáspár fordítását emeli be a *Psaltertumba*, a hanai bibliában is ugyanez szerepel. Más, hasonló példára bukkanhatunk a vizsolyi fordítás szövegében: „Szerzé Josaphát bírakat az Wrnac dolgainac ítéletire és az perlődösekne meg latasara.” Mindkét példánkat vizsgálva, talán bizonygatnunk sem kell az érzékletes, képszerű fordulatot, s képes érzékeltetni egyrészt a *körültekintő, bölcsen mérlegelő, igazságosztásra készülőldő szándékot* (Nézd meg igyem, perlődösekne meg latasara, –

²⁸ A *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* (Bp. 1891.) „lát.” címszava gazdag példaanyagot vonultat fel. Innen mutatunk be néhány exemplumot: „Ki egyedül való igaz látó isten vagy.” (Illyefalvi István: *Jephta históriája*, 1597.) „Törvént látá kösztetec.” (Heltai: *Krónika* . . . 1575.) „Az tanúknak wallasyth meg ertven illen teruent láttunk.” (1563-as bírósági ítélet) „Törenen lato emberec.” (Bornemissza: *Prédikációk* . . . 1584.) „Kdet azért találom meg levelem által, hogy Kd. láttassa meg törvénynyel.” (*Magyar Leveles Tár*, 1504–1560.) Találkozunk vele jogi szak kifejezésként is a *Tripartitum* 1639-es fordításánál is: „Törvény szerint lattassek meg valamely dolog . . . Az ajándék vétel pórázon viszi maga után a hamis törvény-látást.” (Verbőczy István: *Magyar decretum*, Fordította: Veres Balázs) „Acháb és Jezabel nem juthatván egyébképen az Nábot szőlejehez, melyre ásítottak (sic!), törvént láttatának Nábotra.” (Pázmány P: *Vasárnap és innepi prédikációk*, 1636.)

megláttya az én pörömet), másrészt az ítélkezés tényét (láttass törvént, Szerzé Josaphát bírákat az Wrnac dolgainac ítéleteire – igaz törvént téssen). Még a fokozási elv is úgy szerepel Szenci idézeténél, mint a vizsolyi mondatánál: „Nézd meg igyem, láttass törvént – megláttya . . . pörömet . . . törvént téssen”.

Elemezett mondatunk második fele: „. . . és meghozza ítélete-met . . .” – jogi frazeológiájú élettelen szavak; amott: „. . . és igaz törvént téssen énnékem . . .” – szépen zengő ige, s a bírósági akta hangulata helyett az Ur törvényt szabó és ezt bölcsességgel, igazsággal beteljesítő méltósága sugárzik. Az ítélet pozitív tartalmát az új fordítás nem képes kifejezni, a 17. századi pedig azzal, hogy az igaz jelzőt beilleszti, hangulatában előkészíti a következő mondatot, a megkönynyebbitő oldódást ígérő távlatot: „. . . kiviszen engemet a világosságra, hogy meglássam az ő igazságát.”

Nemrégiben Páskándi Géza mondta el aggodalmas gondolatait a legújabb bibliafordítás irodalmi értékéről, nyelvéről, s hosszas töprengésében sok kérdőjelet rajzol meg.²⁹ Páskándi mintegy hatvan szűrőpróbával vetette össze Károlyi s a legújabb fordítás szövegét, s mire jut vizsgálódásai végén? „Elveszett Károli költészete. Károli szövege szépen, méltóságosan tagolt, ünnepélyes, mégis lendületes és szertartásra jól hangolható szófolyamat, míg a másik szaggatott, mindig megtorpanó és száraz . . . végül is azt látjuk, hogy ami alapvetően megrongálódott, az a nyelvi személyesség, a poézis, az ihletettség varázsa.”³⁰ Nem tudjuk, hogy Páskándi hatvan szűrőpróbája között volt-e az általunk idézett néhány példa, nem valószínű. Azonban az bizonyosnak látszik, hogy kisszámú exemplumaink is hasonló tanulságot jelentenek, mint a Páskándi példái, lehet, hogy azok számát szaporítottuk így.

„Ha a nyelvi személyesség, a nyelvi indulat nem nyűgözi le, – úrrá lesz valami eklektikusság.” – aggódik Páskándi. „Lehet-e egy fordítói bizottságnak, (még ha az a legkiválóbb emberek csoportja, amit okunk, s jogunk van biztosra venni) nyelvi egyénisége? Összehangolható-e a kollektív ihletettség? Ha ki-ki lefordítja a maga részét legjobb tudása szerint, – átáramlik-e az egészen valami fluidum, ami a stílusokon is túlmutat? Nyelvi személy, személyiség lehet-e egy bizottság – Károlival egybevetve?”³¹

Újabb példánk tolakodik elő, gyarapítva Páskándi kérdéseit, érveit. Az imént azt tettük szóvá, hogy a legújabb szöveg elpárologatja a

²⁹ Páskándi Géza: *A templom romjainál?* Új Tükör, 1977. márc 16–7.

³⁰ Uo.: 16.

³¹ Uo.

korábbi nyelvi ízeket, az érzékletesen gazdag, képszerű megoldás prózaiba, ihletetlenbe hanyatlók.

1600 december elsején Molnár Albert az akkor tanultakat jegyzi föl *Naplójában*: „... hora 12. dn. Matthaues Martinius post Grammaticam Cleon. Explicuit Proverb. 1. cap. ver. 7. Ebraice: Initium sapientia (sic!) timor Jehovae . . .”³² (Tizenkét órakor Matthaues Martinius ur Cleon. Grammaticaja alapján a Példabeszédek könyve első fejezetének 7. versét fejtette ki: „Initium sapientiae timor Jehovae” (Az Urnak félelme feje az bölcsességnek.) A legújabb bibliafordítás itt még a *váradinál is archaikusabb!* A váradiban ugyanez: „Az Urnac félelme kezdeti a' bölcsességnek . . .”, az 1608-as hanauiban: „Az Urnac félelme feje az bölcsességnek.” Valóban, a „feje a bölcsességnek” hangulatosabb, képszerűbb, ódonabb. Hangulatában illik is – *s ez illik!!* – Molnár *Napló*-jába, csakhogy elűt a legújabb bibliafordítás korábban bemutatott pontosító, modern, költőietlen szemléletétől, s annak a jelenségnek dokumentuma, amelyet Páskándi az egységes nyelvhasználat, stílus hiányának nevezett.

Bizonyára azért is őrizhette meg e mondat zengzetesebb, régies alakját, mivel századok óta aforizmaszerű szállóigeeként ismeretes, s még a legújabb fordításnak is kellett itt igazodnia a sérthetetlen tradícióhoz.

Mi lett volna a megoldás Szenci *Naplójánál*? Az, ha a *Napló* „ihletett pontatlanságú” bibliaidézetei esetében a kötet Szenci Molnár szavait fordította volna a hanau és oppenheimeri bibliakiadás atmoszférájának felhasználásával, a megközelítően pontos citátumok esetében pedig nyugodtan lehetett volna az említett két bibliakiadás valamelyikéhez fordulni. S ez lett volna a méltányos is, hiszen tudjuk, hogy igaza volt Molnár Albertünknek, mikor hanau editioja előszavában munkájáról így szól: „... én is ez masodic kibocztáshoz . . . nem kezdettem mosdatlan kézzel . . . és mely hívséggel és szorgalmatossággal forgottam abban, tudgya az Isten, es az én lelkem ésmereit . . .”³³ Jogos büszkeséggel írhatta munkásságáról: „... *ki ez nyelvnek nem utolsó ekesgetője vagyoc . . .*”³⁴

Ugyanannak a hatalmas kastélynak, fenséges tplomnak ekesgetője Molnár Albert, melynek monumentális arányait megérezte és fölvázolta a gönci pátriárka. Most mégis, mintha mester és famulusa *annak* a Templomnak a romjainál állana?

IMRE MIHÁLY

³² Dézsi: i. m.: 31.

³³ *Szenci M. A. költői művei*, RMKT. XVII. 6. Bp. 1971. 468.

³⁴ Uo.: 472.

SZEMLE

MIHAIL HRAPCSENKO: *IRODALMI TANULMÁNYOK*

Mihail Hrapcsenko a mai szovjet irodalomtudomány egyik vezető egyénisége, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának elnöke. Tevékenysége nálunk a személyes kapcsolatok révén is ismert: az irodalomszemiotika témakörében a szovjet és a magyar akadémia közötti együttműködés szovjet részlegének vezetője, s 1973-ban Akadémiánk tiszteleti tagjainak sorába választotta. Ezúttal tehát nem udvariassági túlzás azt mondani, hogy tanulmányainak gyűjteményével könyvkiadásunk régi adósságát törleszti: írásai eddig ugyanis magyar fordításban nem voltak hozzáférhetőek. E tény már önmagában is indokolta volna, hogy a kötet anyagának összeállítói ne egy pusztán aktuális problémákat érintő válogatással mutassák be, hanem összképet nyújtsanak sokoldalú tevékenységéről. Még szerencsebb azonban, hogy az összképet nyújtó kötet valamennyi tanulmányáról elmondható: legidősezerűbb kutatásainkban, vitáinkban hasznosíthatók.

Igy van ez mindjárt a marxista esztétika hagyományos értékorientációs kategóriáinak – a realizmus, népiség és pártosság fogalmának – esetében is, amelyek Hrapcsenko elemzéseiben igen sokoldalú megvilágításban, részletes tárgyalással szerepelnek. Egy nemrégiben megindult, széles körű magyar kutatási program célkitűzése ugyanis éppen e kategóriák korszerű tartalmának meghatározása, azoknak a sajtóságoknak a tisztázása, amelyek mai, modern szocialista művészetünk realizmusát, pártosságát és népiségét jellemzik. E kutatásban Hrapcsenko gondolatait is tekintetbe kell vennünk majd, mint a lehetséges vitaálláspontok egyikét. Az a felfogás, ahogyan ő értelmezi a realizmust, nálunk csak az 1955-ös akadémiai vitában bukkant fel, s azóta feledésbe merült, pedig a külföldi marxista szakirodalomban tekintélyes tábor vallja magáénak.

E koncepció szerint a realizmus nem stílus, hanem módszer, amely „az élet természetes formáihoz” igazodó stiláris megoldásoktól „a művészi feltételeesség”, a fantasztikus, groteszk, szimbolikus-allegorikus ábrázolás legkülönbözőbb formáig mindenféle alakot magára ölthet, még

az avantgardista művészet formáit is. Ugyanakkor viszont a realista művészet nemcsak haladó lehet, hanem „a reakciósság jegyeit is viselheti magán” (163.). A nálunk elterjedt – a realizmus stílus- és módszer-fogalmát egyaránt elismerő, de ezeket határozottan megkülönböztető – felfogás ennél következetesebbnek látszik: a realista módszerű művészet eszerint csak haladó lehet, a reakciósság csak a realista stílus köntösét viselheti. Ahhoz azonban, hogy e felfogás kellően megalapozott legyen, a Hrapcsenko által is képviselt koncepciót behatóan tanulmányoznunk kell, s eddig ezt elmulasztottuk.

Még figyelemreméltóbb a népiség és pártosság kategóriáinak itteni elemzése. Ha emlékezetem nem csal, a magyar szakirodalom mostanáig csak a realizmus összefüggésében vizsgálta a népiség tartalmát, s nyitva hagyta a kérdést, milyen kapcsolat fűzi az utóbbit a pártossághoz. Hrapcsenko szerint „a szocialista irodalom pártosságának lenini elve szervesen összefügg a népiség elvével, annak továbbfejlődését jelenti. Helyesnek kell elfogadnunk azt a gondolatot, hogy a kommunista pártosság a népiség minőségileg legmagasabb rendű formája” (89.). Ha ez a „kell” túlságosan kategorikusnak is látszik, mindenesetre igen megfontolandó, nem szükséges-e a nálunk elterjedt kategóriarendszer felülvizsgálata e gondolat fényében. Mi ugyanis mindeddig egymás mellé állítottuk a népiséget és a pártosságot, mint a szocialista realizmus két egyenértékű sajátosságát. Ha viszont Hrapcsenko álláspontja igazolódna, akkor a szocialista realizmus kritériumainak sorából ki kellene iktatnunk a népiséget, mert a pártosság – magasabb szintű – fogalma helyettesítené, ugyanúgy, ahogyan ez az irányzatosság fogalma esetében történik. Azaz: a népiség csak a naiv és a kritikai realizmus jellemvonása lenne, a szocialista realizmusban helyette a pártosságról kellene beszélnünk.

A kötet gondolati összképének másik fő vonulata a műalkotás ontológiai vizsgálata. Ennek időszerűsége közismert azóta, hogy a „strukturizmus” néven emlegetett neoformalista irányzatok divatja egyebek között azt a tételt is felelevenítette, mely szerint a művészi mű voltaképpen a befogadói tudatban nyer csak végső formát, az alkotást a befogadás „fejezi be”. „Befogadói esztétika” néven szokás ma emlegetni nálunk ezeket az elgondolásokat – meglehetősen pontatlanul, mert a befogadás esztétikai analízise önmagában korántsem vezet ilyen megfontolásokhoz, s a koncepció nem több a három évszázada ismert szubjektivistá esztétika egyik, lényegében semmi újat nem mondó változatánál.

Mint hogy a problémát érintő hazai nézetcserek a legutóbbi időkben csaptak át ingerült publicisztikai csatározásokba, különösen szerencsés, hogy Hrapcsenko higgadt, megfontolt érvei éppen most juthattak el a

magyar olvasókhöz. Szerinte az a lépten-nyomon hangoztatott érv, „hogy a műveket az olvasók, a nézők, a zenehallgatók továbbalkotják, inkább költői metafora, mintsem tudományos kategória”. A befogadás közbeni és utáni elmélkedés ugyanis a mű megértését, s nem továbbalkotását szolgálja, s „a továbbalkotás elméletével nem lehet megmagyarázni az irodalmi művek befogadásának és hatásának változékonyságát”. Hrapcsenko ennek megfelelően leszögezi, hogy „a művészet teremtése és a művészet befogadása: két teljesen különböző folyamat” (400.), s a szubjektivista „befogadói” esztétikát egyértelműen elutasítja. Minthogy a fent jelzett hazai viták során amugyis fejemre olvasták már a dogmatikus citatológia vétkét, így különös hangsúllyal emelném ki, hogy az adott véleménycserében természetesen ez az állásfoglalás sem tekinthető utolsó szónak. Ámde némi önvizsgálatra készítheti azokat a szerzőket, akik szubjektivista koncepcióikat „a marxista álláspont” címkéjével ellátva szokták forgalmazni.

Aktuális vitáinkhoz szólnak hozzá Hrapcsenko – a kötet jelentős részét kitevő – szemiotikai okfejtései is. A nálunk is gyakran visszahangzó tételt elemezve, mely szerint a műalkotásnak mint jelnek az a sajátossága, hogy önmagát jelöli, Hrapcsenko rámutat, hogy ez nemcsak a l'art pour l'art avitt elképzelésének modern terminológiával álcázott újrafogalmazása, hanem jelelméleti szempontból nézve is nonszensz: „az a jel, amely semmit nem jelöl, és létezése független az anyagi valóságtól, az emberi szándéktól – valójában nem jel. Hiszen éppen azért hívják jelnek, mert tárgyakat, eszméket, cselekvéseket jelöl” (437.).

Ugyanakkor viszont – szerintem – Hrapcsenko túlságosan leszűkített értelemmel fogja fel az „esztétikai jel” fogalmát: a szimbólumokkal, allegóriákkal, jelképekkel és jelképes tartalmú toposzokkal, vándormotívumokkal azonosítja, s ezért jut arra a következtetésre, hogy az esztétikai jelek jobbra csak a jelenségek közvetlen ábrázolásával szintetizált formában, „szintetikus művészi képekbe” beépítve szolgálhatják a realizmus tendenciáit.

Valójában a jelképek és toposzok – miként a művészi mű egyéb alkatelemei is – önmagukban nem esztétikai jelek: csupán alárendelt szerepet játszanak a mű egészének struktúrájában, s konkrét jelentésüket az a szerep határozza meg, amelyet e struktúra egészében betöltenek. Pontos szóhasználatlaltól élve tehát csakis a mű egészé nevezhető esztétikai jelnek – az általa tükrözött társadalmi valóság esztétikai jelének –, alkatelemei pedig e jel összetevői, s mint ilyenek, önmagukban esztétikailag nem értékelhetők. Hogy e gondolat idegen Hrapcsenkótól, nem véletlen. Szerinte ugyanis „az egyes műalkotásoknak az egész valóság nem lehet tárgya” (441.), s ilyenformán természetesen egy-egy mű sem lehet egy történelmi pillanat egészének jele. S ezen a

ponton visszajutottunk kiindulásunkhoz, a realizmus problémájához: a nálunk elterjedt lukácsi felfogásban a műnek nemcsak hogy tárgya lehet az egész társadalmi valóság (persze nem az extenzív, hanem az intenzív totalitás értelmében), hanem az autonóm művészeti tükrözés esetében ez a realizmus egyik legfontosabb kritériuma.

A terjedelmi korlátok itt megálljt parancsolnak az ismertető számára, pedig a fentiekkel csak a legátfogóbb jelentőségű kérdéseket jelezhettem, s nem esett szó olyan „izgalmas” részletproblémákról, mint Lotman koncepcióinak vagy az „egzakt műelemzés” eljárásainak értékeléséről. Befejezésként így csak arra az attitűdre hívhatom fel a figyelmet, amely – a határozott, egyértelmű állásfoglalásokkal dialektikus egységet alkotva – Hrapcsenko, e mondataiban tükröződik: „Saját megközelítésemet természetesen nem tartom az egyedüli lehetséges és mindenki számára kötelező módszernek. A különböző vélemények és felfogások összeütközése a tudományos kutatás minden területén nagyon hasznos, hát még egy olyan tudományban, amely csak most formálódik” (499.). (Gondolat, 1976)

SZERDAHELYI ISTVÁN

•

DURKÓ MÁTYÁS: *OLVASÁS, MEGÉRTÉS*

Nehéz lenne pontosan meghatározni, hogy az „olvasás-szociológia” melyik tudomány területére tartozik, az azonban bizonyos, hogy az irodalomtudomány érdeklődésére komolyan számot tarthat. Ha akár Horváth János alaptételét, akár a modern információelmélet rendszerét tekintjük kiindulási pontnak, mindenképpen vitathatatlan az a megállapítás, hogy az irodalmi folyamat szerző–mű–olvasó hármasságában bomlik ki és kapja meg végső értelmét. A modern szocialista vagy akár polgári szociológia éppen ezért különös figyelemmel fordul az irodalmi művek befogadásának (megértésének, értékelésének) ügye felé. Irodalomtörténeti nézőpontból már Sándor István vizsgálódott az író és a közönség viszonyáról (*Író és társadalom*, Szeged 1945), Mándi Péter olvasás-szociológiai szempontú könyve (Bp. 1968.) óta pedig több szakembere támadt e kérdésnek (Halász László, Hankiss Elemér, Kamarás István és mások). Vitányi Iván általánosabb, művészetszociológiai vonatkozásban folytatott kutatásokat, főként a „közérthetőség” oldaláról szemlélve ezt a nem kis fejtörést okozó kérdést.

Durkó Mátyás *Olvadás, megértés* c. kötete a közművelődés, a felnőtt-nevelés és a neveléslelektan tudományos eszköztárát veszi igénybe a címben jelzett feladat megoldására. Az irodalmi befogadás-megértés színvonalát egy 1964-ben elkezdett vizsgálat segítségével kívánta meghatározni: 174 tervszerűen kiválasztott olvasónak kellett kérdőíven számot adnia két regényről (Szilvási Lajos: *Ott fenn a hegyen* és Sánta Ferenc: *Ötödik pecsét*), s a begyűjtő munkát végző egyetemi hallgatók mindenikükről személyiség-rajzot is készítettek. Nem érdektelen műveltségi szintjük jelzése: 4–6 ált. iskolát végzett 10,34%, 6–8 ált. iskolát 49,43%, középfokú végzettséggel rendelkezett 35,06%, felsőfokúval 5,17%. A férfiak és nők megoszlási aránya 39,65 il. 60,35% volt. Legtöbben (41,95%) a 18–25 éves korosztályba tartoztak, a 30 éven aluliak abszolút többséget alkottak, tehát a szocialista iskola neveltjei voltak. A kiválasztás gondosságát, a vizsgálat sokoldalúságát csak dicsérhetjük, legfeljebb a munka elhúzódását sajnáljuk kissé. Az 1974-ben lezárt kézirat lényegében 1964-es állapotot tükröz. Eredményei így is tanulságosak. Előre is világos volt, hogy a megértést (a szerző szívesen használja a *receptió* kifejezést) az olvasók iskolai végzettsége, műveltsége, életkora, neme és az olvasás gyakorisága (ha tetszik az olvasói gyakorlat) határozza meg.

A pontos adatfelvétel azonban számos érdekességet és tanulságot tárt fel. Megállapítható volt, hogy az olvasó népeség elfogadható megértési szintje az 50%-ot sem éri el, az olvasók több mint egynegyede (28,5%) lényegében nem értette meg olvasmányát (113–115.). Figyelmet érdemel, hogy a Sánta-regényről többen adtak kiváló jellemzést, mint Szilvásiéről. Feltűnő, hogy a középfokú végzettséggel rendelkezők nyújtották a legjobb teljesítményt, közöttük akad a legtöbb elmélyedő olvasó (183–185.); a nem humán felsőfokú végzettség nem biztosít jó megértést. Érthető, mert éppen ez a réteg olvas csak szórakozás, „ki-kapcsolódás” céljából, szakmai műveltsége viszont elhomályosította az iskolai irodalomoktatás kialakította készségeket.

Az irodalomtudomány érdeklődésére tarthat számot az a tíz kategória is, amelybe a szerző olvasóit besorolja az alapvető problémák meg nem értésétől a kiváló befogadásig. Ez utóbbin a tartalom (eszmeiség) és a művészi forma egységében történő elemzést kell érteni. A legkiválóbbnak egy 45 éves, középiskolát végzett, rokkantsági nyugdíjas szakmunkás mutatkozott, aki olvasói érzékenysége alapján szinte az „ideális olvasó” típusa lehetne, az, „akinek érdemes írni”. Személyiségrajza e könyv egyik kiemelkedő fejezete. Egy 29 éves, 8 általános iskolát végzett villanyszerelő viszont Sánta regényét „üres szócséplés”-nek minősítette (140.), egy 19 éves, ugyanilyen iskolai végzettségű nőolvasó

(segédmunkás) ugyanezt a magas szintű irodalmi alkotást unalmasnak tartotta és azonnal letette. Ugyanő a Szilvási-regény elkényeztetett „úriasszony”-ával teljes mértékben egyetértett: „Ha van lehetősége az embernek, ragadja meg az alkalmat, és éljen.” (145.)

A szerző lelkesen lándzsát tör a modern irodalom olvasásának szükséges volta mellett, s ezzel egyet is érthetünk, de fenntartással kell fogadnunk azt a tanácsát, hogy „ki kell lépni a klasszikusok köréből”. (202.) Annál meggondolandóbb ez a kívánsága, mert az általános iskola irodalomoktatását többször – nem is alap nélkül – erélyesen elmarasztalja. Fel kell azonban hívni a figyelmét arra, hogy az általános iskola, életkori sajátosságok okán, nem olvastathatja a bonyolultabb technikájú, erősebb intellektuális munkát igénylő, tárgyuknál fogva nem gyermekeknek való modern műveket. Egyébként a helyes megértés és irodalmi ítéletalkotás Jókain, Mikszáthon, Gárdonyin, Móriczon, Tamásin, Sánta népies novelláin is jól gyakorolható, s éppen ezért nem tartjuk indokoltnak az iskola „bűnéről” beszélni. (116.)

Az irodalmár nem azonosulhat azzal az egyébként Kosztolányira hivatkozó megállapítással sem, hogy a könyvek *nem* készek az olvasó nélkül (28., 65., 184.). Ez a kritikai megjegyzés nem a szerzőnek szól, mások is osztják. Elfogadása azonban az esztétikai *érték* teljes relativizálásához vezetne és, tagadná a mű önálló, önmagában befejezett voltát, noha ezt ma már minden irodalomtudományi (ha tetszik poétikai) irányzat elismeri. Vulgáris ellenpéldák felsorolása helyett utalok éppen Durkó Mátyás „receptiós példáira”. Hogyan lesz *befejezett műalkotás* Sánta Ferenc regénye annak számára, aki üres szócséplésnek minősítette? Az a törvényszerűség, hogy az *irodalmi élet* az író–mű–olvasó hármasságában bontakozik ki, nem tételezi (filozófiai nyelven szólva) az esztétikai érték immanenciájának tagadását. A vitatott tétel Kosztolányi Dezső „impreszionista” művészetszemléletére jellemző, elfogadása pedig a szociológiai szempont kizárólagos uralmát.

A közművelődés tudományának szaknyelve most van alakulóban: sok benne az olyan idegen szó, amelynek mellőzését az irodalmi tollforgató szívesen látná. Rá kell mutatnom arra, hogy az *andragógia* nem azonos az egyébként kifogástalanul magyaros „felnőttnevelés”-sel. *Anér* csak férfit jelent. A *monopoláris* talán még nem terjedt el annyira, hogy mellőzhető ne lenne. Ebben az alakban ugyanis semmi köze a mondvascinált monopoliumhoz. Így csak „egypólusút” jelent, s a szerző nem ezt akarja mondani. A klasszikus latinban a *receptio* alig fordul elő „vendégfogadás” értelmében (63.), ilyen jelentése a középkorban kezd elterjedni. Innen származik a francia *la réception*.

Az Olvasás, megértés hasznos könyv, feldolgozott anyaga, körütekintően összeállított könyvészete, külföldi kitekintései növelik érté-

két. Az olvasóvá nevelés nehéz ügyét jól szolgálja (egy ilyen irányú érdekes kísérletének ismertetését mellőznünk is kellett), tanulmányai mind a magyar irodalom tevékeny művelői, mind az irodalomtudomány munkásai számára megszívlelendők. (Gondolat, 1976)

BÁN IMRE

SIMON ZOLTÁN:

VÁLTOZÓ VILÁG – VÁLTOZÓ IRODALOM

A debreceni Alföld kritikusanak érdeklődése a kötet tanúsága szerint igen széleskörű. Nagyonbízott mai magyar írókról, tudósokról, irodalmi helyzetről ír, Veres Péter közírói munkásságáról, Marx György *Gyorsuló idő* c. munkájáról, képzőművészetről. Akkor is tiszteletreméltó ez a tág látókör, ha a természettudományos kérdések – nagyon természetesen – az irodalom összefüggéseiben érdeklik. S ha tudjuk is, hogy a kritikus figyelmét esetleg a szerkesztőség megbízatása kelti fel, minden kritikusként van alkatából, ízléséből, szemléletéből fakadó vonzódása, amelyet érvényesíthet. Simon Zoltán változatos témájú tanulmányai közül kirajzolódik ez.

A kötetben – szerencsére – nem sok az olyan írás, melynek a vizsgált jelenségről kevés mondanivalója lenne. Ezek inkább 1964 és 1968 között, a pályakezdés szakaszában íródtak. A kritikus kritikusa persze bizonytalan: valóban a mondanivaló hiánya, vagy a kezdő évek bizonytalankodásai okozták némely írás gyengébb színvonalát. A cikkek keletkezését jelző évszámok közlése szerencsés, többet mondanak önmaguknál: az írások valódi értékének megállapításához szükséges tájékoztatást nyújtanak. Hiába azonban ez a „magyarázat”, Benjámin László *Válogatott verseiről*, Nemes Nagy Ágnes *Napfordulójáról* szóló írásainak gyengébb színvonalát szóvá kell tennünk. „... emberi arányú költészet” – írja Benjáminról; míg Nemes Nagy Ágnesről: „Versei kétségek és rokonszenves emberi küzdelmek kifejezői”. Nos, ezeket minden költőről el lehet mondani. A 64-ben keletkezett *A Weöres-mítosz* sem egyenrangú a későbbi kritikákkal, itt is ilyen általánosságokkal jellemez: „Magános és különös utat jár, költészete megismételhetetlenül egyedi.” Nem tartjuk célravezetőnek, ha kritikussal kritikusa vitázni kezd, pedig több megállapításán lehetne elmélkedni, de ki állíthat csupa olyat, amivel mindenki egyetért? Magunk részéről a kezdeti évek bizonytalankodásaiban találjuk magyarázatát pl. annak, hogy 1967-ben ugyancsak aláértékelt Hermann István *A polgári dekadencia problémáival* foglalkozó jelentős művét.

1968-tól kezdődően azonban Simon Zoltán írásai egyre elmélyültebbek, s egyszerre előtűnik eredendő adottsága: okossága. A cezúra előtt is tudta, amit a kritikusnak tárgyáról tudnia kell. A jelzett időszaktól kezdődően azonban már kritikusai – nemcsak egyéni adottságokból eredő – okossága dominál. Pontosan ragadja meg a viszonyítási pontokat, s mintha írásai minőségében előlegeznék azt, amit 72-ben vall a *„Mozgó világ” – de merre mozdult?* tanulmányában: „Az ítéletalkotáshoz viszonyítási pontok kellene, és a tárgy pontos ismerete szükséges”.

A kritikus és a kritikáírás egyik veszélye épp tárgyában rejlik. Bírálnia, ennek során vitázniia kell és illik, közben esetleg különböző jellegű munkákról – épp a kritikai kedvből – össze nem egyeztethető nézetek is becsúsznak írásába. Simon Zoltán sem mentes ettől, noha igazán dicsérhető módon igyekszik megtalálni a helyes egységet. Pándi Pál *Kritikus ponton* című kötetéről írván említi, hogy „Pándi kritikája nem egy esetben úgy hat, mintha nem műalkotást, hanem politikai tanulmányt elemezne”. Méghozzá azért, mert Pándi Pál elsősorban az eszmei mondanivalót keresi. Simon Zoltán elismeri, hogy „irodalmi alkotások esetében (. . .) döntő mozzanat az eszmeiség minősítése”, de azonnal hozzáteszi: „Döntő, de nem egyetlen és nem kizárólagos”. Természetesen az esztétikai érték, értékrend elemzését hiányolja. Ha a kérdést így állítjuk fel, vagy ha ekként elemezzük egy másik kritikus írását, akkor az eszmeiség és a művészi érték – akarva-akaratlanul – szétválk. Még szembetűnőbb ez, mikor azt jegyzi meg, hogy noha Pándi vitázik Németh László eszmeiségével, vagy Déry Tibor önéletrajzi jegyzeteivel, művészi értéküket elismeri. „Pándi egyoldalúsága – írja – inkább csak a kifejtés, mintsem a minősítés szintjén jelentkezik”. Ezt olvasva azt várjuk, hogy ő maga írókról, művekről szólván a kifejtés szintjén is azonos mértékben veszi figyelembe azt a bizonyos esztétikai oldalt, illetve az azt megteremtő tényezőket. Ám eléggé ritka az ilyesfajta kifejtés. Erről az „oldalról” olyasféle megállapításai vannak, mint pl. Ladányi Mihályról szólva, akinek „leggyakrabban használt igéje a *köszöl*”; Csurka Istvánról, hogy „írói eszközei az elmúlt tíz év során változatosabbak, gazdagabbak lettek”.

Simon Zoltán kritikusai arculatán erős vonás, hogy idegenkedik az irodalomban vagy az irodalomtudományban jelentkező új módszerek azonnali elfogadásától. Tudjuk, hogy a „divatos” szó éppúgy pejoratív értelmű, mint valaminek a „bűvöletében lenni”. Simon Zoltánnak igaza van, amikor az „egzaktság bűvöletében” élő vagy a „divatos kifejezésekkel” élő irodalmárok ellen szól, ha sokszor az is divatos kifejezéssel él, aki éppen ezzel minősít. Mindenesetre joga van a „divatos kifejezésekkel” hivalkodók ellen szólni, mert az ő kritikáit a pontos szóhasználat jellemzi.

Észrevehetően azoknak írja kritikáit, akik a szóbanforgó műveket már olvasták. Így nem vesztegeti terét tartalmi ismertetésekre, még idézetekre sem sűrűn. A legtöbb esetben ezzel a módszerrel a kritikus bensejét megmutató metaforák „bűvölete” jár együtt. Simon tanulmányaiban szerencsére nem. Még akkor sem jellemző ez rá, ha olykor – a bizonyítás mellőzésével – ilyen megállapítások is ki-kicsúsznak a tollából: „Ezekben a novellákban – Csurka István második novelláskötetéről van szó – az elszemélytelenedés, a magányosság, az egzisztenciális szorongás a konfliktus alapja”. Az idézett mondatban ugyan nem találunk metaforát, ám a megfelelő dokumentálás híján szavai mégis azzá válnak. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy java írásaiban ritka az ilyesmi.

A tanulmánykötet az érintett problémák ellenére jelentős, értékes. Megmutatja, hogy az értő okosság nagy kritikusai erény, s hogy lehet pontosan, szakszerűen kritikát írni aprólékos bizonyítási eljárások s metaforizáló stílus nélkül is. (Gondolat, 1976)

BÉCSY TAMÁS

A LÍRAI VERS ANATÓMIÁJA*

Változnak az idők, változnak a nézetek. Tüskés Tibor, a legkülönfélébb műfajokkal kísérletező, legtermékenyebb tanár-íróink egyike, aki annak idején, amikor a verselemzés divatja elindult útjára, az első művek egyikével kapcsolatban még úgy gondolta, hogy a verselemzés problematikus műfaj (mert „nem lehet lekottázni a szabadon szárnyaló madár énekét”), most maga is egész kötetnyi verselemzéssel állt elő legújabb könyvében. Tegyük mindjárt hozzá: kiváló hozzáértéssel. Az a tizenhárom verselemzés, amelyet másfélszáz lapon élénk ad, java részében a didaktikus szándékú, alapos műelemzés iskolapéldái közé tartozik: azt a maximális szintet mutatja, amelyre a modern műelemzés technikája napjainkig eljutott.

Tüskés verskiválasztása önkényes, semmilyen központi elvet sem követ, legfeljebb annyit, hogy a verseket 20. századi líránkból válogatja, Adytól Fodor Andrásig (ez magyarázza a kötet alcímét), és ismertetésükben csak a kronológiai sorrendet tartja tiszteletben. Válogatásában

*Tüskés Tibor: *Versről versre*. Az újabb magyar líra megközelítése. Tankönyvkiadó, 1976.

azonban – az eddig megjelent verselemző kötetek hagyományától eltérően – nagyrészt kevésbé közismert versek szerepelnek, s akad köztük nem egy merész próba is: Szabó Lőrinc, Pilinszky János, Nagy László egy-egy önálló versének analizésére eddig nemigen vállalkoztak.

Egyébként Tüskés nem hajhász szenzációsan új szempontokat és értelmezéseket, nem dobálódzik divatos műszavakkal. Felhasználja a tudományos és az iskolai műelemzés minden elért eredményét, de a verseket lényegében a tartalom és a forma hagyományos összetevői szerint elemzi (hogyan is tehetné másképp?). Az elemzések megszerkesztésére sincs különleges módszere, legfeljebb a menetrendjük változik többféle kombinációban. A vers szövegének közlése után először rendszerint a költemény megszületésének körülményeit vagy előzményeit ismerteti – valósággal „megszcenirozza” – sok-sok életrajzi, történelmi, irodalomtörténeti és kulturális adattal, más művekből vett idézetekkel. (Olykor szinte túl messziről vagy sok kitérővel közeledik az adott vershez, túlságosan terjedelmes a bevezetés.) Azután szinte sorról sorra végighalad a versen, mintegy az első olvasás impresszióval (nemegyszer maguktól értetődő megállapításokat is szájba rágva). Végül egyes részletek, formai vagy tartalmi elemek részletes analizise következik, számtalan finom megfigyeléssel. Módszerének lényege tehát: előbb körüljárja a vershez vezető ösvényeket, külszínfejtéssel fölfedi a vers sokirányú vonatkozásait vagy összefüggéseit a költő életművének egészével, azután a formai és tartalmi rétegek fokozatos szétbontásával lehatol a verset alkotó forma atomjaiig. *A versek anatómiája* ez. Az egyes versrészletekhez fűzött megjegyzésekből, avatott érzekre, valló észrevételekből azonban nemegyszer a szóban forgó költő egész költészetére kiterjedő megállapítások szűrődnek le. (Például hogy Szabó Lőrinc versmondatainak uralkodó típusa a következtető és magyarázó mondatkapcsolat, hogy stílusában jelző, megszemélyesítés, metafora alig szerepel, vagy hogy a Szabó Lőrinc verssoraiiban előforduló sok szegmentum általában a modern líra egyik jellemző vonása. A Tóth Árpád-i *Rimes, furcsa játék* elemzése azt a címet is viselhetné, hogy: „A rím elmélete”. A három strófás *Ravensbrücki passió* elemzéséből egész kis Pilinszky-tanulmány kerekedik ki.) Főleg ezzel a tágabb látóhatárral tudja Tüskés *esszéizdlni, élvezetes esszévé* népszerűsíteni az aprólékos versanalízist, szerencsés szintézisben egyesítve a tudományos műelemzést az ismeretterjesztő költészetismertetéssel, minden tudósi nagyképűség nélkül.

Balgaság lenne azt kívánni, hogy egy ilyen, a legkülönfélébb verseket boncoló kötetben minden elemzés egyformán elmélyült, egyszintűen színvonalas legyen. Nekünk – más kritikáktól eltérően – a Szabó

Lőrinc-, Pilinszky János- és Nagy László-vers elemzése tűnik a legeredetibbnek, a legbravúrosabbnak. A többi versről adott értelmezés is többnyire helytálló *egészeben*, legfeljebb egyes részleteikkel vagy hiányosságaikkal lehetne vitába szállni. Hogy csak egyetlen versnél maradjunk: József Attila *Anyámjával* kapcsolatban a mosónő nehéz munkáját szinte naiv részletességgel ismerteti, de semmit sem szól a vers 4. versszakának keserűen ingerült, fájdalmasan ironikus hangneméről (mintha csak a második versszakban említett „kegyelmesék” szavait idézné a költő), nem tudatosítja, mi a jelentősége annak, hogy a nyelvtani többes számra való átváltással („a mosónők korán halnak . . .”) *tipikussá* válik az egyszerű proletáranya alakja; holott e kettő nélkül értelmetlen a látzólag szervetlenül felbukkanó, forradalmi változtatásra ösztönző sor: „– Gondoljátok meg, proletárok . . .” Nincs utalás a „tőke” szó hármias értelmére sem József Attila lírájában (Egyes vidékeken tőkének nevezik azt a faalkotmányt is, amelyre a mosónők a mosóteknőt teszik.) Az anya nem azért „fogja két kezébe a bögrét”, mert „nagyon félti az edény tartalmát” (64.), hanem mert ez a gesztus a *népi*, falusi származék sajátos mozdulatát idézi szuggesztív hitelességgel; az „ült egy kicsit” szó szerkezetben a *kicsit* csak látszatra tárgy, valójában időhatározó. „A postás olyankor köszönt néki” sor nemcsak (sőt nem) azt jelenti, hogy „még álmodni is csak ilyen keveset tud a mama” (67.), hanem az emberi önérzet, a minden embernek kijáró megbecsülés igényét is. Ahhoz a megállapításhoz viszont, hogy ez a vers „se nem hangsúlyos, se nem időmértékes”, – „ez talán már nem is vers” (68.), a verselési módok tudósainak bizonyára lenne hozzászólni valójuk. (Alighanem helyesebb lenne úgy fogalmazni, hogy a szóban forgó vers ritmustitka – mint Adynál is – a kétféle verselési alapl mód művészi keverése.)

Vitathatnánk vagy hiányolhatnánk más versekben is egyes részletértelmezéseket vagy hiányosságokat. Például Juhász Gyula *Tápai lagzi*-jában sokkal tragikusabb az utolsó sor: „És a határban a Halál kaszál”, – ugyanúgy a paraszti sors végzetes kilátástalanságát szuggereálja a szimbolizmus misztikájával, mint Ady *Az öreg Kunnéjának* két sora: „S meglegyinti a szalmás kunyhót / Szárnyával az ős végzet-angyal . . .” Babits *Taldn a vízözönjének* eszmei tartalma sokkal erőteljesebben faszimusellenes – sőt németellenes („zsarnokság”!) és pesszimista, a költő sokkal elszántabban kívánja a régi világot, a gyilkos emberiséget, az igazságtalanság pusztulását, mint ahogy Tüskés érzékelteti. Kézenfekvő, de kár Illyés Gyula megrendítő versét (*Koszorú*) Ábrányi Emil *Magyar nyelv* című versének rovására kijátszani, – a két versnek egészen más a szándéka, sőt a móndanivalója is (az Illyés-vers tulajdonképpeni monda-

nivalóját csak kerülgeti az elemzés), és a maga nemében mindegyik lehet szép és értékes. Mondhatnánk azt is, hogy a szerző általában legkevésbé tartalmi szempontból aknázza ki a verseket (szinte stereotip módszere, hogy a legpresszimistább, legtragikusabb versekből is – az irodalomtanár pedagógiai hevületével – bizakodást, remény szűr ki, nem nagy meggyőző erővel), vagy hogy a forma elemei közül túlhalmozza a deszkriptív nyelvtani adatokat (különösen a mondatfajokat és mondat szerkezeteket leltározza a divatos statisztikai módszerek példájára); viszont hajlamos a *műfaj* elhanyagolására, amely pedig nemegyszer szinte meghatározó tényező a versben. (Fodor András Berzsenyi-versénél csak az utolsó mondatban veti oda, hogy óda; Pilinszky dalformáit csupán a bennük lappangó ellentét kedvéért említi stb.) Mindezek azonban csak egyéni véleménykülönbségek vagy nem nagy súlyú apróságok a kötet elemzéseinek *globális* értékei mellett.

Tüskés Tiborban szerencsés harmóniában egyesül a tájékozott irodalmi szakértő, a világosan magyarázni tudó tanár, a műértő esztéta és a kitűnő stílusú író. Az irodalmi szakértő fölényes tájékozottsággal ontja – szinte pazarló szó- és adatbőséggel – az irodalomtörténeti vonatkozásokat, a vers- és motívumpárhuzamokat (különösen szép és ötletes az *Anyám* és a *Mama* összehasonlítása), a forrásművekből merített érdekes idézeteket. Az irodalomtanár kiválóan ért ahhoz, hogy didaktikusan aprópénzre váltsa finom belső hallásra valló megfigyeléseit, megérzékelte az olvasóval a versek apró strukturális elemeiben rejlő esztétikumot is. A szépirodalmi jellegű műveiből ismert író stílusképességének köszönhető, hogy az elemzések stílusa szabatoságában is könnyed, ötletes, élvezetes, szellemes kép- és stílusfordulatokban gazdag. Mint egy élőbeszédben előadó, intelligens *konferanszié* stílusa! Lehet, hogy éppen ezért nem egyöntetű a kötet kritikai fogadtatása: a tudósok számára nem eléggé tudós, a laikus olvasó számára túlságosan aprólékos. Tüskés nem törekszik minden mondatában mutatványos megállapításokra, bátran leír a versről – és a vers körülményeiről – maguktól értetődő tényeket is. Helyenként az a veszély, hogy „tülelemzi” a verset. Ám ezek a „lapos”, látszatra önmagukat kínáló megállapítások csak azokat idegesíthetik, akik túlságosan is tudósoknak tartják magukat (és az olvasókat) a versértésben. Néha közhelyeket is le kell írunk, alapul ahhoz, ami újat mondani akarunk. Elképzelhető, hogy ezeket az elemzéseket maguk a költők is meglepetéssel olvassák, mint amikor egy ösztönös művészmasternek megmagyarázzák saját fogásait, műhelytitkait. Tüskés munkáját három jelző jellemezheti a legjobban: okos, tájékozott és adataiban megbízható. Vonatkozik ez a kötet végén közölt „irodalomjegyzékre” is.

Az elmúlt három évtized során (mióta Bóka László *Szép magyar verse* elindította a verselemzés divatját) az irodalmi műelemzés technikája, apparátusa is sokat fejlődött. Tüskés kis kötete nemcsak a versek bonyolult világával foglalkozó irodalmunkat gazdagítja hasznosan, hanem – mint említettük – egyben *jelzés* is: milyen szintre jutott el verselemző gyakorlatunk, akár tudományos, akár iskolai oldaláról tekintjük. E könyv után, amikor az egyre szaporodó miérszépekkkel kapcsolatban ugyancsak magasra került a mérce, már csak olyan szerző merhet széles körű olvasóközönségnek versekről írni, aki még nála is jobbat – vagy másat – tud nyújtani ezen a téren.

MAKAY GUSZTÁV

SOMLYÓ GYÖRGY:

A KÖLTÉSZET VÉRSZERZŐDÉSE

Irodalomtörténészeink és kritikusaink valósággal elkényeztetnek bennünket. Egymás után jelentetik meg gyűjtőményes köteteket, változataikat néhány évtizedes munkásságuk termékeiből. A tanulmányok, a bírálatok, az elemzések megírásuk idején aktualitásukkal, ma összegező, egy pályaszakaszt lezáró, korszakot átfogó érvénnyel nyújtottak és nyújtanak figyelemreméltó betekintést a magyar irodalmi életbe. Hasznos és értékes vállalkozások ezek: a szűkebb szakágon belül megkönnyítik a kutatást, ugyanakkor a legszélesebb körű érdeklődőnek is tájékozódást nyújtanak. *Útjelzők*, Nagy Péter találó elnevezése szerint, *Kritikus számadás* Komlós Aladár vallomásaiban, *Nevelők az irodalom* Király István megfogalmazásában, *Pergő évek* tényei és tanúi Várkonyi Nándor idekívánkozó, bár hangvételeiben egész más célt szolgáló posztumusz könyvében.

Mindannyian egyénien, saját sugárkörükön belül vonják meg irodalmi érték- és ítélethatáraikat. Ehhez az is hozzá tartozik, hogy véleményeik egyazon alkotóról és műveikről gyakran eltérőek, izgalmasan magukraszabott egyes irányzatok megítélésében eddig elhangzott vég-szavuk. Az alapmotívum azonban, mint általánosan leszűrhető tanulság: lassan lassan kibontakozóban van egy, az impresszionista, szubjektívnek álcázott dogmatikus, vagy a semmitmondó, de azt szépen kifejező „bírálaton” túllépő, hitelességre törekvő, a magyar irodalmat a világ-irodalom közegében vizsgáló szemlélet.

Ennek a vonulatnak olvasmányos, érzékenyen műértő, intellektualitásával vonzó, a „szélső pontokon” harmincöt esztendő munkásságából válogatott kötete: *A költészet vérszerződése*. Az előszó jelzi, hogy a több mint hatszáz oldalas könyvben csak a magyar irodalmat érintő kritikai megnyilatkozások, tanulmányok, esszék, évfordulós megemlékezések és emlékbeszédek kaptak helyet. A folytatás – a világirodalommal foglalkozó írások gyűjteményes kötete – külön kiadásban kerül majd az olvasó elé.

Somlyó elvetette a naptári időrend elvét, tematikus összeállítását így jó alkalmat szolgáltatott egy-egy alkotó több szempontú megközelítésére, ami önmagában is érdeklődést válthat ki. Ezen túlmenően azonban, áttételesen gazdagítja a szerző prózai, kritikai önarcképét. Szinte nyomomonkövethető gondolatvilágának, műértői érzékenységének fejlődése.

A költő, a műfordító, a világlíra ismerője és művészi szintű tolmácsolója a kritikában is „a kor és az ember kifejezéséért, a kifejezés teljességeért” száll síkra. A kritika minden válfajának megadja a létjogosultságot. „Az irodalomnak, hogy élete egészséges legyen, és funkcióit minél simábban végezhesse, a kritika minden ismert (s még csak ezután megismerendő) válfajára szükség van, a szárazon tudományosra éppúgy, mint a lírai hevületűre, a részletezően filológaira és az átfogóan filozofikusra egyformán, a széljegyzetekben polemikusra éppúgy, mint az elfogultan apologetikusra” – írta 1962-ben. Saját megnyilatkozásaiban él is az önmaga által megfogalmazott felsorolással, talán a „szárazon tudományos” hangvétel az, ami a kötetben összegyűjtött munkákból kimaradt. Aminek az olvasó csak örülhet.

Az alaphangot mégis a „lírai hevület” diktálja, mellyel egyaránt nyúl klasszikusokhoz és kortársakhoz. Ez az, ami stílusát felizzítja, ennek köszönhető az a bámulatos érzékenység is, amellyel minden esetben azonosulni tud a választott alkotóval és a műben foglaltakkal.

Nem meglepő tehát, hanem törvényszerű, hogy a kötet egyik legnagyobb élményét azok a tanulmányok nyújtják, melyekben a szerző ebből az alapmagatartásból kiindulva veti fel és elemzi a konkrét szakmabeli, a költészettani kérdéseket. Legimpozánsabb példája ennek, a megjelenése idején már vitákat felkavaró Weöres Sándor *Psychéjéhez* fűzött „megjegyzései”. Ez az írás messze túlhaladja a „megjegyzések” szerényen megvont műfaji határát és valóságos szakmai bravurként kínálja ajándékba a Somlyó által üdvözítőnek tartott költészetet. No meg az átlényegülés költői tudományát. Olyannyira, hogy ezt az átlényegülést, prózaiban szólva: többszörös tudathasadást az alkotó személyiség, az egyén kiteljesedéséhez vezető utak között az egyetlennek fogadja el.

És éppen itt van a legnagyobb veszély forrása. Hiába a lenyűgöző mesterségbeli tudás, melyet talán csak a szerző által annyira kedvelt szuperlatívuszokkal lennének képesek mi is kifejezni, ha az alapmotívum – hibás. Elismerjük, hogy korunk egyik legáttételesebben jelentkező, komoly kérdéséről van szó. Hasonló művészeti törekvések megnyilatkozásainak számtalan formában tanúi vagyunk nap mint nap szinte egész bolygónkon. Ez az út is egyike azoknak, amelyek hivatottak a ma adekvát tükrözésére. De semmiképp nem fogadhatjuk el, hogy ez az egyetlen út, amelyen a költészetnek járnia kell.

Mert a tanulmány elolvasása után önként felmerül a kérdés: vajon az emberiség diadalaként kell-e számontartanunk az átalakulási készségnek olyan szintjét, amelyet elérve az egyén éppen önmaga egyéni jegyeitől fosztja meg magát megsokszorozódott Én-jeiben? Hiszen ez cseng ki a szikrázó tehetséggel megírt tanulmány egészéből. Ha a szerző ezt nem így értelmezte – jobban, egyértelműbben kellett volna megfogalmaznia az ellenkezőjét az olvasó számára.

Somlyó György kora ifjúságának, „öntudatosodásának” alapélménye a „készen kapott kiábrándultság” Szabó Lőrinc verseiben. Ahogyan meghatározó, döntő érvényű, mind a mai napig munkásságában is fellelhetően a Nyugat különböző nemzedékeinek szellemi vonzása. Minden írása tanúskodik erről – lényegi vagy mellékmotívumként mindenütt jelen van ezek közvetlen vagy közvetett hatása. Ez az a szál, amely a legerősebben, eltéphetetlenül köti Somlyót a világirodalomhoz is. Költői, műfordítói és kritikusi tevékenységében a gyakorlatban bizonyítja, hogy honi irodalmunkat a világirodalom egészébe beágyazva lehet és kell szemlélnünk. És ebben az emberiség méretű közegben is kiemelkedő helyet foglalunk el. Határainkon kívülről szemlélve ezt a kérdést viszont még csak a távlatokban megvalósulandó tényként fogadhatjuk el. Annak ellenére, hogy történelmünk folyamán soha nem mutathattunk fel annyi jószándékú törekvést a magyar irodalom idegen nyelvekre történő, változó eredményű lefordításában, mint napjainkban.

A közös mondanivaló, a közös „múlt” és közel azonos jelen költői megfogalmazásai a háború után induló fiatal költők antológiáiban itthon és külföldön kiváló komparativista szemléletű, egységes képet nyújtó tanulmányra ihlette Somlyót.

Külön érdeme, hogy bevonja érdeklődési körébe szomszéd népeink – nálunk, ki tudja miért kevésbé ismert – alkotóinak műveit is. Így, a magyar, a nyugati és a kelet-európai költők vizsgálatával valóban egyetemes képet rajzol az új generációk megannyi megrázkódtatásáról.

A válogatás igen izgalmas gondolkodói vallomás is. Aki ezt a saját meggyőződését: „Egy író nem pályájának valamely, netán mindig

éppen legújabb szakaszával egyenlő; hanem annak egészével" ilyen következetesen vállalja, attól talán elvárhatnánk, hogy a mások művei iránti érdeklődésében ne csupán a „megértés vágya” vezérelje. Az „egész pálya” igényli az „ítélkezési szándékot” is, ami a kritika elengedhetetlen tartozéka. Ahogyan ő maga írja egy másik dolgozatában: a kritikusként művészé kell válnia, „a kritikának is le kell szállnia az arénába.” Lehet, hogy a szándék és a tett közötti ellentmondás csak fokozza a vallomás izgalmát. De akkor is ellentmondás marad. (Szépirodalmi)

URBÁN NAGY ROZÁLIA

MERT LASSAN ELFOGYNAK A BESZÉLGETŐ PARTNEREK . . . *

Hosszú élet állt mögötte. Hetvenhat éves korában halt meg. Még iskolás diák volt, alig tizenöt éves, amikor tanára, Molter Károly, a kitűnő erdélyi író először vitte el a Galilei Körbe. 1910 tavaszán ez az Ady-műsor pezsdítette fel érdeklődését a társadalmi kérdések iránt. 1912 májusában már ott volt a nagy munkástüntetésen. Közéleti pályája több mint hat évtizeden át ívelt és végig, töretlenül elkötelezettje maradt a baloldali gondolatnak, több, mint fél évszázadig hűséges harcosa a szocializmus eszméjének.

Ez a *pálya* az igazi életmű, s hozzá képest csupán szerény töredék, emlékeztető a mintegy kétszáz oldalas gyűjtemény, amely visszaemlékezéseit, néhány tanulmányát, kritikáját tartalmazza. Ellentmondást takarna a látszólagos aránytalanság a gazdag, kavargó életáradat és a viszonylag vékony íráserecske között? E diszkrepanciában inkább lényének legjellegzetesebb alaptulajdonságai jutnak kifejezésre. Derűs, kiegyensúlyozott ember volt, szerény és bölcs, mértékletes az ambícióban és buzgalomban. Sokkal jobban szeretett szűk körben mesélni, mint széles köröknek publikálni. A bensőséges, kedélyes csevegés öröme élvezte igazán és kevésbé vonzotta a közéleti szereplés harsányabb népszerűsége. Fiatalabb korában csak kötelességből írt: kommunista elvtársai biztatására vagy utasítására. Később tudományos feladatköréhez tartozott az írás. Irodalmilag és történelmileg legértékesebb írásai, visszaemlékezései Bajcsi-Zsilinszky Endrére, József Attilára, Madzsar

*Lázár Vilmos: *Egy emlékirat lapjaiból*. Kossuth. 1976.

Józsefre, Antal Jánosra és Agárdi Ferencre, élete utolsó öt esztendejében születtek. Fiatalabb barátai és tanítványai kitartó unszolására. Akik szavát hallgatva szorongva figyelték az idő múlását, egészsége romlását, mert tudták, hogy „Vili bácsi” élményei, elbeszélései e század magyar történelmének milyen sajátos, pótolhatatlan forrásai. S azt is érezték, hogy az elbeszélésekben felbukkanó tengernyi tény, adat, összefüggés rögzítése nem lenne kielégítő. Hisz ilyen tárgyyszerű összegezés esetén éppen az sikkadna el, ami a beszélgetésekben a legvarázslatosabb: Lázár Vilmos egyéniségének kisugárzása.

A kötet előszavának szerzője, egyik legkedvesebb tanítványa, Vitányi Iván találóan jegyzi meg, hogy e gyengéd, baráti kényszer hatására miként találja meg hetvenötéves korában Lázár Vilmos a maga műfaját, irodalmi stílusát. Elmerülve visszaemlékezéseiben az olvasó őszintén fájlalja, hogy ezek csak ily későn születtek és a halál nagyon hamar véget vetett a felelevenítés folyamatának. Am a hiányérzettel párhuzamosan fogalmazódik meg a sejtés: talán éppen a kései, önkéntelen műfaji talákozásból fakad a felbecsülhetetlen többlet, az emlékirat sajátossága, rendhagyó erénye. Szerzője alkatilag és gondolatilag eleve tartozkodó természetű és nagyon kritikus elme volt. Az érett korrall emberi erényei kiteljesedtek. Így került el a legtöbb memoár írónak – a legjobbaknak is – közös, szinte a műfajhoz tapadó vétkét, saját személyének előtérbe helyezését és a szüntelen, utólagos öngazolást. A halála előtt egy esztendővel, 1971 nyarán a Valóságban megjelent Bajcsy-Zsilinszky visszaemlékezés bevezetőjében főlényes iróniával emlegeti a közéleti „Intimpistákat”, akik azzal igyekeznek személyük fontosságát bizonygatni, hogy visszamenőleg belefűllentik magukat valamennyi lényeges múltbéli eseménybe. A hetvenötödik évébe lépő Lázár Vilmos csak mosolyogni tud ezen az – olykor történelmi méreteket öltő – emberi gyarlóságon, amely tőle mindig idegen volt. Az elbeszélés, az írás nem a cselekvés vágyának kompenzálása volt. Ő valóban aktív részese volt sok történelmi eseménynek, s mivel tárgyismerete, ritka élménygazdagsága, színes elbeszélő képességgel, mesélőkédvvel és formaérzékkel párosult, így az emlékirat-töredékek olvasása kivételes élvezetet nyújt.

Életéről sokat árul el a kötete végén közzétett bibliográfia, amelyben maga állította össze pár évvel halála előtt írásainak tervezett, gyűjteményes kiadása számára válogatott publikációinak jegyzékét. A kommunista értelmiségi életének első, legtermékenyebb szakasza az illegális éveire esik. Agrárpolitikai cikkeket és általános publicisztikát írt szaklapokba, a Népszavába, a Kassai Munkásba, a kolozsvári Korunkba, a Gondolatba, a Társadalmi Szemlébe, a Szép Szóba és a Szocializ-

musba. 1945 és 1948 között a földreform és a mezőgazdaság ujjaszervezése áll közírói tevékenysége középpontjában is. Azután esztendőkre elhallgat. Ebből a korából csak néhány agrotechnikai szakkikk marad meg. 1956 után ismét rendkívül aktívan vállal részt a korszerű hazai mezőgazdaság kialakítása problémáinak megvitatásában. Majd élete alkonyán formálódnak a végső nagy összegezés mozaikjai, a visszaemlékezések. Első írása 1912-ben jelent meg: *Viták a világi nagybirtok kialakulásáról* című tanulmánya. Utolsó nagyobb lélegzetű vállalkozása pontosan hatvan év múlva, a befejezetlen visszaemlékezés József Attiláról, amely a Valóságban jelent meg 1972 őszén. Irodalmi aktivitásának, cselekvése intenzitásának diagrammája tükrözi az ember és a társadalom viszonyát is.

Az Emlékeim József Attiláról a maga nemében remekművű kis írás. A színes, érdekes személyi élményeket elegyíti a kor elvi-politikai konfliktusainak nyílt és őszinte feltárásával. Megpendíti benne visszaemlékezései megírásának belső motivációját is. „Mert lassan elfogynak a beszélgető partnerek – írja – és ha az ember emlékezetébe idézi valamely esemény mozzanatait . . . nem egyszer bizonytalanodik egyetértő vagy ellentmondó kortárs tanúk hiányában.” Egész életében egyenes, tisztességes, korrekt ember volt. Kínosan ügyelt visszaemlékezéseiben a hitelességre. Ismerte a veszélyt, hogy az emlékezet elfogultan szelektál: kidomborítja a kedvezőt, kihullatja a feszélyezőt és az elrajzolt árnyalatokból könnyen áll össze egy korszak vagy egy történelmi alak torz képe. Emlékiratainak visszatérő mozzanata az önkritika. Vagy úgy, hogy felelevenítve a Bajcsy-Zsilinszkyvel, József Attilával, Mónus Illéssel, vagy legjobb barátjával, a méltatlanul mellőzött Agárdi Ferencsel folytatott vitákat, elismeri, hogy annak idején miben nem volt igaza, vagy olyan formában, hogy kommentár nélkül, híven felidézi az egykori ellentétet (ha ez ma már számára előnytelen is), s az olvasóra bizza az ítéletet. Jellemességének bizonyítéka a József Attila kérdésben tanúsított magatartása. Mint írja, barátja, sőt bizonyos kérdésekben bizalmasa volt a költőnek. De őszintén elismeri, hogy a maga idejében ő sem ismerte föl József Attila rendkívüli jelentőségét, nagyságát. Lázár vallomása szerint még a szűkebb baráti körön belül is költői zsenijét csak Németh Andor, politikai jelentőségét csak Agárdi Ferenc mérte fel a maga idejében. Saját felelősségét így fogalmazza meg: „Nem figyeltünk eléggé rá.” Ám ellentétben azokkal a kortársakkal, akik életükben üldözték: és rágalmazták József Attilát és utólag tények elhallgatásával, a valóság elhomályosításával igyekeztek felelősségüket kisebbiteni, Lázár, aki végig kitartott barátságuk mellett, keserű szemrehányással illeti önmagát. Mert a harmincas években nem védte meg a „brutális, értetlen, méltatlan” támadásokkal szemben. „Amit oktalanul és értet-

lenül mulasztottunk – írja – és amit joggal kér számon az utókor, pótolni semmiféle meaculpázással nem lehet.”

A gazdag életből szerény memoár-kötet maradt hátra. Sajnos keveset írt meg emlékeiből. De sokat mond Lázár Vilmosról, hogy immár szűkre szabott idejében, megfogyatkozó energiával kiket választott. A rokonlelkeket, a bátor férfiakat, a romantikusokat, ha úgy tetszik, a kiábrándíthatatlan álmodozókat, vagy – ahogy ő fogalmazza meg egy címben – azokat is, akikről nem beszélnek. S ha politikailag óriási is volt a távolság Madzsar József vagy Antal János és Bajcsi-Zsilinszky Endre között, e mártír sorsok ihlették írásra élete utolsó éveiben.

VÁSÁRHELYI MIKLÓS

MUNKA ÉS TELJESSÉG

DEVECSERI GÁBOR: *LÁGYMÁNYOSI ISTENEK*

Teljes odaadással végzett munka és teljes szívvel vállalt élet egységében, összefonódásban látja és láttatja Devecseri a személyiség magvát, az értelmes élet lehetőségét. Csak annak lehet teljes az élete, aki a munkának él – másrészt csak annak munkássága, életműve lehet teljes, akinél a munkának szentelt élet nem lemondás, aszkézis, hanem természetes dolog; akinél a mű gazdag életből, megélt élményből fakad. Devecseri egész életében olyan embereket választott barátnak, munkatársnak, példaképnek, tanárnak, nemcsak lágymányosi „istenek”, – s ezzel a kötet portréi, esszéi tárgyának – akikre munka és élet teljessége volt jellemző.

Klasszika-filológus tanáraitól és barátaitól az antik irodalom titkain kívül azt is megtanulta – és továbbadja nekünk, olvasóknak – hogy így érdemes élni, munka és élet egymást megtermékenyítő lázában. Mesteréről, Marót Károlyról írja: „Nem volt aszkéta – mohó volt. Sok mindenről lemondott a szüntelen munka kedvéért. Mert ez szerezte neki a legtöbb örömet.” Horváth István Károly azzal büvölte el, hogy „Catullus megszállottjaként” tavernáról tavernára járt azért, hogy még hűségesebben, pontosabban fordíthasson. Mert „élvezte azt, hogy íme megtapasztalta a catullusi kocsmá, a salax taberna hangulatát, megélhetett egy jellegzetesen catullusi pillanatot.” Kerényi Károly és a Stemma-kör adta legnagyobb élmény az, „ami e könyvek megjelenése mö-

gött volt: villanyos energiákkal teltett teljes élet. Dunai kirándulások zöldje, kékje, s a homéroszi himnuszok tengerillata . . . könyvtárak és erdők, szorongások és szerelmek, vizsgák, csínytevések”.

Devecseri csodálja a hősiességet: az utolsó percig folytatott munkát, például Honti Jánosnak a végsőig művét építő következetességét, ami „csak az eszmék rácsa közt, idegbomlásán felülkerekedő József Attila kristálytisztá gondolkodásához, csak a láger sötétjében araszolva író Radnóti formai fegyelméhez hasonlítható” – és éppannyira azt, hogy az élet még ekkor sem csak munka, hogy Honti a munkatáborok közti „rövid szünetek idejét megosztotta műve munkálása és baráti együttlétek között”.

Az élet és a költői vagy írói alkotás kapcsolata még szorosabb, mint a tudós munkájának és életének viszonya. Devecseri íróportréi nem a közvetlen kapcsolatokat, nem az egyes műveket ihlető élményeket kutatják, hanem élet és mű lényegi összefüggését ragadják meg. Ezzel a művek sajátosságát, megismételhetetlen egyediségét is felvillantják, s az azt tápláló élményanyagot, az alkotó világát is színesen, érzékletesen megjelenítik. Életre kel a könyv lapjain a „lágymányosi isteneknek”, a Nyugat első nemzedékének világa, melyet a harmadik nemzedék kamaszként maga körül látott. De e világból nemcsak az elevenedik meg, amit a kamaszkorára nosztalgiával emlékező tanú látószöge látni enged, hanem teljesebb kép bontakozik ki. Devecseri érzékelteti, hogyan születik meg Somlyó Zoltán magányából, elszigeteltségéből magas hőfokú lírája, Tóth Árpád csendes szomorúságából, megnyerő emberségéből melankolikus, később fegyelmezett, érett költészete. A babitsi költészet egyik alapélményének, a „szökevény, renitens idill” ellentmondásosságának forrását Babits lelkiismeretében, magatartásában leli fel. Felismeri, hogy Füst Milán élettelsége, feloldódása a világban, „mindenhez tartozása, mindenre kiterjedése” a legnagyobb műgonddal párosul.

A két nagy esszé arról a két költőről szól (Kosztolányiról és Karinthyról), akiknek közös vonása az irodalom, az írás, a munka mérhető tisztelete és az örömteli feloldódás a legmindennapibb apróságokban, a gyerekes felszabadult életöröm, a játék a tárgyakkal, szavakkal, egymással és az emberekkel – mert Devecseri az élet teljességét legmélyebben átérző művére rezonál legjobban, az ő művük titkát közelíti meg legizgalmasabban. Bemutatja, hogyan alakul ki Kosztolányi munkájából, kísérleteiből, játékaiból lírájának nyelvi gazdagsága, formakincse, rímeinek rendszere; hogyan táplálja költészetét az élet köznapi csodáinak kíváncsi, lelkes és szeretetteljes megfigyelése. A költő szemléletének kettősségéből – mélyen együttérez a kisemberrel, a szenvedővel, de nevet is a kisszerű, gépies „sorsocskákon” – vezeti le műfaji sokoldalúságát: a lírában háttérbe szorul a kettősség, a szánalom, az

emelkedettség, a meghatott szeretet uralkodik, a novellákban viszont mindig jelen van „a kettősség eredményezte tárgyilagosság”. Vagyis ebben az esszében szintén az emberi magatartás lényegét megragadva fejt meg az életmű meghatározó vonásának, a költői szemléletnek, az alkotói magatartásnak a titkait.

A Karinthy-életműhöz is ezzel a termékeny szemponttal közelít és így meggyőző, eredeti koncepciót alkot róla – nem éri be a közismert interpretációval. Ez a koncepció az esszé legfőbb vonzereje – a személyes emlékek varázsán túl –, s ez teszi a kötet legjelentősebb írásává. Az esszéíró nem fogadja el kész tényként, cáfolhatatlan igazsággént azt, amit Karinthy fájlat: nem volt érkezése élete nagy remekművét megalkotni, mert tehetségét kisebb írásokban kellett elapróznia, s így művei – megannyi töredék. Devecseri szerint vannak befejezett remekművei, és életműve teljes, egységes. Elsősorban lírai költőnek, „verbeli költőnek” látja, akinek humora és pátosza egy töről fakad. „Minden hangos mulattatás azért volt, hogy felébressze a figyelmet, hogy figyelni kényszerítsen a dallamra, melyet magában hordozott, s melyről talán legsebbe novellájában, a *Cirkuszban* beszél”. Karinthy bízott az emberi értelemben, a tudományban, az emberellenes erők megfékezhetőségében. Küzdött a tudatlanság, az embert elszegényítő egyoldalúság, a technika zsarnoki eluralkodása ellen – miközben lelkes csodálója volt a modern tudománynak és technikának. Életformája és művei egységet alkotnak. Mohó érdeklődés, kíváncsiság, élet- és tudásszomj hajszolta, mert mindent meg kellett ismernie, meg kellett élnie, minden poklot meg kellett járnia ahhoz, hogy felelősséggel számot adhasson róla. Változtatni akart a világon. A cselekvésnek tekintett írással is.

Ezekre a gondolatokra és törekvésekre mutat rá az esszéíró az életmű legfőbb belső forrásaiként, ezek képezik a versek, novellák, regények és humoreszkek közös alapját. Csak az eszközök változnak: ha sebészkést kell elővenni, *Így irtok ti* születik; ha pokoljárásról kell vallani, *Utazás a koponyám körül*; férfi és nő küzdelméről a *Capillaria c. szatira*; élmény és mű bonyolult összefüggéséről a *Cirkusz* című sok húrú novella – de az élményanyag, a belső mozgatóerők és a cél ugyanaz. Erről győz meg az életművet egységben láttató és azt sok ponton újszerűen megvilágító esszé.

A „lágymányosi istenek” a teljes életet és az odaadó munkát nemcsak belső szükségletből vállalták. Ez a kor parancsa is volt. A költők, írók, tudósok életére egyre nyomasztóbban nehezedett a fenyegető katasztrófa árnya, a fasizmus réme, a korszak riasztó bizonytalansága, a kétségbeesés és a szorongás. Éppen ezért élték át nagyon mélyen és intenzíven az élet, az emberi kapcsolatok és a művészet embert gazdagító szépségét és ezért dolgoztak a legaggodalmasabb műgonddal. E

korparancsból is fakad Babits lelkiismeretessége, Füst műgondja, Kosztolányi áhítata éppúgy, mint Karinthy mohó kíváncsisága, tettvágya és játékosága, hatalmas energiája. Nem kevesebbet akart, mint „Vívás közben lihegve magyarázni, egyetlen rövid emberélet alatt új enciklopédiát írni, kicsikarni a sorstól a boldogságot”. S közben mindezt kívülről is figyelni, hogy megírhasa: „Mint iszonyatos baleset elhárítására nagy úton száguldó gépkocsivezető, aki míg célja felé hajszozza magát, addig is gyönyörködik az út két oldalában”. Így éltek mindnyájan: egyre nagyobb nyomás alatt fulladozva akartak még többet megélni, megfigyelni és megírni.

Ebben az atmoszférában válik nagyon fontossá az antik és a korabeli nyugati irodalom: a fenyegetett ember gyökereket, támaszt keres a klasszikusokban, társakat a modern Európában – szellemi hazát épít. Antifasiszta és humanista meggyőződés sarkallta a tudósokat (Honti Jánost, Kerényi Károlyt, Szilágyi János Györgyöt), az antik versformához forduló Radnótit, az ekkor műfordítani kezdő költőket, köztük Devecserit, aki végleg elkötelezte magát az antik irodalom fordítása mellett. A művészet – erkölcsi erőforrás. Erre intette a Vajda János Társaság fiataljait Szerb Antal: „Nehéz idők következnek . . . tanuljanak meg könyv nélkül sok verset. Sokat segíthet.”

A fiatal nemzedéket egységbe tömörítette az irodalomnak a szorongatottságban felfokozódó szeretete. A könyv szemléletesen idézi fel az alakuló, majd felbomló társaságok és folyóiratok, a kávéházak, a baráti beszélgetések, „irodalmi pincék és padlások” légkörét, szellemi pezsgését. A szerző baráti körénél jóval tágabb horizont nyílik. Megelevenedik az egész korabeli irodalmi élet: József Attila a Szép Szót szerkeszti, Karinthy és Kosztolányi játszik, Hatvany Adyra emlékezik, Szerb Antal előad, Szabó Lőrinc magába olvasztja a világot. A légkörnek és egy-egy eseménynek (például Thomas Mann híres felolvasóestjének) felidézése mellett emberi arcélek is felvillannak. Gelléri, Rideg, Hunyady, Szabó Lőrinc, Szép Ernő rövid portréiban az író a legjellemzőbb, legsajátabb egyéni vonást ragadja meg.

A kötetbe gyűjtött emlékezesek, esszék, portrék nemcsak a társakról és műveikről vallanak, hanem az író morális igényességét is tanúsítják és felrajzolják szellemi fejlődésének útját.

A *Lágmányosi istenek* varázslatos olvasmány. Egy világ él, léleklizik lapjain. Ma csak élvezettel és nosztalgiaiával olvashatjuk. (Szépirodalmi, 1975.)

BÁRDOS JUDIT

„ÉLETMŰ SZÓBAN ÉS TETT BEN”

MESTERHÁZI LAJOS: SZÓLNI SZÓLITATLAN

Nem tudom, mennyiben a határozott kiadói igény, s mennyiben a személyes alkotói óhaj döntötte el Mesterházi Lajos „szóllítatlan megszólalásainak”, publicisztikai írásainak és tanulmányainak megjelenését. Bizonyos azonban hogy a szerző huszonötödik kötetének visszatérése a pályakezdő évek alapvető műfajaihoz a lehető legkiválóbb dokumentuma a művei kapcsán oly sokszor idézett „tró-politikusi”, illetőleg „politikus-tró”, lét – Mesterházi arcképvázlata szerint Darvashoz hasonló „szóban és tettben” megfogalmazódó egységének. Mesterházi Lajos életútja ugyanis „egyszerű” – s épp ezért szimbolumhordozó – képlet abban az értelemben, hogy „mindent számbavéve azonosult Magyarország szocialista jövőjével”, s hogy írástudó felelősségét e fejlődés szolgálatába állította. Ez adja meg kötetének azon gondolati vázát, mely köré kényes és óvatossággal kezelendő problémákat nem ismerő, szenvedélyes polémiáit, valamint az irodalmi és a közéleti tevékenység elválaszthatatlanságát bizonyító érvrendszerét építette. Ezért tekinthető a *Szólni szóllítatlan* a felszabadulás óta eltelt három történelmi évtized küzdelmeit és eredményeit híven tükröző kézikönyvnek.

Mert „Tér és idő tengelyén” – ez a fejezetcím az egész cikkgyűjtemény mottója lehetne – sok mindenről szól Mesterházi Lajos. Írásainak mozgató rugója joggal igen erős nemzedéki tudata és elhűsége, melyre mindenkori olvasójának oda kell figyelnie, s melynek alapján a „szóllítatlan megszólalás” az író értékrendjében a vita és az agitáló meggyőzés készségével jelent egyet.

A fentiek bizonyítása érdekében rendkívül szigorúan szerkesztett cikkgyűjtemény minden tanulmánycsokra okkal szembesül tehát a már vázolt, marxista elkötelezettségű gondolati alappal. Ez az elemzési kiindulópontja mind a progresszív történelmi hagyományok, mind a Garaudy „parttalan realizmus”-elméletével szembeállított „szocialista kritikai realizmus” értékelésének és a „mesterekről” és „mesterségről” szóló, minden tárgyilagosságra törekvésük ellenére lírai átfűtöttségű vallomásoknak is, idézzék bár „a duna-völgyi megértés korunkban legjelentősebb munkálóját”, Fábry Zoltánt, vagy Nagy Lajost, Veres Pétert és Darvast, akinek „kevesebb megtiszteltetés kellett volna és több szeretet.” Amikor pedig Mesterházi az ideológiai nevelés és a politizáló fiatalok gondjaihoz szól hozzá, megvédi közmorálunk alapjait a kispolgárság – a szövetséges réteg – és a kispolgáriság – az „újgazdag” életszemlélet – alapvető különbségeiről megfeledkező, közös alapra

helyezett vagdalkozással szemben (*A gyerek és a fürdővíz*, 1974). S mindezt *Az új ember jegyében* (1973), azaz érdekében teszi, eddig megtett alkotói útja történelmi tapasztalatiból következő bölcs tisztánlátása és elkötelezettsége okán.

E gondokkal szembesített küldetés lényegének szép megfogalmazása az „új reformnemzedék” tagjai közé tartozó Mesterházié, aki alkotói útjának kiteljesedésében döntő jelentőségűnek tekinti a felszabadulás utáni újjáépítés írás szempontjából „elveszett esztendeit” is. Mert „Talán a francia enciklopédisták lehetnek úgy vele és részben a mi reformnemzedékünk: az írás és politizálás a mi munkánkban egybefolyt, mi a forradalom mellé álltunk teljes szívvel, mindenestül azt akartuk szolgálni, és a szolgáltatnak csak egyik eleme volt és maradt az írás . . . Névtelenül, de szervesen ott van a munkánk mindabban, amit az ország máig elért. És ott van az emlékeinkben.”

Ezen önvalloulás alapján válik érthetővé Mesterházi szenvedélyes tallózása az ifjúságát formáló esztendők és azok előzményei, a tizes-húszas évek polgári demokratikus öröksége körül. Ezért keresi „vitaképes partnerek szövetségét” a hagyományok reformkortól napjainkig vezető folytonosságát bizonyító koncepciójához. Cikkei történelmi távlatát megélt élményanyaga és az a nemzeti önismeret érdekében felépített belső érvrendszer teremti meg, melyhez hasonlóra Pándi Pál „*Kisértetjárás Magyarországon*” című művében ismer Mesterházi (*A teljesebb nemzeti önismeretért*, 1972). Az „új-szociális” eszmék magyarországi elterjedését és politikánk nemzeti gyökereit elemző monográfia ugyanis a „politikus író” magyarság és európaiság, sőt internacionalizmus és hazafiság szintézisét szellemi életünk „valóságos frontvonalának” tekintő, a történelmi fejlődés akadályait pedig kozmetikázás nélkül vállaló gondolatait „igazolja”. A könyv alapján ugyanis „Itt az alkalom, hogy ezt az áramlást, létünknek, történelmünknek ezt a lényegét, mely a reformkor óta szervesen egybefüggő fejlődési folyamat, ne fölvilanó fények sorozatának lássuk.” Ezt érzékeltetendő Mesterházi sokszor mondta már el, többször le is írta a kommunista párthoz az örökségvállaló továbbjutás alapján vezető útjának mérföldköveit. Személyes vallomásai ezért teszik még hitelesebbé értékvédő sorait pl. arról a „második reformnemzedékről”, melynek tagjai a választójog követelésében a munkásmozgalommal közösen harcolva, de alapszámban a politikai meggyőzés eszközeivel készítették elő 1918–19 sorsfordulóját. Mesterházi azonban kimondja, hogy a világnézeti tisztánlátás hiányát tükröző későbbi elbizonytalanodásuk és tévedéseik nem kisebbítik a „magyar feltámadás” lehetőségébe vetett hitüket tükröző társadalomalakító törekvéseik jelentőségét. „Utcanév-gondok” ürügyén ezért sürgeti pl. a

Jászi Oszkár történelmi szerepét elemző értékelést, s ezért szól Kunfi Zsigmond „érdekében” is. Az előtérbe állított egyes emberi vállalások mögött ugyanis megmutatja az egyre növekvő történelemformáló erőket, bizonyítva, hogy „1918 nélkül nem lehet 1919-et sem magyarázni, sem megérteni.” *Lojalitás vagy szövetség?* (1967) két alternatívája közül az utóbbi mellett szavaznak tehát Mesterházi tanúságtevő sorai pl. nemcsak a Károlyi-kutatásban megszívlelendő figyelmeztetésként a „földosztó gróf” történelmi jelentőségű tetteit felidézve, hanem a polgári ellenzék mögött jelentős tömeget képviselő Szociáldemokrata Párt balszárnyának a kommunistákkal szövetségben megvívott, s a Tanácsköztársaság győzelmét előkészítő polgári demokratikus forradalmára emlékeztetve is. Ennek alapján szögezi le igen határozottan Mesterházi, hogy „akármennyi jogos bírálattal illetheti a szociáldemokrata pártot, tény, . . . hogy a munkásmozgalmat mégiscsak ez a párt vitte át a bérharcokból a politikai harcokba, tény, hogy az öntudatos, művelt politikus munkás típusa ebben a pártban alakult ki.” *A Lojalitás vagy szövetség?* tanúsága szerint tehát az író okkal hiányolja a Szociáldemokrata Párt századelőtől felszabadulásig betöltött történelmi szerepét áttekintő értékelést. Problémafelvetésének néhány év előtti aktualitását jelzi, hogy azóta már megjelent a tíz kötetesre tervezett Magyarország-történet első, a Mesterházi által is áttekintett történelmi periódust elemző része. A párt 1945 utáni, az egyesülést megelőző harcairól viszont már a *Szólni szálltatan* kiadása előtt is volt kézikönyv értékű memoárunk, s az író értő szóval, jelentőségéhez illően méltatja is. Marosán György „politikus könyve” az, *Az úton végig kell menni* (1972). A recenzens pontos ítéletkézségére vall, hogy a visszaemlékezés legnagyobb értékének azt a politikai háttér-felidéző készséget tartja, mely megvilágítja a Szociáldemokrata Párt balszárnyának 1945 utáni időleges kulcspozícióját a munkásegységért a Kommunista Párttal közös platformon vívott harcban. S nem véletlen, hogy a progresszív hagyományok szövetségét kereső Mesterházi a történelmi visszatekintésben immár a „másik oldal”, a Kommunista Párt tagjaként idézi fel a szociáldemokrata baloldal vezéregyéniségével a pártegyesítés sürgetését illetően hangsúlyozottan közös elveit. Ugyanakkor határozottan kiemeli az erős kommunista párt „jobboldali szociáldemokrata ábrándokat féken tartó” szerepének korabeli jelentőségét.

Mesterházi írói-emberi tisztaságának szép bizonyítéka, hogy nemcsak a polgári demokratikus hagyományoknak szolgált igazságot, hanem „hősöknek és áldozatoknak” is. Az elhallgatás helyett a történelmi sorsfordulók ok-okozati összefüggéseit feltáró hitvallása az eredője Nemeskürty István *Requiem egy hadseregért* c. „vitairatához”

készített adatkiegészítő megjegyzéseinek. Az 1943-ban frontra küldött második magyar hadsereg katonapolitikai szerepének megítélésében álláspontja teljességgel azonos Nemeskürtyével. A könyv körül fellángolt *Hősök vagy áldozatok?* (1972) vitájában azonban egyértelműen az utóbbi javára dönt, kiemelve a Horthy-rendszernek a német hadvezetés előlegezett győzelme okán nemzeti tradíciókat feledő, megbocsáthatatlan bűnét: a politikailag megbízhatatlanokból és nincstelenekből össze-tevődő 200 ezer fős „néphadsereg” „rugalmas ütközőként” biztos halálba küldését. Azonban „az a hadsereg . . . fasiszta hadsereg volt, . . . a politika, amelynek eszköze volt, fasiszta politika volt”, tehát „Sem hőssé magasztalni, sem elfelejteni nem szabad őket!” – figyelmeztet Mesterházinak a könyv megjelenéséig tartó hallgatással továbbra is szembeszálló értékítélete.

„Hősök vagy áldozatok” és progresszív tradíciók védelme mellett azonban becsületessége emeli fel szavát a szocialista fejlődés ötvenes évekbeli torzulásai miatt a rendszer alapjaiban megrendülést hirdető, máig is felbukkanó véleményekkel szemben is. Nemzedéke tablóját megrajzoló tanulmányát (*Hát ez a mi gondunk?*, 1963) az teszi kiemelkedően jelentőssé, hogy nyíltan szól a fordulat éve után fokról fokra létrejött ellentmondásokról, vállalva, hogy „Abban a politikában iszonyú hibák voltak, és a hibáktól mi sem voltunk mentesek . . . De alapjában, lényegében az a politika országmentő, nemzetteremtő (volt) . . . A közböcsánat tehát itt éppen olyan káros és hazug, mint a közvád.” A visszatekintés őszintén szól arról is, hogy a korszak reális értékelésének még akkor sem szabad a hibák primátusát hirdetnie, ha „már alig-alig elviselhető fájdalom az, hogy voltak, akik megcsúfolták a hitünket.” A cikk *közgondolkodás-formáló jelentősége* abban rejlik, hogy megvilágítja az újjászületés mámorának káprázatában törvényszerűen bekövetkező deformálódások ok-okozati összefüggéseit: „Mi hittük, amit írtunk . . . és nem egyszerűen ostobán, vakon. Iszonyatos sötétségből jöttünk napvilágra.” A múlt „bevallása” teszi Mesterházi írását a progresszív örökséget vállaló szocialista fejlődés folyamatának hiteles dokumentumává, s a tények tisztelete határozza meg egész kötetének alaphangját.

Publicisztikájában az „aki kimondja a bajt, azzal fel is oldja” illyési elvét szigorúan marxista elkötelezettséggel valló Mesterházi értékek tisztázásáért vívott harcának szép dokumentuma a *Szólni szólítatlan.* (Szépirodalmi, 1975.)

MIKÓ KRISZTINA

JEGYZETEK EGY SZINTÉZISRŐL

KOVÁCS KÁLMÁN: *GYULAI PÁL SZÉPPRÓZÁJA*

A kiadványsorozatot Barta János a debreceni egyetem nyugalmazott professzora szerkeszti. Neve felidézi az ő irodalomfelfogását, műhelyét, tanítványainak igényes, eredményes tudományos munkáit, amelyek egy része ebben a sorozatban jelent meg. Ezt az irodalomtudományi iskolát mindenestre ismeri a szakmai közvélemény, és már régóta számon tartja. Tanítványai kiválóan képzett szakemberek, vagy inkább azt mondhatnám, hogy kitűnő alapozást kapott filológusok. Talán túlzottn is betartják a klasszikus értelemben vett filológiai „formai” szabályait, jegyzetapparátusuk mindig teljességre törekszik, nincs egyetlen gondolatuk, állításuk sem, amit ne bizonyítanak, vagy ne konfrontálnak a kérdés vonatkozó szakirodalmával. Ez az alapkövetelmény igen hasznos, hiszen elsősorban ismeretközlés, mindenképpen tájékoztatást ad a további munkához, támpontot és eligazodást a kutatásokhoz. Ezek a tanulmányok aszketikusan a „tárgyra” irányulnak, egy kutatóközösség javára íródtak, hozzászólások a szaktudomány állandó, országos vitájához. Köszönet és tisztelet jár értük. Sok kezdő kutató dolgát könnyítették meg, kisugárzásuk eljutott a pesti, pécsi, szegedi egyetemekre is, a praktikus részlet-témákat hallgatók, tanárok veszik segítségül, különösen a műelemzések, a formai megközelítés szempontjai, ötletei miatt. A kétségtelenül érezhető egységnek természetes hátránya a monoton egyöntetűség is. Minden iskolának és módszernek veszélyes buktatója ez, amely előbb-utóbb visszaút, elszűrkíti, eljellegteleníti az alkalmazást. Az új szempontok azonban megragadnak, friss, tehetséges kutatóknál megújulnak, ezért érdemes értük dolgozni, megőrzésükért áldozni, az alkotói egyéniség rovására is.

Kovács Kálmán ilyen eredeti tehetség, már messze maga mögött hagyta az iskola rutinfeladatait, kinőtte a műhelyt, saját gondolatai, felfedezései, szellemi ízlése, egyénisége teszik érdekessé írásait. Amikor elvi kérdéseket érint, még vissza-visszaütal Barta meghatározásaira. A romantikáról, realizmusról, az irodalom egyéb jelenségeiről, mint amilyen az eszményítés, lélektaniség műfajkérdések, hasonló kategóriákban gondolkodik, mint Barta, több helyen idéz is tőle. Nem egyszerű gesztus csak ez, a volt tanítvány hűsége és tisztelete, hanem a tudós igénye arra, hogy egzakt nyelven közölje mondanivalóját, tehát „meg-egyezősés”, fogalmi jelzéseket használja ugyanarra a jelenségre. Komoly, a kalandosságtól óvakodó, puritán szándék ez, ha csak egy kisebb körre is terjed ki az ő „meg-egyezősés” szaknyelvük. Kovács Kálmán az átme-

neteket, árnyalatokat kutatja. Bevallottan: hiányokat szeretne kitölteni, és továbbgondolni a nagy periodizációk, a nagy íróportrék, életművek tanulságait, halványabb, ismeretlenebb környezetükre történt kihatásukat, illetve a kisebb „lépcsőket” is helyükre tenni, amelyek elvezettek a csúcokra, a vitathatatlan értékekhez. A témaválasztásban már megfogalmazza az értékek kitágításának, igazságosabb alkalmazásának benső igényét. Szerény „hézagkitöltő” szándéka tehát jóval több lett, érték-módosító, nem egyszer értékmentő teljesítmény.

Már a kritikus Gyulai Pállal szemben sem elfogult. Az 1849 utáni korszak legnagyobb kritikusai egyénisége volt Gyulai, írók és művek sorsát döntötte el, nevét babonásan tisztelték, vagy engesztelhetetlenül gyűlölték, összekapcsolták a kiegyezést előkészítő irodalmi csoportosulással, az úgynevezett irodalmi Deák-párttal, konzervatív vagy arisztokratikus ízlésű volt, kinek-kinek a történelmi igazságérzete, vagy elfogultsága szerint. A korról foglalkozó irodalomtörténeszeknek szükségszerűen szembe kellett nézni a Gyulai-kérdéssel. Kovács Kálmán monográfiában vállalkozott a bonyolult feladatra. Nehéz volt az értékelés, mert minden állítás, pozitív és negatív egyaránt bizonyíthatónak tűnt. Kovács Kálmán azonban a bonyolult kérdések embere. Őszintén szembenézett Gyulai pártos, pártot szervező részrehajlásaival, megrajzolta kritikai elveit, hogy feltárhassa ugyanilyen objektív módon az irodalomtudós elméleti, esztétikai forrásait, körvonalazható, sőt folytatható rendszerét. Fontos elemzés volt ez, mert Gyulai irodalomtörténeti szemlélete nem tűnt el nyomtalanul, a 20. század egyik tudományos vonulata szervesen kapcsolódhatott hozzá.

A 19. század második felének politikai és tudományos, szellemi harcai, az egymást követő, egymásra torlódó áramlatok lekötötték ennek a nemzedéknek a legműveltebb, legfelkészültebb tagjait. Mindannyian íróknak és tudósnak, vagy íróknak és politikusnak készültek, a nemzeti művelődés, és a nemzeti függetlenség érdekei szerint, de lassan-lassan elveszett, elhallgatott bennük az író, a költő, a tudós, és maradt a „szemlélődő”, de harcosan, éberén szemlélődő, gondolataival is cselekvő, társadalomépítő, közéleti férfi. Kovács Kálmán most a szépíró Gyulai kísérleteit, pályáját, realista törekvéseit, eredményét, és ellankadását vázolja fel ebben a szerény, füzetformájú könyvecskében, amely azonban nagyvonalú, szélesívű korrajz is. Gyulai prózája mellett látjuk a Bach-korszak jelentősebb prózaíróit, költőit, egész irodalmi életét, ráirányítva a figyelmet a lehetőségekre, a fejlődés útjára, eltérüléseire. Részletesen elemzi a realizmus kibontakozásának nehézségeit, a korszakot, az elnyomatás éveit hibáztatja ezért jobban, nem a helyes szándékú alkotókat. Az *eszményítés* korlátairól talán túl sötét képet fest, de világosan

kifejti, hogy mért sajnálja az ebbe való belenyugvást, és miért tartja kivételesen jó megoldásnak Gyulai *Udvarházát*, amely közvetítő módon a realizmus akkori legnagyobb műve. Kovács Kálmán szerint. Kitörni az eszményítésből – ez lett volna az út a többi író számára is. Gyulai kísérlete sikeres volt. A siker fő titka a hangnemvegyítés, a reális részletek, és a hangnemek sorrendisége, olyan hős, olyan valóságanyag választása, amelynek lírizálása, elégikus sommázata közelebb volt a kor reális típusához, a valósághoz. Ahogyan ő írta: Gyulai itt nem áldozta fel, mint majd későbbi novelláiban, a „life by time” gazdag világát a „life by values”-ért, a klasszicizáló általánosságokat, az örököt nem részesítette előnyben a realizmus konkrét jellemeivel és történeteivel. Elemzi mennyire nehéz megtalálni a realizmushoz vezető utat, vagy utakat, és milyen reménytelen illúzió volt akkor meg is maradni ezen az úton. A népies-nemzeti eszményítés adaptációi visszahanyatlottak a romantikába, a „szív” történetei állandó modellt alakítottak ki Kemény-nél, Gyulainál, nem társadalmi és időbeli jellemek, hanem lélektani típusok éltek, gondolkodtak, szenvedtek ezekben a prózai művekben is. A lírizálás és a reflexiók eltávolították az írókat a realizmustól. Jóllehet ez a kor hatása, az önkényuralom következménye, a tény mégis csak tény. Gyulai adekvát műfaja a versesregény lett volna, amire tett is kísérletet. A dezillúzió konfliktusai, a kompozíció keretes és folyamatosan haladó típusa, az elégikus-lírai hangnem egyaránt a realizmusba való fejlődés stádiumát jelzik. Nagyon röviden, talán leegyszerűsítve is, ez Kovács Kálmán értékelése a Bach-korszak irodalmáról, Gyulai szép-prózájáról.

A recenzens nem tehet mást, mint fejet hajt az érvelés lenyűgöző felépítése előtt, megéri és elfogadja Kovács Kálmán koreképét, mint egyik lehetséges, bizonyos részletekben igen hatásosan bizonyított korszakjellemezést, illetve korszakértékelést. Természetesen azzal a meggyőződéssel, hogy vannak más korjellemezések, megközelítések is, hogy ez a megoldás felvet néhány kérdést is. Közülük csak egyet írok ide: vajon az „átmeneti” nem természetes része-e a kor realizmusának, és akkor már nem átmeneti. Kovács Kálmán ezt izgalmasan fedezi fel Gyulai „modern” cselekmény-elvágásánál. Talán más lenne az eredmény, ha a hangnemi és a lélektani jegyek vizsgálatát is így folytatná le. Kísérletnek talán megérné. És ő lenne erre a leghivatottabb. (Kossuth Lajos Tudományegyetem. *Studia Litteraria*. XIV. 1976.)

MEZEI JÓZSEF

BENEDEK ISTVÁN: *BENEDEK MARCELL*

1. Benedek Marcell az *Olvadás művészetében* a szépirodalom határán álló műfajként jellemzi az olyan életrajzot, amely az emberi jellem megrajzolására törekszik. Benedek István könyvének bírálója, akit tisztelettudó zavarba ejtett az író és hőse közötti családi kötelék hitelesítő ereje, menedékre és öngazolásra lel az idézett meghatározásban: ha az életrajz kissé művészet is, akkor tüstént bírálhatóvá lesz, még akkor is, ha a tények, adatok, események, sőt, a hős egyéniségének külső vonásai is eleve ismeretlenebbek a bíráló számára.

Szerencsére Benedek István egyáltalán nem tényekre szorítkozó életrajzot ír, hanem bőséges élménybeszámolót egy családról, amely „három nemzedéken keresztül eljegyezte magát az irodalommal”. Mértéktartóan ugyan, de önmagát is beleírja a könyvbe: véleményei, neheztelése és rokonszenvei kifejtése révén Benedek Marcell alakja egy kapcsolóban, egy ítélező és mérlegelő szubjektum viszonyulásában jelenik meg előttünk. Mindezt csak azért kell hangsúlyozni külön is (hozzátéve, hogy e vonások már önmagukban is értéket adnak a műnek), mert a fiúi érzés megengedte volna az ítélező szubjektum kikapcsolását, a tárggyal szembeni távolságtartás hiányát is.

Az életrajz – különösen olyan személyiségről, aki inkább befelé él, és nagyhatású eseményeket nem indított el – előre tisztázott alap gondolatot, mintegy vezérmotívumot követel. Hiszen egy *megélt* élet megosztott, heterogén, elemei szétszórtak, az esemény és a lelki történes összefüggései esetlegesek, illetve nehezen áttekinthetők, hierarchizációjuk eleve bizonytalan, s az életrajzírónak még a művész eredendő szabadsága sem adatik meg, amely határozott és egynemű válogatási szempontot ad. Két lehetőség kínálkozik. Minthogy életrajzot amúgy is „nevezetes” személyről írnak, a szerző megteheti, hogy hősenek csak arról a tevékenységéről szól, amely híressé, tudat- vagy történelemalakítóvá tette. Benedek István a másik lehetőséget választotta: mindenről ír, magán- és közéletéről, valamint írói tevékenységéről egyaránt. Itt válik elsőrendűen fontossá az alapgondolat, a vezérmotívum. Mi tesz megírandóvá, elolvasandóvá (legenda!) egy élettörténetet? Csakis valamilyen hangsúlyozott, az író által magyarázó, rendező elvvel tett sajátosság, jelentkezzék az erkölcsi állásfoglalásban, gondolkodásban, indulatokban. Valamiféle 'faculté maîtresse', amelyet tudatosan vagy öntudatlanul kialakít magában az egyén, s amelynek révén egységesíti, magáévá teszi a vele történő eseményeket. Benedek Marcell életében ez a motívum az az érzés, hogy őt, noha irodalomtörténetírással foglalkozott világlétében, nem tekintik tudósnak – amint ezt Gustave Lanson már

ifjúkorában elültette benne. Benedek István vissza-visszatér erre a mellőzöttségérzésre, és joggal vezeti le belőle (vagy belőle is) azt a termékeny dacot, amely Benedek Marcell egész életére fáradhatatlan irodalomnépszerűsítővé tette.

Itt kell megjegyezni viszont, hogy az erényként említett távolságtartás ellenére egyes kérdésekben olyan szenvedéllyel védi a szerző Benedek Marcell véleményeit vagy helyzetét, hogy a fejtegetéseken átüt az öngazolás. Mindjárt az elején arra vállalkozik, hogy meghatározza az „esszé-irodalomtörténet” és a „tudományos irodalomtörténet” különbségét. A leírás azonban rögtön részrehajlóvá lesz: „szaktudós az, aki egy kutatási terület kis részletébe ássa bele magát” ... „az esszé-tudós ezzel szemben ... nem vész bele a részletekbe, hanem összegez”. „A szaktudomány a szakembernek szól, az esszé-tudomány a nagyközönségnek”. Ezzel kapcsolatban Lansont is a szaktudósi vádlottak padjára ülteti, holott a francia szerzőnek hazája irodalomtörténetét összefoglaló műve máig is igen olvasott, népszerű. (Ezenfelül Benedek Marcell irodalomtörténetírói módszere nem is áll távol a Lansonétól, aki az egyes szerzők tárgyalásakor a biográfia és a hatások összegezése után az emberi egyéniségről, majd az írói alaptulajdonságról, végül pedig rendszerint formai sajátosságokról ír.) Benedek István jellemzése viszont mai vitákból nyeri elfogultságát. Irodalmi életünk néhány ismert és értelmetlen (mert önmagában nem értékminősítő) kettősségének villongása nyomán itt az újabb (újabb?): irodalomtudomány és esszé kibékíthetetlen ellentéte, amely persze fölösleges szembeállításból adódik. Mihelyt valaki – tekintetbe véve, hogy a műalkotás esztétikai tárgy, amelynek feltárandó világa és szerkezete van – kiválasztja az összetartozó elemeket, a sajátosságokat, amelyek a nyelvben több szinten valósulnak meg, ezeket hierarchizálja és objektíven – esetleg pontosított vagy nélkülözhetetlen fogalmakkal – elrendezi, miközben *saját* élményéről *közvetlenül* nem szól, annál többet a *lehetséges* élményekről, s ezek okairól: száraznak, érthetetlennek, közönségidegennek stb. minősül – minősíti Benedek István. Természetesen sokan gyorsan és szívesen „győződnek meg” arról, hogy nem fontos belemélyedniük egy figyelmet kívánó tanulmányba – bár azt hiszem, Benedek István nem hivatkozhat az olvasóközönség egészére: irodalomtudósaink elemző munkái is elkelnek a könyvpiacon.

Az elfogultság a másik oldalról is fennáll. Szükségesebb azonban a „szaktudomány-ellenes” vélemények ellen küzdeni, mert az esszé – látszólagos könnyebbsége miatt – olvasottabb műfaj. (Benedek István persze sarkított jellemzéseket ad: nemigen foglalkoztatja, hogy pl. hányféle esszétípus létezik. Némelyik nem is szól sokkal inkább a nagyközönségnek, mint a „szaktudomány”: pl. Babits tanulmányai).

A könyvet végigkísérik ilyen elsietett vélekedések, következtetések. Hugo-jellemzése felsorakoztatja a költő úntig ismételtgetett, egymásnak ellentmondó tulajdonságait, politikai vonzalmait, majd megállapítja: lényegében *önmaga* tudott maradni. De hogy mi ez az *önmaga*? Történelemfelfogás, világgép vagy alkotói egyéniség – erről nem szól semmit.

Talán már inkább hősével van vitám az irodalmiság meghatározásában: felfogását, amely szerinte egyébként a műélvezés kulcsa, hogy az olvasó önmagát találja meg a műben, Benedek István csak érzékletessé igyekszik tenni ilyen leírással: „az élet valóban tele van azokkal a regényes fordulatokkal, amelyeket a művész észrevesz és megörökít: az átlagos ember jár-keel *önmaga* regényében és a körülötte zajló világregényben anélkül, hogy felfigyelne rá”. Így hát könnyűnek látszik a ráismerés. Később Benedek István kitér e nézet buktatóira is: végül így helyesbíti: „a tetszés elengedhetetlen feltétele, hogy bele tudjuk élni magunkat abba az atmoszférába, amit a művész teremt”.

Benedek Marcell irodalomfelfogása – amelynek kifejlődését a *Bevezetés az olvasás művészetébe* c. könyvtől a rendkívül értékes, kiválóan tipizáló *Irodalomesztétikán* keresztül az öregkori összefoglalásokig az életrajz-breviárium részletesen dokumentálja – lényegében az irodalom két jellegzetességét tartja meg mindvégig (ezek egyúttal követelmények): szabadságát és erkölcsiségét. Az előbbi a közvetlen programosságtól való függetlenséget, az esztétikai önérteket jelenti, a második azt, hogy a mű, ha az adott erkölcsi normákkal szembe is kerül, valamilyen „magasabbrendű, igazi morál” (*Irodalomesztétika*) hordozója. Mivel Benedek Marcell szenvedélyes irodalompedagógus (a szó legtágabb értelmében), ezeket a kategóriákat nem a filozófus-esztéta elvont fogalmi igényességével dolgozza ki, hanem elsősorban az olvasónak szánt gyakorlati útmutatásul: hogyan válasszák ki az értéket. Másik fontos kategóriája a stílus. Az *Irodalomesztétika* árnyaltságához képest az átdolgozott *Bevezetés az olvasás művészetébe* már egysíkúbban ír erről. Az anyagtól – amelyet semmilyen akarnok-normatív elvvel nem korlátoz – túl gyorsan jut el az eléggé általánosságban hagyott stílusig, a művészi válogatást, illetve nézőpontot és az ennek megfelelő, pszichológiailag felfogott hangnemet kevésbé világítja át, Benedek István tetszetős „világregény”-kifejezése pedig már messze van mindenféle érvényes esztétikai nézettől: az élet nem „magánvaló” regény, amelyet egyes művészek meg is írnak, hanem csakis a megírástól lesz regény – de akkor már nem is ugyanarról az életről van szó.

Csakis a szerző tekintélye miatt kell megemlíteni, hogy helyenként gnómaszerű, elnagyolt megállapításokkal él: az emberek utaztatásának, sürgés-forgásának okát azzal adja meg, hogy „senki sem érzi jól magát

ott, ahol van, és hogy az emberiség a vesztét érzi”. Később egy fantázia-játékot ír le, s rögtön kész a – pusztán ötletszerű – irodalmi analógia: „Felnőttek is ismerik a zsigázát; az irodalomban *romantika* a neve”.

2. Mint Benedek István utal rá egyhelyütt, könyve tulajdonképpen Benedek Marcell–breviárium, hiszen a könyv nagy részét szemelvények, műrészletek teszik. Az életrajzíró így kissé háttérbe húzódik; mintegy összekötőszöveget ír. A breviáriumjelleg nagy előnye, hogy egyáltalán megismerhetjük Benedek Marcell gazdag munkásságát; számos könyve (pl. az *Hugo-monográfia*, a *Délsziget* vagy az *Irodalomesztétika*) – sajnálatosan alig elérhető már. Az idézett műveket mindig minősíti is Benedek István, olykor vitázik is velük, vagy éppen felidézi édesapja kedvezőtlen véleményét egyik-másik művéről (pl. az – egyébként értékes – *Ady-breviárium*ról, avagy a *Kultúra világába* írt *Világirodalom-történet-ről*).

Végül is azonban a könyv kárára válik a túl aggályos dokumentáció. Egy-két regényétől eltekintve Benedek Marcellnek csaknem minden könyvét szemelvény képviseli, s ez olykor – pl. a *Kultúra világának* írt világirodalom-részlet, vagy a kései Babits-monográfia esetében – szinte semmi eredetit, idézésre érdemest nem nyújt. Talán inkább értékszempontok alapján kellett volna válogatni.

Benedek Marcell különállását, függetlenségét és – e helyzet negatív oldalaként – magányosságát hangsúlyozza a könyv. Az indulás nagy lehetősége: Benedek Elek fiának lenni csak úgy válik becsülendővé előttünk, hogy Benedek István végigvezet édesapja „harcos” ifjúságán. Nemigen ismertük Benedek Marcell tevékenységét a baloldali radikális, polgári származású értelmiség köreiben. A Thália-társaságnak volt tagja, majd a Tanáregyesület titkára, s bár nem sokat tudunk meg arról, személyes tevékenysége az előbbiben mi volt, az utóbbi ülésén tartott előadói beszéde fontos dokumentum tisztán szociológiai témája, harcos hangneme és kultúravédő szenvedélye miatt. A Tanácsköztársaság idején egyetemi tanár, úgy érzi, révbé érkezett, de a Horthy-rendszer nyomában eltávolítja az egyetemről: ezzel kezdődik a legérdekesebben megírt életszakasz, a kiadói megbízásoké, s egy ideig még a létbizonytalanságé. Két szféra tárul fel ebben a részben: a két világháború közötti magyar kiadói és megrendelési viszonyok, valamint a Benedek család élete; a puritán, önmagára támaszkodó, zárt szokásrendszerű családé. A kisbaconi Benedek-kúriára, s az ottani életformára történelmivé tágitott nosztalgiával emlékezik Benedek István. „Ezekkel a kártyázó-adomázó, ízes beszédű, klasszikus műveltségű és tisztult erkölcsű, nemes jellemű magyar urakkal egy nagy nemzedék, nagy hagyomány pusztult ki”.

Két hivatali állás után – előbb a „könyvkiadók és könyvkereskedők föltitkára”, majd a Singer és Wolfner-cég munkatársa volt – a felszabadulást követően újra egyetemen tanított Benedek Marcell, Kolozsvárott. Itt közéleti tevékenységet is kifejtett: sajnos, csak röviden értesülünk róla, hogy az egyetemen kívül is sok előadást tartott, sőt egy kamaraszínházban rendezett is. Két év múltán elhagyja Kolozsvárt, mivel nem hajlandó cenzurázhatni előadásait; egy ideig – méltatlan körülmények között – tanít a pesti egyetemen. Az ötvenes évek első felében visszahúzódik a szerepléstől – Benedek Marcell gerincessége számos helyzetben megmutatkozott –, és (Benedek István helyes értékelése szerint) egyik legmélyebb könyvét írja meg, a *Shakespeare*-t. És a magyar műfordítás egyik ellenállhatatlan varázsú kuriózumát alkotja meg, a *Gargantua és Pantagruel* szemelvényes kiadása számára. 1956 után szinte évenként jelenik meg könyve, meghatóan körülfonják megbízásokkal a kiadók, barátai. Felesége halála és súlyos szembetegsége ellenére megbékélten él, és így is hal meg 1969-ben.

3. Benedek István tehát mindenről ír, ami édesapja életével összefügg. Így kortörténet, irodalomtörténet, önéletrajz és egy család története vegyül a műbe. Miközben mindvégig leköt a szerző sokoldalúsága, amely gyors eszmefuttatásokat és analógiákat teremt, hiányzik az egyéniség mélyebb, belsőbb megrajzoltsága. E hiány okai szerintem a következők:

Az életrajz nem folyamatos. Egy-két motívum összekötő erejétől eltekintve (pl. az említett el nem ismert „tudósság”, vagy Benedek Marcell puritánsága) az egyes időszakok elszigetelt egymásutánban bontakoznak ki; folytonosságot inkább a környezet, a szereplők adnak, nem a jellemvonások új és új helyzetben kialakuló változatai. Szerkezetileg ez abban mutatkozik, hogy a szerző egyes vonásokat, nézeteket stb. a könyv különböző pontjain mintegy „egyszer s mindenkorra” összefoglal, s azután már nem ejt szót róluk.

Nem annyira szerkezeti, mint inkább gondolati, értékelési szempontból jellegzetes a szabadkőművesség Benedek Marcell életében játszott szerepének rövid összefoglalása a 40-es évek végéről írott részben. Az utolsó magyar nagymester volt Benedek Marcell, s ifjúságától részt vett a szabadkőműves mozgalomban; ez a részvétel az egész könyvben több említést igényelt volna. Egyrészt: a Romain Rolland-rajongásnál is többet elárult volna e kérdés tárgyalása Benedek Marcell „idealizmusáról”, amely nála nem annyira filozófiai, mint inkább erkölcsi kategória, s amelyet az életrajzíró sokszor emleget; azonkívül ez az egyetlen közösségi-közéleti tevékenység, amelyben Benedek Marcell mindvégig szerepet vállalt. Másrészt: a magyar szabadkőművesség – amely pl. a

Galliei-kör értelmiségijeit adta a szellemi életnek – fejlődésére érvényes vizsgálatot egy volt résztvevőtől szívesen olvassánk.

Olyan elemek is találhatóak a könyvben, amelyek funkciója nem tisztázott. Főképp a két világháború közti erdélyi tartózkodásokat, a külföldi utazásokat számos anekdotaként megírt és lekerekített történet részletezi – ezek nemigen függenek össze a jellemrajzzal. Vagy pl. egyenesen káros volt ennyi Benedek Marcell-„verset” idézni – ezek családi események, és nem is árulnak el többet szerzőjükről, mint Benedek István egy-egy mondata. Családról szólva: Benedek István helyenként regényírói biztonsággal tudja földidézni egy család légkörét, az ellentét és a végső fokon mindig összetartó erő játékeit. Győri Lujza és Benedek Marcell szerelmének kibontakozása *írói* remeklés.

Végső soron hiányzik Benedek Marcell – legalább utalásszerű – elhelyezése a kor szellemi életében, viszonya a kor, főként a Nyugat-nemzedékek alkotóihoz és esztétáihoz. A számtalan körülmény és eset mellett erre is ki lehetett volna térni. Érdekes volna pl. Benedek Marcell felfogását az irodalom erkölcsiségéről és felelősségéről összevetni a Babitséval.

4. „Szép élete volt és szép halála” – ez a könyv utolsó mondata. A megállapítást az életút igazolja. 20. századi, művészettel foglalkozó ember ritkán *őríz meg* ilyen összhangot élettel, írással, művészettel. De veszélyes ezt az életet, abból is elsősorban az öregkort, úgy általános érvényűvé tenni – a „szépen élni” jegyében –, ahogyan azt Benedek István teszi: újfent támadva a „modern írókat”, (akiket Benedek Marcell *megértenei* akart), – mivel azok nem veszik észre az élet szépségeit. Az ilyen észrevevés-szinten megrekedő okoskodás mindig meddő, s meddő lenne a könnyen adódó visszavágás is.

A könyvet elolvasva bámuljuk azt, milyen fáradhatatlanul fogalmazta újra meg újra mondandóit Benedek Marcell számos szintézisigényű műben. Irodalomtörténetek, irodalomelméleti összefoglalók követték egymást írói pályáján és esszékötet alig kettő jelent meg tőle. Pedig kiváló esszéket – s mint a „*Félrehúzódt nagy tu . . .*” c. írásból látszik – kiváló tárcákat, groteszk történeteket tudott írni. Feltűnő és kissé sajnálatos, hogy az irodalomról szólást, szekundér irodalmat művészetnek tekintő Benedek Marcell legtöbbször olyan „tudósi” szintézisekre vállalkozott, amelyekben a terjedelem és a korlátozott igények miatt tudnivalók népszerűsítésénél egyebet nemigen nyújthatott. Kiváló kísérlete, a regényt, drámát és irodalomtörténetet ötvöző *Délsziget* is végül a drámai, egyáltalán a művészi törekvést kijátszva lesz regénnyé és különváltan irodalomtörténetté. Hiszen Erdy professzorral nem áll szemben méltó ellenfél, aki a magyar irodalomról az ő hozzáértésével, de más nézetekkel beszélne, hallgatói kíváncsi befogadók maradnak, akik a

kidolgozott, egységes és egyetlen Benedek Marcell–Érdy-féle irodalomtörténetet hallgatják meg.

Benedek István alapozó könyve után elengedhetetlen, hogy más elemzések is értékeljék Benedek Marcell műveit, alapjában téves álláspontját arról, hogy az irodalomtörténet művészet lehet, de ennek hasznos következményét is, csüggedetlen és értékes közvetítő tevékenységét irodalom és olvasóközönség között; következetes és tiszta alakját, amely a 20. században ritka bizalommal tudott hű maradni a kultúrához. (Tények és tanúk. Magvető, 1977.)

BÁRDOS LÁSZLÓ

BABITS ADYRÓL*

Ady és Babits művének viszonyáról már életükben s az azóta eltelt időszakban is sokat beszélt az irodalmi kritika. Sajnálatos, hogy míg először a kölcsönös (de inkább a Babits részéről való) megnyilatkozások hiányos ismeretének, később a valódi értékek egyenlőtlen szembesítésének köszönhetőn, határozott képet nem eredményeztek e megvitatások. Hol életrajzi tényekhez ragaszkodás állt ennek útjában, hol megkülönböztetett szempontok érvényesítése adott nyilvánvalónak hitt magyarázatot. Az okok világosak: ha Ady lírájának értelmezésére több, Babitséra alig néhány kísérlet született. Értelmezés nélkül pedig, jól tudjuk, komoly értékítélet és összevetés lehetősége fölöttébb kérdéses.

Hogy ezek után Gál István közrebocsátotta Babitsnak Adyt illető nyilatkozatait, az (a Babits-szövegkiadások gyér volta miatt) mégsem nevezhető idejétmúlt törekvésnek. Igaza van a szerkesztőnek, ki előszavában hangsúlyozza, hogy a „két nagy ellenségeskedésének és rivalizálásának meséjéhez a tények és adatok, a hiteles szövegek ismeretének és tudomásulvételének hiánya” „itt is nagyban hozzájárul.” (6). Igaza van pedig azért, mert kortárs-émlékezések és pletykák illetőségénél többet érnek egyes szövegekből kihámozható tanulságok. Megengedhetjük bár, hogy a „két nagy”, ahogy azt Babits korai levele, de Adynak is a *Magyar Pimodán* soraiba rejtett célzatai jelzik, valóban bizonyos féltékenységgel viseltetett egymás iránt, ám a mai olvasónak ezért még nem föltétlen kell követni, akár egyikük, akár másikuk irányában, az egyébként náluk sem örökérvényű viszonyulást.

Összeállítását megelőző tanulmányában azonban Gál István maga is jobbára az életrajziségi szintjén mozog, s láthatólag nem szívesen merész-

*Dokumentumgyűjtemény. Válogatta és szerkesztette Gál István. (Magvető, 1975.)

kedik más területre. Ahol mégis megkísérli, sommás kijelentéseknél nem jut tovább. Nem ritka ezek között az olyan kitétel sem, mely az alkati-világnézeti különbség (főlöszleges) ellenbizonyítékát meglehetősen homályossággal tárja elélnk. „Babitsnak a század első évtizedében írt kéziratái közelebb állnak Ady akkori költészetéhez, mint eddig föltételezték” (6.) – mondja, s innen kezdi fejtegetni „a magyar irodalom nagy világnézeti barátságai közül az egyik legjelentősebb”-et (uo.). Holott, ha a két költő közötti különbséget így kellene megállapítanunk, a világtudat eltérő jellegére bizvást hivatkozhatnánk, s barátságról nem ezen a szinten, a szemléletén, hanem a magatartásán beszélhetnénk. Nem tudni miért, a két alkati és szemlélet ellentétes voltát Gál István nem akarja elismerni; holott ez önmagában véve nem minősítés, és ellentmondani látszik Babits szándékának is, aki bizonyára elszegényítéssel illette volna az ilyen kísérletet. „Minden emberi élet és világkép egy-egy lehetséges attitűd a világgal szemben – írta *Irodalomtörténet*-ében. (...) Ez az állásfoglalás, ez a lehetséges attitűd, a kifejezőssel válik tudatossá.”

Ha másképp lenne, a művészet kifejező jellegét áldoznánk föl egyéb elvárások javára. Ezt látjuk sajnos abban, amit Gál István a priori minősítésként vél elélnk állítani, midőn a következőket mondja: „Az 1912. év nagy fordulópontja után, amikor Babits leszámolt a klasszikus álmokkal, az antikizáló költészet pózával, a valóságot, az igazságot kutató korszaka következett.” (11.) Vagy: „A világháború utolsó két évében Szabó Ervinnel és Jászi körével kialakult barátsága révén azelőtti érzelmi töltésű antimilitarizmusa, pacifizmusa és humanizmusa konkrét formát öltött, elsősorban Szabó Ervin elméleti és történeti felvilágosításainak hatására.” (14.) Ha pedig ezek a részletek nem minősítő szándékkal irattak, hanem pusztán ténymegállapítások, úgy komoly fölülvizsgálatra szorul, hogy valóban „póz”-e Babits fiatalkori lírája, s „valóságkutatás” híján való-e, továbbá, hogy Szabó Ervin és a Jászi-kör hatása mellett nem szólhatnánk-e ugyanilyen vagy határozottabb erejű befolyásról Kant és Szent Ágoston részéről.

A mintegy húsz lapnyi előszót azok a dokumentumok – cikkek, tanulmányok, nyilatkozatok, levelek, fölolvadás-szövegek – követik, melyeket Gál István ismert és ismeretlen forrásokból gyűjtött össze. Szám szerint ötvenolcat: ami első pillantásra is hatalmas mennyiség. A szerkesztő lelkiismeretes szövegközlése, a lelőhelyek pontos megjelölése méltó Gál Istvánnak ama szándékához, melyet bevezetésében hangoztatott. A legelső lépés valóban mindig a filológiai tájékozódás az adott kérdéskörben, s csak ez után következhet a többi, a poétikai, az esztétikai, a filozófiai. A kérdés mostmár az, hogy a dokumentumgyűjtemény eleget tesz-e ennek a – föladatahoz mért – legelső igénynek.

Tudjuk, Babits sokszor és sok helyütt nyilatkozott Adyról. Akárhány írását olvassuk, kitűnik, hogy látszatra lényegtelenekben is kincseket rejtett el. Ez különösen most szembeötlő, Gál István válogatását olvasva. Ki keresett volna Ady-képére a többi, nagy tanulmányaihoz képest is új, jellemző vonást például a francia közönség számára írott ismertetésében, a rádióban fölolvastott bevezetőjében vagy az ezt követő nagyon is karakterisztikus versválogatásában? Megnyilatkozásaiban nem maradtak nyom nélkül a körülmények; de más és más lényeg kiemelésével Babits mindig az életművet állította fejtegetéseinek középpontjába, s így az irodalom önállóságát igyekezte védeni s értékeit érvényre juttatni. A lehető legsúlyosabb vértetben küzdött így az Ady-költészetet kisajátítani vágyó legkülönbébb érdekek ellen. E tekintetben igazat kell adnunk neki: „Adyról sokszor és sokat írtam, a legrégebb időktől máig, és mindig egyformán.” (230.) Ha összevetjük első nagyobb terjedelmű „analízisét”, melyet 1909-ben írt a Nyugatban, a rákövetkező elemzésekkel, azt találjuk, hogy Ady költészetének „*faculté maîtresse*”-t már ebben a korai írásában fölismerte, „a lírikus és magyar *dac*”-ot jelölve meg (37.), s a későbbiekben ebbe az alapépletbe szinte hiánytalanul be tudta illeszteni a közben változó Ady-líra újabb és újabb ismertetőjegyeit. Poétikai szemlélete, saját pályája tanulságaiból következőn, legkivált költőtársa szimbólumteremtésére vált fogékonnyá. Hiszen a fiatal Babits is a világ nagy „szimbólumegészét” (105–107.) kívánta megalkotni az Adyéhoz hasonlóan ciklusokba rendezett versekötvényeinek „lírai mikrokozmosz”-ban (Rába György), s kritikai gyakorlatában az „élmények szimbólummá” fejlődésének folyamata foglalkoztatta legerősebben.

Ennek jegyében bonthatta ki 1919-es Ady-szemináriumán „a kiválasztott ember rettenetes magányosságát” (85–89.), nőhöz való viszonyulását (85.), istenélményét (89–90.), s talán az elsők között mutathatott rá Arannyal való rokonságára (104, 125–126.). Szabatos okfejtései frappáns szentenciákká összegeződnek, s az értekező fáradhatatlan megközelítéseit az írói tehetség megvilágító magasába emelik. „A *dac* új *dacot* szül magzatul és ellenségül; s ez fájdalmas tragikum.” (32.); „Az ily magából táplálkozó lélek sohasem tud elszakadni attól, ami önmagának része.” (85.); „Alázattal elfogadja rettenetes nagy sorsát, melyet az Isten mért rá, de probléma lesz neki ez a sors; maga a sors probléma lesz neki, az Isten a nagy véletlen, mely ily rettenetes magányosságot teremt körülötte.” (89.); „Proféta ő, mert rájött, hogy élete több mint egy esetleges tünemény.” (111.); „Ady a kijelentő mondatok költője.” (190.). Az, hogy Ady költészete csak egészében érthető, mert hatalmas szimbólum-épület alkotórésze minden egyes vers, hogy prófétasága miképp hatja át magyarságát, szocializmusát, metafizikumát, hogy ver-

selésének mik erényei és hibái, hogyan rejti magában a szabadvers lehetőségét: mind-mind Babits okot és értéket kereső, kialakult líraszemléletének telitalálatai. Vitába bocsátkozni egyes megállapításaival lehet és kell is; de éppen azért lehet, mert gondolatmenten világos szempontjai sokféleségének terhelésében is, abban a törekvésében, hogy hol poétikaiból az esztétikait, esztétikaiból a világnézetit, hol mindezt megfordítva származtassa, s fejtse ki pályatársa költészetének lényeges elemeit.

Mindamellett Adyval szemben főntartásokat hangoztatni a kritika szükséges distancirozó föladatának, s nem a személyeskedés olcsó fogásának tartotta Babits. Ezeket azonban sohasem abszolutizálta, s főképp nem oly makacsul, mint Kosztolányi, kivel ez ügyben kegyetlen csatát kellett vívnia. Mértékletességére mindjárt első nagyobb megnyilatkozását idézhetnénk újól, melyben az *Új versek*hez képest fejlődést regisztrál *Az Illés szekerénnel* folytatódó Ady-lírában: „S lám: azelőtt dacosan, úrimódon, petőfiesen pongyola volt verselése – írja –: most a magyar ütemek szoros zenét adnak s vége a bizonytalan ringásnak, mely néha kissé émelyítő volt, a hajók ringásához hasonlatos. S a nyelv is nyert, erőben, szabatos hangzásban.” (37.)

Épp ezért érhetetlen, miért hagyta ki Gál István Babits 1906. február 21-én, Kosztolányinak írott levelét, melyben a legerősebb vádak egyike Adyval szemben éppen az, amit az 1909-es analízis kétségkívül enyhébb fogalmazásban („émelyítő *poéta*” helyett „kissé émelyítő” *verszene*) szintén tartalmaz. (Erre egyébként a szakirodalomban már Vezér Erzsébet utalt). S ha emellett erősnek véljük a levelezés olyan megfogalmazásait, mint a „forma-slampettség”, akkor a későbbi Babits-írásokból is ki kellett volna hagyni mindazokat a kritikai megjegyzéseket („naivul nagyzó”, „pongyola”), melyek Ady gyöngéire mutatnak rá. Hasonlóképp, Gál István Babits iránti (alaptalan) féltéséből fakadt talán az is, hogy a *Keresztül-kasul az életemen* egyik Adyt érintő részét, mely Lukács György haragját kiváltotta, szintén elhagyta gyűjteményéből.

Adyt értékelve Babits legegységesebb kérdéseinek, legtágabb irodalomelméleti horizontjának magasságába-szélességébe fogta be költőtársa életművét. De megfordítva is áll: mikor verselés, költői nyelv, kifejezés, világszemlélet legátfogóbb kategóriáit érintette, óhatatlanul is szót kellett ejtenie Adyról. Nehéz, s talán eleve lehetetlen föladatra vállalkozott Gál István, midőn „megközelítő teljességgel” megpróbálta egybegyűjteni az írásokat. Mert Babits számtalanszor szólt Adyról nevének említése nélkül is, vagy olyan cikkeken, melyek nem kelthették föl a szerkesztő figyelmét. Akárcsak egy-egy megjegyzés erejéig, mint *Az irodalom halottjai* című esszében: ezek éppoly fontosak sokszor, mint

lapnyi, tanulmányi szövegek. Hogy csak néhányat emeljünk ki közülük: az „Arany-émlékek” (104.) áruikodó helyeit Ady verseiben így nem 1920-ban fedte föl, mint ahogy azt e kötetből kiolvashatjuk, hanem már 1910-ben, a következőt írván Oláh Gábor *Korunk hőse* című könyvéről: „Nyelve erős, sokat bír: egy Adyval frissített Arany nyelve legjobb lapjain.” (Nyugat, 1910. I. IV. 1. 474.) De lényeges, a kötetben nem szereplő állításokat mond ki pl. Ady magyarságáról az említettem *Az irodalom halottjain* kívül az *Egy Zrinyi-regényről* (Nyugat, 1920. I. V. 560.), s a *Halhatatlanság haldla* (Nyugat, 1933. I. III. 1. 268.) című cikkekben is, melyek érintőlegesen foglalkoznak Adyval. Az „Ady előtti költészet” kifejezését is egyik nem róla szóló elmefuttatásában használja (*Nem mondhatom el senkinek*, Nyugat, 1930. I. 144.). Ezeknek az elrejlő vagy utalásnyi terjedelmű részeknek a szövegkörnyezet adja meg igazi értelmét. Kötetbe való fővételük módfelett nehéz lett volna és szét is szórná az olvasó figyelmét; így azonban kicsit leszűkítette. Ha az említettem szövegek közül néhány semmiképp sem fért volna bele a gyűjteménybe, jegyzetben nem ártott volna megemlékezni róluk. A dokumentumok utáni, a két költő kapcsolatáról szóló irodalom jegyzéke pedig kevesebb pontatlanságot is megtűrt volna.

Gál István fölmérhetetlenül nagy munkát végzett így is, és könyve segítség a kutatóknak, az olvasóknak egyaránt. Fogyatékoságairól azonban, melyek szemléletileg az előszóban, filológiailag a szövegválogatásban ütköztek ki, még a Babits-kiadások sajnálatosan csekély voltát figyelembe véve sem hallgathattunk. Mert az előbbi mélységére, az utóbbi pontosságára talán éppen ez kötelez legerősebben.

REISINGER JÁNOS

FELJEGYZÉSEK ÉS LEVELEK A NYUGATRÓL*

Újabb adalékokkal gazdagítja ez a kiadvány a magyar kultúra – bizvást mondhatjuk – legnagyobb jelentőségű folyóiratának tudományos földolgozás után sóvárgó történetét. Részeit azonban külön-külön kell szemügyre vennünk, mert tulajdonképpen csak lazán függnek össze egymással.

*Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Vezér Erzsébet. Akadémiai Kiadó. 1975, 546 l. (Új Magyar Múzeum 10.)

Fenyő Miksa írói pályájáról szóló tanulmány áll a kötet élén (5–47.). Ezek után azt várják, hogy ennek a pályának irodalmunk története szempontjából jelentőséggel bíró természetét fogja nyújtani a kötet, tehát egy Fenyő-válogatással van dolgunk. Erről azonban szó sincs. Már csak azért sem, mert akkor nevének ott kellene állni a címlapon. Fenyőtől a *Följegyzések a Nyugat folyóiratról és környékéről* című, 1960-ban Amerikában megjelent írását adja kezünkbe a kiadvány, amelynek ez a második és egyben a legterjedelmesebb része (51–255.). Harmadikul pedig 277 darabból álló válogatást kapunk a Nyugat íróinak Fenyőhöz, illetve Osváthoz és a szerkesztőséghez írt leveleiből, amelyeket a címzett kéziratgyűjteménye részeként adott el a Petőfi Irodalmi Múzeumnak nem sokkal a halála előtt (259–456.).

Mivel Fenyő Miksa mint kritikus és debatter alkotott számottevőt, a munkásságát ismertető tanulmány írójának, Vezér Erzsébetnek ott van módja jelentős megállapításokat tenni, ahol bíráló módszereit és vitáit ismerteti. Szívesen olvastunk volna egyébként ezekből a kritikákból és polemikus írásokból egy alapos válogatást, hiszen könyvalakban sohasem láttak napvilágot, és nem egykönnyen férhetünk hozzájuk. Ami pedig jelentőségüket illeti a századelő irodalmi mozgalmainak történetével kapcsolatban, az jóval fölülmúlja a *Följegyzések* forrásértékét. Így azonban be kell érniük azokkal a párszavas ismertetésekkel, amit a tanulmány vagy a jegyzetek adnak egy-egy vitáról vagy bírálatról. Bevezetőül Vezér Erzsébet röviden fölméri a magyar kritika irányzatait a századfordulót követő években, majd kijelöli Fenyő helyét az irányzatok között. Erre az a sokoldalú munkásság kínál lehetőséget, amit Fenyő a Nyugat legfontosabbik elődjében, az 1905 során életben tartott Figyelőben fejtett ki. „Ezekből az írásokból egy kiforrott ízlésű, nagyon határozottan egyéni hangú és saját véleményű, bátor kritikus portréja bontakozik ki előttünk” – állapítja meg, minden bizonnyal helytállóan, a tanulmány. A kritikai szellem újszerűségét, a tekintélyekkel és megcsontosodott előítéletekkel nem törődő bálványöntögetést tartja Vezér Erzsébet a fiatal Fenyő legnagyobb érdemének. Magáénak mondhatja ezt az érdemet a Figyelő gárdájának valamennyi tagja. Valóban: kibontakozni kezdő modern irodalmunk számára a talaj előkészítéséért ez a kombattáns kritikai magatartás tehetett a legtöbbet. Tekintélyek támogatta irodalmi és ízlésbeli dogmákat kikezdeni fontosabb harci feladat volt, mint mélyenszántó elemzésekkel támasztani alá a bírálat megállapításait, vagy teoretikus igénnyel fejtegetni az új szempontokat. Ezért állhatott ott bábaként az impresszionista kritika a modern magyar irodalom megszületésénél. A tanulmány nem elégszik meg Fenyő bírálatának ismertetésével. Miután rámutatott arra, hogy miben segítette új irodalmunk kibontakozását Fenyő bírálata egyebek

közt Riedlnek Arany János költészete jelentőségét összefoglaló megállapításáról, vagy Beöthy Zsolt dagályos semmitmondásáról és Herczeg Ferenc színdarabjairól, szemügyre veszi a kritikus példaképeit és magatartásának világnézeti előfeltevéseit is. Amit az impresszionista kritika módszeréről és az életfilozófiával fennálló világlátásbeli összefüggéseiről elmond, az Vezér Erzsébet tanulmányának legértékesebb része. Kár azonban, hogy a tanulmányíró nem használta ki eléggé a Fenyő példájában rejlő lehetőséget arra, hogy kimutassa, mennyire szűkös az impresszionista kritikai módszer valóóságos mozgásteré. Jó fegyvernek bizonyult ott, ahol és amikor védelmezni kellett az újat a maradisággal szemben. Az új valóságos értékeinek fölmutatására, a belső differenciálásra azonban már alig, sőt egyáltalán nem volt képes. A nem mindennapi kvalitásérzékkel megáldott Fenyő komoly szolgálatot tett a Nyugat köré csoportosult íróknak, amikor vitáival és kritikáival védte őket és erősítette önbizalmukat. Mivel azonban impresszionista módszerének meghaladására soha nem tett kísérletet, kritikus számvetésre sem tudta készíteni őket önmagukkal. Ugyancsak nem tudott maradandó szempontokkal szolgálni ezeknek az íróknak kritikai megítéléséhez sem. Ez a tény azonban már átvezet a Nyugat első korszakát jellemző kritikai magatartás egészéhez, amelyre mindvégig az impresszionizmus nyomta rá a bélyegét.

Fenyő működésének az irodalommal kapcsolatos másik területe két részből állott. Mindkettő nélkülözhetetlenek bizonyult a Nyugat fennmaradása szempontjából. Pénzügyi összeköttetései nélkül, amelyek a Gyáriparosok Országos Szövetségében viselt és az idők folyamán az ügyvezető igazgatóságig emelkedő tisztségének voltak köszönhetőek, a folyóirat megjelenését huzamos időn át éppúgy nem lehetett volna biztosítani – különösen Hatvany Lajos hamar bekövetkezett szakítása után –, ahogy a szerkesztők és a munkatársak közti kontroverziák is előbb-utóbb aláásták volna a folyóirat létalapját a „Beschwichthigungshofrat” Fenyő igen fejlett diplomáciai készségének érvényesülése nélkül. Főként Ady volt újból és újból renitens, de a bevezető tanulmány hangsúlyozza, hogy gyakran szükség volt Fenyő kompromisszum-teremtő képességére más szerzőknek Osváttal szembeni lázongásainál is. Osvát halála után pedig Ignótus eltávolításának kényes feladatát kellett elvégeznie, hogy Babits és Móricz megszabaduljanak egy terhesnek tartott örökségtől.

A Nyugat pénzügyi és szellemi természetű válságainak kanalizálása bizonyára jelentős, sőt elvülhetetlen érdem. Szép számmal vagy egyenesen döntő többségben lesznek az olyanok, akik ezen az alapon mindenesztül aktivaként hajlandók elkönyvelni Fenyő diplomáciai képességét, amivel világlátásbeli és elvi gyökerű ellentéteket pusztá izlés-

különbségekre vagy túlérzékeny idegrendszerek rokon- és ellenszenvének színvonalára mérsékelve simított el. Annál inkább, mivel ezt a bölcsességnek tűnő békéltető szerepet az ügyben leginkább érdekelt és mégiscsak mindenkinél fontosabb Ady maga is többször nyugtázta hálásan egy-egy vihar alkalmával. (Lásd pl. az 55. sz. levelet.) Ami azonban a szüntelenül anyagi bajokkal küszködő, támadott és híveinek lassanként növekvő száma dacára is igazi tábor, vagyis társadalmi bázis nélküli Adynak emberileg jólesett, sőt olykor nélkülözhetetlen volt, az ne csábítson minket arra, hogy szemet hunyjunk e kompromisszumoknak a Nyugat egészét érintő, sőt az irodalom belső ügyén túlmutató problematikus volta előtt. Amikor az ellentéteket akár Adyval, akár mással kapcsolatban Fenyő diplomáciája pusztán személyes kontroverziává alacsonyítva söpörte a szőnyeg alá, egyben megnehezítette az elvi frontok tisztázódását is. S ez az ügy amúgy sem állott valami jól sem a Nyugat környékén, sem a progresszió táborában és annak lehetséges szövetségeseinél. Bölcs kompromisszumaival Fenyő így egyik első lett azoknak a simáknak a sorában, akik lány-duzzogássá igyekeztek békíteni Ady haragvásait – ahogy József Attila mondta jóval később azokról az Ady-hívekről, akiket feszélyezett, hogy kedvenc költőjükben egy forradalmárt is kaptak.

Ezt a kompromisszum-szerző simaságot mutatják a *Följegyzések* is a tollforgató Fenyő legfőbb tulajdonságaként. Az Adynak szentelt hús lap – remélem, nem az elfogultság mondatja velem, hogy az írás leg-tartalmasabb része – egy anekdotával zárul (143.). Aligha megtörtént eset, de csattanónak kiváló. Pláne, hogy egyszer s mindenkorra megoldja Ady tragédiájának kérdését is. Miért volt Ady élete tragikus? Mert lángész volt – punktum. A lángész – tragédia; ezen nem lehet segíteni. Aminthogy egyáltalán semmin sem lehet segíteni. Nagy Lajos munkássága fölötti „eszmélkedés” ad alkalmat Fenyőnek, hogy ezt a velős megállapítást tegye, de mottója lehetne az egész írásnak. „... ezen a világon nem lehet segíteni, a gazdagokon azért nem, mert gazdagok, a szegényeken azért nem, mert szegények, s mert az ember olyan amilyen” (252.). Marad tehát az anekdota, a „bölcs” humor és ironia, a (csaknem) mindent megértés és (csaknem) mindent megbocsátás jellege, amelynek jegyében valamennyire elviselhetővé lehet tenni az életet. Napjaink gyakori dezilluzionáltsága közepette alighanem itthon is sikerre számíthat ez a világlátás. Ahogy bizonyára siker volt az amerikai magyarok körében, akik a visszahozhatatlant megillető nosztalgiaiával gondolnak az óhazára, amikor Fenyőt hallgatták, vagy olvasták ezt az előadások alapján írt könyvét. Megvolna a könyv hazai funkciója is. Akiknek tananyag a Nyugat: tanárok, diákok, egyetemi hallgatók. továbbá mindenki, akit érdekel 20. századi irodalmunk története,

könnyed, helyenként igen kellemes olvasmányt kaphatna benne, mely számos közvetlen emberi vonással és olykor még tárgyi ismerettel is gazdagítja azokat a többnyire merev pózú portrékat, amelyek a tankönyvekben vagy akár népszerűsítő irodalomtörténeti kiadványokban találhatóak a folyóirat íróiról. Ez föltétlenül hasznos lenne, s attól sem kéne tartani, hogy nemkívánatos gondolatokat terjeszt. Fenyő írása kimondottan „harmlos” (másként nem is tudom jellemezni). Államrendünkkel szemben tartózkodóan lojális – már eredeti kiadásban is az volt. Könykiadásunk idioszinkráziájára vall – volt GyOSz-igazgató a szerző és emigráns, rendszeresen hazalátogatott ugyan, de mégsem telepedett le végleg itthon –, hogy ez a minden ízében népszerűsítő könyv csak akadémiai kiadványként és kvázi-tudományos műként kaphatott itthon nyomdafestéket. Ez a forma, amelynek a tartalom semmiképpen sem, legföljebb csak az ár (74 forint) felel meg, éppen azoktól fogja távol tartani, akik körében olvasása a legtöbb hasznot hajtaná.

Az irodalom történésznek szemével olvasva ugyanis csalódást okoznak Fenyő följegyzései. Közelebb állna a valósághoz, ha szerzőjük a megjegyzések címet adta volna nekik. Amit a Nyugat történetével kapcsolatban és a folyóirat munkatársairól megír, az igen kevés kivétellel valami idézet, amihez aztán reflexiókat fűz. Sajnos, ez utóbbiak nagyon ritkán bővítik személyes emlékekkel vagy újabb adatokkal a forrás információit. Benyomásait közli a szerző, amelyeket az idézet keltett benne. Kinek jutna azonban manapság eszébe az irodalomtörténet munkásai közül Fenyőtől remélni az eszmei útbaigazítást vagy az összefüggések fölismerését? Ami tényanyag olvasható nála, azt a szakember már ismeri az idézetek forrásaiból. Ezek közt első helyen áll maga a Nyugat, illetve a Figyelő, de bőven merít Hatvany Ady-könyvéből, Gellért Oszkár emlékezéseinek három kötetéből, a *Babits Emlékönyvből* és saját kézirat-, illetve levélgyűjteményéből. Ez utóbbira támaszkodva bőven nyílnék alkalma rá, hogy ismeretlen mozzanatokat tegyen közzé, és fölelevenítse személyes emlékeit, megvilágítva a hozzá intézett leveleknek a kívülálló számára, pláne több évtized elmúltával, érthetetlen vagy homályos helyeit. Ettől az értékes lehetőségtől azonban erőszakkal fosztja meg magát. Makacsul kitart ugyanis a misztifikáló állítás mellett, hogy kéziratgyűjteménye, mindenekelőtt Ady-kéziratai, elvesztek. Akármilyen hálásak lehetünk és vagyunk Fenyőnek, mert végül hazánknek adta el ezt a rendkívül becses gyűjteményt, mulasztásként kell fölrónunk neki, hogy idejekorán nem rögzítette papírra azokat az információkat, amelyeket csak ő tudhatott megadni. 92 évesen, amikor a gyűjtemény hazakerült és egyébként is földolgozatlan volt még, erre már nem volt képes, és nem is lehetett ezt várni tőle.

Gúzsba köti magát, illetve emlékeztét a szerző egy másik fikció által is: minden kedélyesség és az olvasónak szóló bizalmaskodás látszata dacára is gondosan megőrzi az úriemberre kötelező diszkréciót. Megemlíti például, hogy Karinthy Frigyes egész életén át viaskodott Adyval, méghozzá nemcsak a költővel, hanem a férfival is, akinek köztudottan kapcsolata volt az ő második feleségével még jóval a házasságuk előtt. Karinthy előszeretettel választotta ilyen vallomások letéteményeséül Ady egykori barátját, Fenyőt (235–236.). Ő azonban tartózkodik tőle, hogy részletezze ezeket a vallomásokat, noha értékes adalékkal szolgált volna Karinthynek – és barátjának, Kosztolányinak – Adyval szembeni animozitásához. Még jellemzőbb példája ennek a hozzá közelállókra mindenáron kímélni akaró diszkréciónak az Osvát–Hatvany kontroverzia, az ún. „irodalompolitika-vita”, a Nyugat első korszakának legnagyobb válsága. Az még csak hagyóneked, hogy a feleket szembeállító elvi kérdésekről egy szava sincs Fenyőnek. Ezt meg lehet magyarázni azzal, hogy ő, a rendíthetetlen Osvát-hívő, problémátlannak látta a szerkesztés addigi gyakorlatát. Hatvany akcióját tehát gyökeresen hibásnak tartotta, amit pusztán személyes okok diktálnak. Szemében elvi magja nem is lehetett a kontroverziának. Dehát személyes emlékei csak voltak erről a csaknem másfél évig ide-oda hullámozó, alkudozásokban, intrikákban és tragikomikus mozzanatokban gazdag ügyről? Mégsem elevenít föl belőlük semmit. Föltehetőleg azért, mert Hatvany viselkedését merő okvetetlenkedésnek tartja, s ennek kimondásával nem akarja megbántani a még élő hajdani barátot. Őszinte visszaemlékezés esetén pedig a mindenek fölött tisztelt Osvátról is olyanokat kellene az ügy kapcsán elmondania, amik a halott barát jellemének árnyoldalait is megmutatnák. Ez pedig semmiképp sem egyeztethető össze egy úriemberre kötelező normákkal. Így a könyv elolvasása semmivel sem bővíti a részleteket illetően fölöttébb hiányos ismereteinket a vitáról. Fenyő, miután hosszan idézett Hatvanytól, csak arról tudósít, hogy ez utóbbinak édesapja, aki a GyOSz-nál főnöke volt, sohasem érezte vele a rosszallást, amiért ő a fia ellen foglalt állást. Nem így maga Hatvany. Ő bezzeg évek, sőt évtizedek múltán is sűrűn támadta, hogy kiélje bosszúvágyát. A végén állítólag még sikkasztással is megvádolta az Ady-jogok átruházásával kapcsolatban (116–117.).

Nos, Fenyőnek nem jut eszébe elgondolkodni azon, lehetek-e vajon Hatvanynak egyéb okai is őt támadni a bécsi emigrációs sajtóban, noha személyes kapcsolatuk mindvégig korrekt volt? (Ennek beszédes bizonyítéka, hogy ő közvetítette a Hatvany tulajdonát képező Ady-jogok átruházását Csinszkára.) Miként maga Fenyő is többször, hadd álljak elő most én egy pszichológiai csúcsteljesítménnyel: meggyőződésem, hogy Hatvany támadásainak hátterében az életutak különbsége állott. Nem

tanulás nélkül való a Nyugat két „pénzemberét” egymás mellé állítani, úgy is mint akikben megtestesültek az asszimilálódó hazai polgárság életvitelének alternatívái. A milliomos Hatvány a társadalmi és politikai kérdések terén is levonja azokat a következtetéseket, amelyekhez irodalmi ízlése és szimpátiái elvezetik. Ezért akar a Nyugatban is több életet és kedvesebb „tisztá” irodalmat. A háború mind radikálisabban szembeállítja azzal a társadalmi berendezkedéssel, ami a világméretű öldökléshez vezetett. Lelkesen üdvözli a demokratikus forradalmat, ott van a vezérkarában, száműzetésbe megy, majd vállalja a hazatéréssel együttjáró börtönt. S ha később tollat vesz kezébe, hogy résztvegyen Ady szellemi öröke körüli vitákban, nemcsak az új hangon szóló költőt, irodalmunk megújítóját védelmezi, hanem a demokratikus forradalmárt is. Logikus következménye volt ennek a magatartásnak, hogy 1945 után vállalta a népi demokratikus átalakulást. Olcsó és méltánytalan dolog lenne az életutak utolsó szakaszának ellentétességéből kovácsolni ki a döntő érvet. Ép ésszel ma már senki sem róhatja föl az akkor 70. életévén túl járó Fenyőnek, hogy nem várta be itthon, amíg valószínűleg kitelepítik, vagy még rosszabb sorsra jut. Ne alkalmazzunk egy polgárra osztályhelyzetétől merőben idegen követelményeket. Fenyő viszont annak a magyar polgárságnak volt tipikus képviselője (sőt, parlamenti képviselője), amelyről Ady írta, hogy „úgy kellett kinevezni, mint a tudományt, mint a nemzetiségi törvényt, mint az ezer, fundamentumtalan kulturális intézményt: nincs polgárságunk”. Bármily nagy irodalmi élménye volt Fenyőnek Ady, társadalmi kérdésekben nem volt hajlandó tanulni tőle. Ebben neki, a vidéki kisiparos polgárság legszegényebb rétegéből indulónak, más iránytűje volt: az érvényesülés föltétlen vágya. Tiszta polgári lelkiismerettel érvényesülni pedig nem lehetett Magyarországon, ahol – ismét Ady szavai – a polgárságnak „saját hite, büszkesége nincs, s boldog, hogy együtt lehet 'középosztály' a haramiabasa szolgabíró urakkal”. Így lesz Fenyő németbarát és háborúpárti, vállal tárcát groteszk rövidlátással a forradalom előestéjén egy ellenforradalmi irányzatú kormányban. Később megtalálja a helyét a konszolidálódó ellenforradalmi kurzusban, honatyává választják, revízió alapon megbékül – legalábbis politikailag és emberileg – a Nyugat hőskorából való elkeseredett ellenségeivel, Rákosi Jenővel és Herczeg Ferencsel. Amikor pedig származása miatt üldözött lesz, keserűen kifakad Hitler hazai szálláscsinálói ellen, de nem képes fölfedezni a folyamatosságot az ellenforradalmi Magyarország és Hitler utolsó csatlósa közt. Nem látja be sem a saját felelősségét, sem pedig az általa képviselt réteget, mely azzal a jelszóval támogatta az ellenforradalmat, hogy „jobb egy kis pogrom, mint egy nagy vagyonadó”. Visszaemlékezéseiben sincs nyoma semmiféle önbírálatnak, meg sem kísérli, hogy elhibázottként le-

számoljon múltjával, amely, sajnos, tipikusnak bizonyult a magyar polgárság többségére nézve.

Tudományos rangot a kiadványnak – a bevezető tanulmányon és az alapos jegyzeteken kívül – a harmadik rész kölcsönöz. Az itt található több mint harmadfélszáz levélpublikáció nélkülözhetetlen forrása lesz minden tudományos földolgozásnak, amely akár a folyóirat történetével, akár írói valamelyikének pályájával foglalkozik. Mindjárt a legértékesebb és számszerűen is legnagyobb csoport nyitja meg a leveleket; az Ady-írta 110 darab közzététele a kritikai kiadás kötetei mellett az Ady-textológia legszámottevőbb nyeresége az utóbbi években. Nyomon követhetővé váltak általuk az Ady-Nyugat viszony állomásai. A háború idején született darabok némelyike pedig olvasmánynak is megrendítő. Ez a komoly nyereség sem halgatható el velem azonban azt a kritikai észrevételt, hogy a sajtó alá rendező túl mereven ragaszkodott a hazakerült Fenyő-gyűjtemény állagához. Így kimaradtak ebből a csoportból a Nyugathoz írt Ady-levelek máshol őrzött darabjai, például az 1956-ban megjelent *Ady Endre Válogatott levelei* kötetben szereplő 322. és 608. számú. Különösen az elsőért kár, mert az 1910 tavaszi publikációs vitát teszi teljessé. Kimaradtak a Nyugatnak szóló további levelek is, amelyek ma már közgyűjteményben vannak. Megítélesem szerint bővebben kellett volna idézni Fenyőnek Adyhoz szóló leveleiből is, hiszen ezek az Ady-hagyatékban együtt megtalálhatók. Meglehetősen egyoldalú a párbeszéd a jelenlegi formában.

Irodalmi reveláció számba megy Kaffka Margit 43 levele. Ő az egyetlen a földadók közül, akinek leveleiből teljes emberi portré bontakozik ki, méghozzá anélkül, hogy egy pillanatra is fölbukkanna benne az „irodalmi” levél írásának szándéka. Legyen figyelemztetés az illetékeseknek ez a publikáció, hogy mennyire fontos és érdemes volna kiadni a Kaffka-levelek gyűjteményét.

Végezetül még egyetlen levélre kívánom fölhívni a figyelmet. A 241. számúra, az egyedül jelentősre a Szabó Dezső-küldte négy közül. Bár sértett írói hiúságtól hajtva (Szabó Dezsőnél hogyan is lehetne ez másként?), de olyan szempontokat vet papírra 1916 vége felé a levélíró a Nyugat szerkesztésével kapcsolatban, amelyek a szőnyegen levő ügy közvetlenségén messze túlmutatva igazán lényeges problémákat fogalmaznak meg. Ma is érdemes odafigyelni rájuk, amikor ismét virul a legenda Osvát Ernő, az évszázadok hosszán egyedülálló szerkesztő körül.

SCHWEITZER PÁL

TÖRTÉNELEM ÉS SZELLEMI JELENLÉT

NÉMETH G. BÉLA: *LÉTHARC ÉS NEMZETISÉG*

Munkásságának ismerői, pályatársai és tanítványai számára Németh G. Béla minden tanulmánya eseményszámba megy, már hosszú idő óta. A hatkötetes irodalomtörténetbe írt fejezetek, Arany kritikai kiadásának jegyzetanyaga, a számos műelemzés, portré és pályakép, a századvégi tragikum-vitát és a 19. század második felének magyar irodalmát összefoglaló munkái után most negyedik kötetével lép a nyilvánosság elé, s mögötte immár nemcsak tekintélyes tudományos múlt, hanem egy fiatal nemzedék fölnevelése is áll. Egyetemi tanítás és folyóirat-szerkesztés, kutatás és a tudomány szélesebb körökben való népszerűsítése egyaránt nyomatékos helyet kapnak munkásságában. Új könyvének bemutatása így alkalom arra, hogy irodalomfelfogásának, értekező műfajának, kutatási módszerének jellemzésére is – legalább vázlatos – kísérletet tegyünk.

Lassan tíz éve már, hogy „irodalomtörténetírásunk köznapi gondjairól” szólva közzétette *Tanulmánykötetek és folyóiratok* című emlékezetes cikkét, melyben az alkalmi érdekű, efemer megnyilatkozások kötetbe gyűjtése, ugyanazon tanulmányok négy-öt helyen való újraközlése ellen emelt szót. Megállapításaihoz könyvkiadásunk nem egy újabb adalékot szolgáltatott azóta, s az akkori diagnózis jórészt ma is időszerű.

A *Létharc és nemzetiség* Németh G. Béla második tanulmánykötete. S mint az első, a *Mű és személyiség*, ez is ama hozzászólás erkölcsi hitelű fel. Mert ha az elsősorban a válogatás igényességével mutatott példát, ezúttal könyvének műfaja is újdonságot jelent. Kötete belső szervezősége által válik könyvvé: tanulmányciklus volta teszi valóban azzá. Értekező műfaját pedig nem egyértelműen a tanulmány-jelleg, hanem inkább tanulmány és esszé szintézise határozza meg.

Egész alkata és felfogása ellentmond annak az esszéíró hagyománynak, mely a kritikát a befogadás intuitív élményével azonosítva a szépirodalom felé közelít; mely a tárgyszerűséggel szemben a szubjektumot, a gondolattal szemben az ötleteket részesíti előnyben, s igazságot áldoz a kompozíció kerekdedségéért, a stílus jóhangzásáért. Maga jelölte meg eszményeit: Arany János, Péterfy, Arany László és Halász Gábor azok, akikre példaként tekint, mert „tárgyuk mögé húzódtak, tisztelték tárgyukat, előzékenyek voltak közönségük iránt, tartózkodók és fegyelmezettek önmagukkal szemben”. Értekező elődeit bennük találta meg, s legtöbbet talán épp velük foglalkozott munkáiban. Azt a racionális

igényt és logikus józanságot, mellyel az irodalmi élet minden területéhez közelít és hozzá szól, jórészt tőlük tanulta és örökölte.

De a műfajt jelentős mértékben módosította is. Riedl esszémód-szeréről írja: „tétélei (. . .) gondolat előtti tétélek, nem gondolat utániak; fölkapott eszmék, nem gondolatösszegzések.” Az ő esszéje viszont – fenti megkülönböztetése megfodítva igaz rá – nem a tanulmányírás előtti fázisban, hanem *azután* jön létre: nem hipotézist fejt ki, nem egyetlen szempontot követ, hanem rendszerez; nem az értekezés végén jut el a konklúzióhoz, hanem – minekutána ahhoz már eljutott – a tétellel kezd, s az anyaggal bizonyít. Nem a spontán gondolatmenet tükörképe tehát munkája, s az asszociációs „módszer” éppen ellentéte az övőnek; értekező műfaja arra emlékeztet, amít Arany – másra értve a szót – kettős tárgyiasításnak nevezett.

A „hallgass meg, de ne kövess” cíve, melyet választott, hatékonyabb, mint a közvetlen didaxisé. Igazsága – tudja – nem kizárólagos; meggyőző ereje nem hangnemében, előadásmódjában, hanem érvelésének logikus szervezésében rejlik. Nem moralizál, hanem a történeti anyag által nevel: akkor, amikor „a gondolkodás tisztességbeli példaképeiről” szól, amikor Goethénél „az erkölcsi akarattal és tudatossággal megalkotott személyiség”, Kölcseynél a „küzdős általi karakterszerzés”, Madáchnál a „teljes szellemi jelenlét” igényét mutatja föl, Babitsnál pedig a gondolkodás egyetemes kötelezettségében való egybetartozást s a konkrét gondolatban való különbözés jogát hangsúlyozza. Nem eszményített, hanem történeti valóságukban megragadott és elemzett példákat jelöl meg, s egész könyvében „a magyar művelődés ábrándhitektól mentes önszemléletére” törekszik. Nem véd- és vádbeszéd tartására, mint utószavában írja, hanem a történelem megértésére és megértetésére, a valódi ősök kiválasztására „a társadalmi tett, az erkölcs, a gondolat tekintetében”.

Kevesen tettek nála többet irodalomfelfogásunk egyoldalúságainak megszüntetéséért. „Műelemzésünk hibái közül három jellegzetes: a közvetlen politikai-társadalmi szembesítés, az életrajzi-lélektani magyarázatra szűkítés s az önmagára zárt formaelemzés szerves összefüggésben lehet az ideológia közvetítő szerepének kidolgozatlanul maradásával” – írja, s legszínvonalasabb vállalkozásainak egyike épp e közvetítő fázisok, mediátorok vizsgálata.

Érdeklődésének egyik középpontjában a poétikai vizsgálódás áll, s eddigi munkásságában ezért is nyert ilyen kiemelt fontosságot a műelemzés műfaja. Nyelvészént kezdte pályáját, s a műalkotás vizsgálata során ennek minden tanulságát hasznosítja. De a mű mint nyelvi produktum is eleve történeti képződmény felfogásában: szókincs. vers-

mondat és dikció éppúgy művelődéstörténeti utalások sokaságával kötik a múlthoz, mint ritmus és képalkotás, költői világkép és magatartás. Az elemzés így szükségképpen egészül ki nyelv- és líratörténeti szempontokkal, s kívánja meg mű és személyiség kapcsolatainak kutatását. Azok a biztos kézzel megrajzolt portrék, melyeket – Arany és a többiek után – e kötetében közreadott, az alkotó személyiség lélektana iránti fogékonyságának tanúságtételei.

Irodalomfelfogásának másik központi eleme, rendező elve a személyiség világképe, létélménye, magatartáslehetőségei és önmeghatározása, s ezzel kapcsolatban a gondolkodástörténeti, filozófiai háttér iránti érdeklődés. Az egyéniséget a kollektivitásban, oksági, történeti meghatározottságában, történetfilozófiai távlatokban mutatja föl; a hagyományhoz való viszony elemzése így szervesen kapcsolódik az irodalmi és szociális közeg vizsgálatához. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányokat tartalmaz a kötet: bennük lélektan, poétika, esztétika, filozófia, etika, történetfilozófia, sajtótörténet és kritika-történet szempontjaival, eszköz- és fogalomtárával tanulmányozza a különböző szférák közötti átmeneteket s jellemzi, szembesítések láncolatain át, az egyes műveket és műfajokat, alkotókat és értelmiségi csoportokat a korszak és az irányzat összetettségében.

A kor, melyet tanulmányai átfognak, az európai anyagban a romantikától a két világháború közötti irodalomig, hazai vonatkozásban pedig Kölcseytől Babitsig terjed. Az irányzat, mely a vizsgálat középpontjában áll, a pozitívizmus; e gondolkodásmód és világnézet történeti alakulása, hazai szerepe, napjainkig kiható befolyása alkotja a tanulmányciklus szempontrendszerének vezérfonalát. Annak a folyamatnak fejlődésrajza bontakozik így elénk, mely során a Kölcseynél felmutatott etikus önalakítás és kiküzdött jellem, s a Petőfinél elemzett, az élet célosságába, a lét értelmességébe vetett hit illuzórikussá válik; melynek során a szabad akarató erkölcsi tett, az etikus személyiség-építés és tudatos történelemalakítás alapkövetelményét a környezet-hatás lélektani determinációjának oksági elve váltja föl. Ennek eszmétörténeti, pszichológiai és poétikai következményei éppoly nyomatékos helyet kapnak az elemzések során, mint a pozitívista szemléletmód kialakulásának történetfilozófiai és társadalmi háttere, és e szemlélet visszahatása magára a történelmi folyamatra is.

Mi a pozitívizmus? Mely kritériumok együttes jelenléte szükséges felismeréséhez, lényegének tisztázásához? A meghatározást nem axióma, hanem a jelenség történeti alakulásának és változatainak elemzése szolgáltatja.

Történetfilozófiailag a pozitívizmus „a polgári liberalizmus utolsó nagy, 19. századi áramlata”, mely egyrészt, metafizikaellenességével, a

liberális történetfilozófiák romantikus válfajaira adott válasz; másrészt, fejlődéshitével és radikalizmusellenességével, a liberalizmus ideológiájának szemléleti újraalapozása: „a polgárság kettős védekezése”. Metafizikaellessége egyben a lételméleti alapvetés kizárását jelenti, s egyszersmind a természeti és emberi lényeg azonosítását; észelvű tapasztalatlansága a történetfilozófiai célképzetek hiányával, az értékek relativitásával jár együtt. A spekulációval és dedukcióval való szembefordulása a rendszerről való lemondást, az oksági elv primátusa részokok és részcélok pragmatizmusát eredményezi. Olyan felemás szemléletről van tehát szó, melyben az emberi szabadság és a történelem alakíthatóságának kérdése nem kaphat domináns szerepet, s melynek természettudományt és humán diszciplinákat kritikátlanul társító módszere mechanikusan be tudta oltani a nemzeti-nemzetiségi gondolkodásba a létharc és a kiválasztódás tanát, létrehozva így a szociáldarwinizmus demagógiaforrását.

Hazai vonatkozásban mindez módosulásokkal érvényes. Az a csoport, amelynek felfogásában a pozitivista tanok fontos szerephez jutottak, elsősorban a kis létszámú értelmiség, mely 1867 után a tényírás és tárgyyszerűség oknyomozó reformtörekvéseivel, de az osztályok feletti állam s a magyarság – ezen belül pedig az értelmiség – vezető szerepének illúziójával kereste a megoldást, s óhatatlanul párosította a magyar elsőbbség tételét a létharc és kiválasztódás tanával: a nemzeti veszélyeztetettséget a támadó nacionalizmussal. E központi kérdés a faszizmussal való szembenézésig végigkíséri történelmünket, állásfoglalásra készíti gondolkodóinkat. Babits nemzettudatának képe állítja hét évtizedes távlatba a kötet első tanulmányát; Hebbel, Nietzsche és Canetti portréja jelöl ki európai viszonyítási pontokat, mint – a pozitívizmus szempontjából – a kompromisszum, a szembefordulás és a csőd gondolkodói és magatartásbeli fokozatait.

A történeti távlatokban, egyszersmind folyvást európai viszonylatban való gondolkodás éppoly ritka erénye a kötetnek, mint a világréptől a műfajig, a pszichikumtól a hangnemig, a személyiség önérzékelésétől a költői nyelvig hatoló szerves elemzés. Az a jellemzés, mely a romantika utáni regényről ad képet, meggyőzően mutatja ki a romantikus eszményállítást és célképzetességet után előtérbe lépő „okszági-tapasztalati-érzéki gondolkodásmód” s az „okszági-induktív-analitikus módszerelv” formszervező szerepének új, realista felfogását, s ennek összefüggéseit a pozitívizmus szemléletével. A lírai költészet szempontjából pedig e gondolkodásmód ellentmondásaival hozza kapcsolatba a sztoicizmus megnövekedett jelentőségét, a melankolikus életérzést és a panteisztikus megoldáskeresést, mint a poétikai klasszicizálódás erkölcsi

és lélektani alapjait. Arany János lírájának európai háttere rajzolódik így elő: Baudelaire, Storm és Meyer, Browning és Whitman korszaka; s a viszonyítás egyik cölje a kettős – hazai, helyi funkciók és az európai élvonal szerinti – értékelés szempontjainak kijelölése.

Baudelaire különösen hangsúlyos szerepet kap az értékrend kialakításában, mint a francia és az európai költészet akkori korszerű fő alakja, akihez – s ez, úgy látjuk, a kötet gondolatmenetének vitatható következtetése – az elemzés és értékelés során végeredményben Arany is viszonyul. E kiemelés a pozitívizmus ideológiai, s a jelképiség és modalitás poétikai szempontjából történik, a szembesítések azonban kétegyeket is ébresztenek.

Az egyik kérdés: mennyiben igazolható az a megállapítás, mely szerint – a lényeges különbségek ellenére is – „Baudelaire-t mélyen áthatotta a pozitívizmus szelleme”? Az emberi lényeket ő nemcsak szellemnek fogta föl, de nem is csak természetinek; ösztönelvűség és ideál egyidejű jelenléte, konfliktusa (a szerelemben, önmeghatározásban, létélményben), önpusztítás és értéktörötés kettőssége (az alkotásban): költészetének állandó feszültségócai. Lírájának ontológiai, metafizikai dimenziói egyenest szembeállítják a pozitívizmussal; az alakító környezethatás olve is idegen tőle. A Haladás tanát képtelenségnek, az egyetemes haladást az egyetemes romlással azonosíthatónak tartja, de lehetségesnek tekinti morális értelemben, „az egyénben és maga az egyén által”. Úgy véljük tehát, ő inkább szembenállt a pozitívizmus szellemével, illetőleg annak tanaival, mintsem mélyen engedte volna azokat magára hatni.

Baudelaire költészetének poétikai és esztétikai jellemzése amilyen tömör, oly meggyőző, s nálunk első összefoglalása a 19. századi líra-történeti korszakváltásnak. S ez fölveti a másik kérdést: az összehasonlító értékelését. „Az európai típusú költészeteket – térségirányzataik ellenére – oly közös történetű egységnek kell tekintenünk, melynek él-eleméhez való viszony kétségtelenül minősíti e kortörténeti egység minden tagját” – írja Németh G. Béla, s az értékelés egyik szempontját így e viszony, a másikat pedig a „helyi funkció” alapján jelöli meg.

Az európai és a hazai szemzőg együttes figyelembevétele az értékelésben: a történetietlen sznobizmus és a kritikátlan provincializmus kettős veszélyét ellensúlyozni hivatott, de elméletileg még kidolgozásra váró célkitűzés. Mert amit az összehasonlító elemzés gyakorlatilag már megoldott, távolról sem tette meg az értékelés; ez utóbbi nemhogy a viszonyított értékre, hanem az önértékre nézve is további fehér foltja az irodalomtudománynak. Fölmerül a kérdés: mely kritériumok alapján határozható meg az az – irányzat, korszak és műfaj szerint változó – európai élvonal, mely az egész akkori mezőnyt minősíti; egyáltalán,

van-e ilyen mindenkor, s ha van, mennyiben homogén; milyen mértékben „közös történetű egység” az európai költészetek összessége; hogyan lehetséges a különböző nemzeti irodalmak megfelelő korszakait az értékelő viszonyítás alapjául megtenni; s hogyan hangolható össze az értékelés e két említett szempontja? Jelenthet-e, röviden, minden viszonyítás egyúttal értékelést is?

Bár kérdéseinkre nem ad egyértelmű választ, Németh G. Béla mintaszerűen oldja meg a problémákat az elemző *gyakorlatban*, s az értékelés méltányosságának és igényességének iskolapéldája lehet akár Madách-tanulmánya, akár Arany folyóiratainak bemutatása, akár Petőfi versének elemzése. Az elsöben világszemlélet és szerkezet, történelmi helyzet és gondolkodásmód, személyiség és élmény, műfaj és versbeszéd összefüggésrendszeréből vezet le az értékítéletet; a másik kettőben pedig – többek között – épp a Baudelaire-kérdésben foglal állást s emel szót a történetlenül normatív értékelő viszonyítás ellen. *S ezzel*, közvetve, iménti kérdéseinkre is további válaszokat sugall: mindenekelőtt azt, hogy az összehasonlító értékelés egy bizonyos ponton túl értelmét veszítheti. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy a megjelölt európai élvonal nem feltétlenül, s nem minden esetben tekintendő értékrendet meghatározó tényezőnek.

A kötet jelentős része tartalmaz kritikátörténeti tárgyú tanulmányokat. Az irodalomról való gondolkodás vizsgálata során jellegzetesen interdiszciplináris területet térképez föl: ideológia és kritikai norma, értelmiség és társadalom, közönség és irodalom, világkép és kritikus személyiség, élmény és ízlés kölcsönviszonyát mutatja be, s úgy szintetizál, hogy a forráskutatások jelentős részét is ő végzi el, mindenekelőtt a közönségtörténet, az ideológiatörténet és a folyóiratok anyagában. A főváros olvasóközönségére, értelmiségének rétegezettségére nézve alapvető fejezetek tárják föl a szociális és felekezeti, műveltségi és nemzedéki különbségeket; kitekintést adnak a művelődési élet olyan intézményes formáira, mint az iskoláztatás és a napisajtó, a könyvkiadás és az irodalmi csoportosulások; feldolgozzák a korszak legfontosabb folyóiratait, s az egyes lapok programjának és arculatának, munkatársainak és közönségének vizsgálata során mindig megkülönböztetett figyelmet fordítanak a vezető kritikusok portréjának megrajzolására. A Szépirodalmi Figyelő, a Koszorú, az Akadémia Értesítője, a Budapesti Szemle, az Új Világ, a Figyelő, az Irodalomtörténeti Közlemények – ez utóbbi esetében elsősorban a folyóirat első korszakának, s Szilády és Heinrich meghatározó egyéniségének – jellemzését adják és a kor legjelentősebb kritikai gondolkodóit mutatják be e fejezetek, melyek középpontjában irodalmunk korszakváltása, irodalomtudományunk kibontakozása, s az európai fejlődéshez való viszonya áll.

17. Irodalomtörténet

A kritikusai világkép és irodalomfelfogás kapcsolatainak vizsgálatát a költői világképtől az esztétikumig haladó műelemzések követik. Petőfi *Itt van az ősz, itt van újra*... című versében a műfaj és a költői nyelv összetettségéből s a létélmény teljességéből következik az értékítélet, s – bár a költemény ötödik versszakában, úgy látjuk, nem annyira pánerotikus képzetkincsről van szó, hanem inkább az elalvó gyermek és az őzi természet hasonlatának kibontásáról – az elemzés domináns gondolatmenete és konklúziója éppúgy meggyőző, mint részleteinek összes lélektani és poétikai finomsága. Az életbizalom költeménye után „a szenvedés verse” következik: Babits *Balzsoldra*. A gyermek-lét és a felnőtt-lét magatartásjelképekbe sűrített szembesítése itt az élmény kettes életrajzi meghatározottságán át bölcséleti és lélektani háttérből bontakozik elő; a humoros-ironikus hangnem összetettsége szerkezeti egyensúlyt teremt, s egyben a szenvedésen felülemelkedő etikum hordozója lesz. A művelődéstörténeti, liturgikus háttér fölvezetése s a nyelvi elemzés Babits egész kései lírájára általánosítható felismerései e következtetéshez szorgálatnak érveket.

Bródy anekdotai és drámai elemeket ötvöző novellájának jelentését a tragikomikum, a jelképiség és a személyesség kulcsaival fejti föl s jelöli meg „a tévesztett akarás és a lemondó rezignáció” önróniájában. E deformált stoicizmus mintegy kontrasztként áll az egy évszázaddal korábbi Kölcsey-levelezéssel szemben, mely a stoikus személyiségformálás klasszikus dokumentumaként fogja keretbe az előző darabbal együtt a kötet törzanyagát. A műelemző tanulmányok tehát végeredményben – az időbeli nagyobb távolságokat is áthidalva – szervesen kapcsolódnak a könyv központi problémájához: a pozitivizmus s az önmagát és történelmét alakítani akaró személyiség alapvető ellentmondásához.

Kubin, Kafka és a német expresszionista grafika tárgyalása zárja a kötetet, kisebb s alkalmibb írások keretei között. Bár e cikkek jellege különbözik az előzményekétől, valamennyinek sajátja az alkalmon túlmutató gondolat, mely irányzatok, műfajok, megközelítési elvek alapkérdéseivel kapcsolatban vet föl új szempontokat. Szerepeltetésük a könyv egészében a perspektíva által igazolódik, mint a rémület és a széthullás-érzés hallucinatív és a lázadás dinamikus kifejezőmódjának jelzesszerű érzékeltetése a monarchiát követő történelmi korszak távlatában.

Két rövid megjegyzést teszünk még: mindkettő a könyv anyagával és központi problémájával kapcsolatos. Jellemzően egészítené ki a tanulságokat a kálvinizmus predestináció-elvének szembesítése a pozitivistá tanokkal, s fontos helyet kaphatna e kérdéskör további vizsgálatában

Ady, akinek főként olyan verseire gondolunk, mint – egyebek között – *A fajok cirkuszában*, *A fajtam sorsa*, *A fajtam takarója*.

A *Létharc és nemzetiség* forrásmű és összefoglalás. Feltárt anyaga nélkülözhetetlen alapja a további kutatásnak; koncepciója irodalomszemléletünk egészére kihat. Irodalomtudományunk értékrendet alakító teljesítménye: azzá teszi a történelmi felelősségtudattal vállalt „teljes szellemi jelenlét”. (Magvető, 1976)

KOROMPAY H. JÁNOS

KOMLÓS ALADÁR: KRITIKUS SZÁMADÁS

Komlós Aladár 1921-ben különös kötettel lépett az irodalmi életbe. Már a címe is meglepett: *Voltam poéta én is, Egy félbemaradt költő versei és vallomásai*, ezen túl a könyv érdekessége, hogy lírai darabjait önelemző esszékkel kísérve adta közre, mintegy megnyilatkozásaként érlelődő kritikusi hajlamának. A megjelenés óta eltelt hatodfél évtizedben Komlós érzékenyen reagált a literatura mindon fontos kérdésére, különösen nemzedékének gondjaira. Nagy időt átfogó pályájának bő terméséből válogatta a *Kritikus számadást*.

A gyűjtemény élére tett tanulmány, A „második nemzedék” útja, jelképes jelentőségű. Több okból. Legelőbb azért, mert Komlós önnön korosztályáról ír, s így a személyes emlékek hitelével idézi fel a helykereső küzdelmet. Erre az emlékezésre felel a kötet zárásaként *A pálya végén* című önéletrajz s okként a *teljes ív* bemutatásának szándékára figyelmeztet. Hogyan lett az 1918–1919-ben, illetve a húszas évek elején jelentkező fiatalokból nemzedék? – erre s még jónéhány más kérdésre keresett választ Komlós. A szerveződés kritériumait abban látja, hogy a korosztály ráérezzen a megoldásra váró feladatokra és tegyen is értük valamit, továbbá legyen legyűrendő ellonfele, pozitív programja és egy szervezője. Nemzedéke ezek tekintetében meglehetősen nehéz helyzetben volt. A társadalmi-történelmi változások, a világ-irodalmi újdonságok sokszínűsége inkább polarizálta, s nem egybe-sodorta az írókat. *Elvi összehangolódásra nincs idő* – állapította meg Németh László –, s Komlós is arról ír, hogy hiányzott az „elvi” ellentét azokból a csetapatékból, amelyeket a nyugatosokkal, Babitscsal vívtak. Kétfrontos harcuk egyrészt a konzervatív irodalom, másrésztől Kassákék konstruktivista, szürrealista nézetei ellen irányult. Elméleti program nélkül is tudták, érezték, kikkel tartoznak össze, s kikkel nem.

Jól dokumentálja ezt az 1928-as közös estről közölt meghívó. Ebből is kiderül, hogy milyen nagy segítséget kaptak az 1908-as nemzedék tagjaitól. S éppen ezáltal jelentkezett a kölcsönhatás lehetősége, az, hogy a fiatalabbak „hatottak az idősebbekre.” Illyés Gyula mondta egy alkalommal, hogy „Tóth Árpád utolsó versein észre lehetett venni azt a versalkotó formát, amelyet Erdélyi József valószínűleg meg (...) és Babits, a szinte hírhedetten legkitűnőbb formaművész is számolt az új vívmányokkal (*Iránytűvel* 2. 713.).

Természetes, hogy Komlós nemzedékének tagjairól írt esszéit, kisportréit áthatja a személyes nexusból eredő meleg, értő szándék. De mindjárt hozzá kell tenni, hogy ítéleteit ez egyáltalán nem befolyásolja. Nem arról van szó, hogy objektív kritikusként mutatkozik Márairól, Sárközi Györgyről és másokról készített cikkeiben; a húszas évek végén, harmincas évek elején közzétett dolgozatok – a pályaszakaszokról való híradáson és az érdeklődési kör jelzésén túl – azért is érdekesek, mert dokumentálják Komlós kritikusi nézeteinek alakulását. Márai teljesítményét értékelve nem fukarkodott a dicsérő jelzőkkel, ugyancsak kifejtette azt is, hogy „még nem” váltott be minden lehetőséget. A példa is arra mutat, hogy Komlós a műalkotás(ok) *belső* törvényszerűségeit mérte önnön ízléséhez (ezért fordul elő gyakran könyvében az „érezzük” szó). Ebből következően csak olyan esetben beszélhetett volna szuperlatívuszokban íróról és műről, ha a „belső érzék” irányítja arra. Zsolt Béláról elismeri, hogy regényeiben minden megvolt, ami epikai alkotáshoz szükséges, de – írja – bármilyen kitűnően rajzolja a kispolgár típusát, ez a típus szegény és kopár, hiányzik belőle a hevülés, a tűz.

A kiragadott részletek bizonyítják, hogy állításai a második nemzedékről élmények által hitelesítettek. Ilyennek tartom azt a (vitát kiváltott) mondatát, miszerint Illyés Gyula *Pusztulás* című esszéje „fordulópont lett a nemzedék életében” (27.). Azért is, mert Németh László egyik 1934-es cikke sejteti az ellentétet (*Két nemzedék*. 536–538.), aminek áthidalására, illetve a nemzedék egységének fenntartására hiányzott a „szervező” egyéniség.

A *Kritikus számadás* több darabja annak az irodalomszemléletnek a jegyében készült, amely szerint egy-egy korszak literatúráját egy vagy több kiemelkedő egyéniség tevékenysége határozza meg. Nemcsak azáltal, hogy kiteljesíti, összefogja a szerteágazó törekvéseket, legalább ennyire fontos, hogy a nagy életművek viszonyítási, tájékozódási pontokat adnak. Mert, bármennyire érdekes történeti adalék az, amit Komlós Földes Jolán könyvéről, vagy Milne: *Micimackójáról* írt, mégis akkor olvassuk felajzott figyelemmel írásait, amikor Móricz Zsigmond, Balázs Béla, Szabó Lőrinc, Osvát portréjának megrajzolásához jutunk. Igaz,

hogy bírálataiban is az írói személyiség megnyilatkozásainak észervételezésére került a hangsúly, de mégiscsak nagyobb a tér és lehetőség erre ott, ahol kortársairól foglalja össze mondanivalóját.

Az egyéniségnek Komlónál felmerülő kritériumai közül a fontosab-
bak közé sorolható, hogy tekintélyelv alapján vagy más okból hosszabb
időre meghatározza a művek sorsát. Szemléletesen végigkövethető ez *A
Vén cigány regénye* című dolgozatban. Komlós már jó huszonöt évvel
ezelőtt jelezte, hogy Vörösmarty eme remekét 'Gyulai Pál „félreértette”',
pontosabban nem értette meg igazán, s ennek a költemény utóéletét
illetően káros következményei voltak. S épp azért, mert Gyulai egyrészt
állhatatos volt véleményében, másfelől pedig helyzete, rangja, súlya,
egyszóval személyisége szinte „kötelezővé tette” nézeteinek elfogadá-
sát. Még azok számára is, akik végső soron Gyulai ellen próbáltak
fellépni. Schöpflin Aladár ráérezett ugyan arra, hogy a vers megformált-
ságával, költői eszközeivel „átnyúl” a 20. századi lírába, de nem
tudott megszabadulni attól a korábbi gondolattól, hogy a *Vén cigány*
nem tudatos szerkesztés eredménye. Babits sem volt képes erre, pedig
Vörösmarty-tanulmányainak fő törekvése a Gyulai által rajzolt kép
felülvizsgálata. Bár több ponton sikerült a revízió, a *Vén cigány* eseté-
ben – helyesen mutat rá Komlós – nem. Ezt írta Babits: „egy őrült verse.
A logika kapcsolata elszakadt. A képzetek rendetlen és rengeteg káosz-
ban üzik egymást. A költő agyában megrendült a velő. A vére forr. A
világ háborús képeit kavarogni érzi lelkében.” (*Irodalmi problémák*.
153.). Ezek a sorok világosan bizonyítják, hogy még ő sem tudta
teljesen kivonni magát Gyulai egyéniségének hatása alól.

Az elkülönítő, egyedi vonások megléte – a válogatott gyűjtemény
több cikke tanúsítja – főként a kritikuskál eredendő fontosságú.
Komlós számára sokszor visszatérő probléma volt a kritika irodalmi
szerepének elméleti tisztázása. A *Tárguló irodalom* című először 1965-ben
megjelent dolgozatának gondolatmenete abból a szerepváltozástól
indult el, ami a 18. század végén bekövetkezett; ti. a modern kritika
akkor bontakozott ki, amikor a művekben nem szabályok precíz meg-
valósulását kereste, hanem egy-egy jelentős egyéniség megnyilvánulásait.
Vagyis, az addigi kulcskérdés: a „genie” és a „kánon” viszonya a
romantikától kezdődően úgy módosult, hogy meddig mérhető a nagy
tehetségű alkotó és művészete azzal, amit stúdiumok által el kellett
sajátítania? Meg kell jegyeznünk, hogy ebben a tekintetben a magyar
hagyományok legalább annyira irányt mutatók, mint a Komlós által
említett francia példák. Már Vörösmarty és köre aláhúzta azt, hogy a
„lángész” munkájában a „törvény és mű” egyszerre születik, s ebből
következően azt a bíráló sem választhatja szét. Ezek az adalékok persze
ugyanoda vezetnek, ahová Komlós eljutott választ keresve arra, *Tudo-*

mdny-e a kritika? Az ekörül folytatott vitának nem megoldása, hanem egyik megközelítési lehetősége, amit írt. S ha mindegyik megállapításával nem is, de azzal egyet érthetünk, hogy a kritikát nem lehet elválasztani a *kritikus egyéniségétől*. Leginkább azért nem, mert véleménye ezáltal hat az írókra és olvasókra. Komlós nyomán hivatkozhatunk Schöpflin példájára, aki megbízhatóságával, „becsületes szürkeség”-ével teremtett irodalmi tudatot. Példái alapján a bíráló egyéniség kiemelkedő jellemzőjének a *szubjektív ösztönös érzékenységet* említette. Hogy ez kialakuljon, annak számos feltétele van, s többségében olyan, ami alig irányítható belső tényezőkre vezet vissza, és ekként Komlós kizárja az objektív értékelés eshetőségét. Így viszont az egyik sarkalatos gond, a hitel, hitelesség kerül labilis talajra. Ezt *A kritika nyomorúsága* című cikk szerzője pontosan felmérte, s ezért szól arról, hogy a feladatot vállaló egyéniségnek tiszta karakterre és erkölcsi függetlenségre van szüksége. Hogy ezekben még van hiány, azt példákkal igazolja. Nem hat így paradoxonnak az az állítása, hogy vannak jó kritikák, csak kritikus nincs. Az okokról ezeket mondta: „ma az irodalom nem látszik olyan fontosnak, mint Ady korában, vagy akár a húszas-harmincas években. Az ember kockára teszi az egzisztenciáját, vásárra viszi a bőrét, ha úgy érzi, érdemes. Ma ezt nemigen érezzük. Ady korában a kritika nézeteltérései mögött két tábor állt és harcolt. A haladók és retrográdok tábora. A harmincas években a népiek és urbánusok tábora. Ma nincs ilyen jelentősége az irodalomnak, és ezért nem érdemes vásárra vinni az embernek a bőrét.” (Kortárs, 1977/5.)

A kritika immanens ismérve tehát a függetlenség, s ezt Komlós a lehető-legteljesebb mértékben érti. 1964-ben írt cikkében (vita ürügyén) az irodalomtörténetírástól való elválasztása mellett érvelt. S minthogy e válogatott gyűjteményében jelent meg először, adekvát a feltételezés, hogy ma is hasonlóképpen vélekedik. Nincs szándékomban itt most érveit sorra venni, de két ponton vitára ingerlők aggályai. Az egyik a polarizáció kérdése. Napjainkban, amikor az egész és rész együttes látására oly meghökkentően kevés az esély, aligha lenne szerencsés válaszfalakat emelni az irodalommal foglalkozók közé. Nemcsak azért, mert ebben a konkrét esetben nyilvánvaló a kölcsönhatás; tekintetbe veendő az is, hogy mennyivel megnehezedne például a kritikus munkája a múlt eredményeinek ismerete nélkül. A művek, az alkotások nem elszigetelten jönnek létre. S itt nem autoritásként, hanem a probléma megvilágítására hivatkozom Csengery Antalra, aki a kritika egyik feladatát a múlt tanulmányozásának sürgetésében jelölte meg, hogy ezáltal a régiség – ne ismétlődjék, de – folytatódjon. Másik ellenvetésem ebből – mármint a folytatásból – következik. Miként lehetséges úgy szerepet betölteni, szervezni, tudatot alakítani, ha a bíráló nincs tisztában olyas

dolgokkal, amelyek mondjuk évszázadokon át foglalkoztatták az írókat?

Komlós önarcképének tanulmányaiban feltáru-
ló karakterisztikus jegye, hogy ragaszkodik egyes írásainak folyamatos újraközléséhez. Ilyen többek között a *Haladó hagyomány-e a Nyugat?* című dolgozat, Füst Milán verseiről készített bírálata, *Az avantgarde estéje, Irodalom az iskoldban*. Ma már egyértelmű, hogy az 1952-ben megírt tanulmány megállapításai és maga az alapprobléma is túlhaladott. Mégis egyet lehet érteni azzal, hogy Komlós esszékötetébe ismételten fölveszi, mert azon túl, hogy pályaképének egyik fordulópontját dokumentálja, egy kor-
szak irodalomfelfogásához fontos adalék. Az Irodalmi Ujsághoz közlésre benyújtott dolgozat akkor nem jelent meg, mert – mint a jegyzetekből megtudjuk – a lap szerkesztője vitát akart rendezni róla, s Komlós tudva, hogy a kor levegőjében mit jelent egy hivatalosan megrendezett „vita” – visszavonta a már kiszedett cikket. A meghátrálás – hangsúlyozni szükséges – logikus emberi lépés volt. Két okból kellett ezt kiemelni. Először azért, mert a *Kritikus szemadés* számos lapján bizonyítja, hogy az irodalmi egyéniség legfontosabb, meghatározó jegyének a függetlenséget tartja (amire akkor éppen nem volt lehetősége). Másodszor, ha nem léthelyzetről, hanem értelmezési kérdésekről, elvekről van szó, Komlós szívósan kitarat egyszer kimondott álláspontja mellett. Gondolhatunk például arra, hogy amikor *A „második nemzedék” útja* című emlékezése megjelent, többen kifogásolták egyik mondatát, de mindezek ellenére változatlan formában vette fel a válogatott gyűjteménybe. Ilyen vonatkozásaiért érdekesnek tartom még *Az avantgarde estéjét*. Komlós pontosan tudja, hogy a mai világirodalomban mekkora a jelentősége az általa 1928-ban eltemettetésre ítélt mozgalomnak. Kétségtelenül voltak az irodalom fejlődésében olyan jegyek (József Attila és Illyés Gyula költői realizmusa, a francia szürrealizmus válsága), amelyekből az estére lehetett következtetni. Cikkének egész gondolatmenetével nem, de azzal a tézisével egyet kell értenünk, hogy a művészet megújulása sohasem várható „csodatévő eszközöktől”. Komlós ugyanis a kiküzdött egyensúly ismeretében utasítja el az avantgarde-ot, s ekként értelmezésében vannak merevségek.

Az önportré másik vonása az érdeklődés irányának sokszínűsége, tér és időhatárainak tágassága. Természetesnek vesszük, hogy kritikus szemhatárába belefér az irodalom iskolai helyzetének vizsgálata. E témában írt első cikke több mint negyven éve készült, de – eltekintve most a megváltozott tantervi követelményektől – aligha mondhatjuk, hogy észrevételei és tanácsai avultak. *Az Irodalomtörténet vagy olvasó-nevelés* című írásában fölvetett gond időtálló, mármint az, hogy a vers olvasása és értő befogadása kulcspontja az iskolai nevelésnek.

Komlós gondolatmenetének lényege, hogy: „az irodalmi érzék szempontjából (. . .) semmi sem hasznosabb, mint a versolvasás. Az, hogy egy regényt, vagy drámát érdeklődéssel olvasunk végig, nem bizonyítéka irodalmi érzékünknek, csak az emberi sorsok iránti kíváncsiságunknak, ugyanannak, amely újságszenzációkat s pletykákat kívántat velünk. Csak a verskedvelő diákról van jogunk feltételezni, hogy van érzéke az irodalmi formák szépségei s a nyelvi árnyalatok iránt, s az ilyen gyermek hozzá is szokik a legéberebb olvasáshoz” (531.). Tanárok a megmondhatóí mennyire igaz ez. Érettségi, sőt felvételi vizsgákon gyakori tapasztalat, hogy a jelölt nem tud mit kezdeni Radnóti vagy Csokonai költeményeivel, s jobb híján azokkal a klisékkel manipulál, amelyeknek fő lelőhelye számára a tankönyv. Szükségképpen jutott el oda Komlós, hogy ezek kritikájával hozzáértőbben és alaposabban kellene foglalkozni. A *Tankönyvkritikát* 1952-ben írta és így igaztalan lenne arról meditélni, hogy mi *nem* változott meg. Cikkének eredője a sematizmus elleni fellépés, s ez tárgyi és elvi felsorolásainak többségét korhoz köti, de konklúziója – a sokoldalú és alapos bírálat szükségessége, az irodalomtudomány eredményeihez való közelítés igénye – ma is érvényes.

A kötet cím azt sugallja, hogy a kritikus tart szemlét közel hatodfél évtized vitairatai, összegező tanulmányai, alkalmi írásai fölött. S bár a szerző aláhúzta, hogy elvei keveset módosultak, a gazdag anyagot nem tudta hiánytalanul egységes, átfogó ívvé szervezni. Az okok között szerepet játszott a válogatás kényszere, továbbá az, hogy az egyes írások pontos időrendjének követése elengedhetetlen volt, Gondoljunk például arra, hogy két Ady-cikk szerepel a könyvben, az egyik 1926-ból, a másik 1929-ből. Az előbbiben van több olyan állítás, amelyeknek tarthatatlanságáról épp Komlós későbbi összefoglaló munkái győztek meg. Történetesen arról, hogy Ady nem az *Új versektől* Ady. 1926-ban azt írta: a korábbi kötetek csak annyiban érdekesek, hogy megmutatják a költő útját az *Új versekig*. Mintegy negyven évvel később, *irodalomtörténészként*, arra figyelmeztetett, hogy mennyire érdekes az első kötetből az az egy-két hely, ahol Ady saját hangján szólalt meg a századvég lírájának tipikus közegében. Azért utaltam erre, mert volt idő, amikor Komlós is úgy „hitte”, hogy Ady „teljes fegyverzetben” érkezett. Tudósi pályájának csomópontja volt, amikor felismerte, hogy szuverén voltát az összefüggések bonyolult hálózatából lehet és kell kibontani.

Emiatt, mármint az az összefüggések pontosabb megláttatásának hiánya okán, kifogásolható az, hogy az *Ady-revúzió?*, *Válasz Móricz Zsigmondnak, Tolnai Lajos perében* című cikkei mellé nem helyezte oda a vitát kiváltó, illetve lezáró véleményeket. Igaz, hogy Kosztolányi levelét a *Vereckétől Dévényig* című (1972) kötet közli, de ez is a helyét

indokolja az újabb könyvben. Ellentmondás van egyik-másik írás és a jegyzetanyag között. Erre a szerző maga hívja fel a figyelmet a kötet végén olvasható mondatában: „Az természetes, hogy némely ítéletemet ma már nem írom alá” (653.). Ez az önkritikusság – tekintetbe véve a nagy időhatárokat – erénye Komlós arcképének. A feszültség megszüntetése helyett hajdani önmagát mutatta meg.

A saját magával szembeni mértéktartás *A pálya végén* összegezésében is megnyilatkozik, némi rezignációval vegyítve. Eredményeinek ismerői, olvasói azt szeretnék, ha a rezignációja schilleri értelművé válna; a megnyugvás öröméhez vívő út egyik állomásává, hisz’ megvan ennek az aranyfedezete – a sok munkában! (Szépirodalmi, 1977)

LACZKÓ ANDRÁS

TÁRSASÁGI HÍREK

VAJTHÓ LÁSZLÓ

1887–1977

Túl kilencvenedik születésnapján elhunyt Kecskeméten Vajthó László, a magyar irodalomnak hat évtizeden keresztül páratlan hatású tanára és népszerűsítője, egymást követő diák-nemzedékek irodalmi ízlésének alakítója, tudós irodalomtörténész, író, műfordító és szerkesztő, az Irodalomtörténetnek évtizedeken keresztül munkatársa, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság tiszteleti tagja.

Két memoár-kötetében feldereng szülőföldje, a szatmári régi világ, az otthon meleg emléke, majd a kolozsvári egyetemi évek igaz barátságokkal színes rajza. A fiatal magyar-német szakos tanár az ország keleti és északi karéján kisvárosokban tanít, készül pályájára; néhány írása A Hétben jelenik meg. Az első világháború vége hozza Budapestre. Ettől kezdve itt tanít; filológiai munka és műfordítás közben regényt is ír, folyóiratokba dolgozik. Elsőként doktorál Adyról írott disszertációval. 1925-től működik a Berzsenyi Dániel Reálgimnáziumban, „a Markóban”, melyhez nyugdíjazásáig hű marad, debreceni magántanári, később rendkívüli tanári katedráján is csupán „ingázva” tanít.

Tudósi-tanári-szerkesztői pályájának zenitjét a harmincas-negyvenes években éri el. Ekkor jelenik meg a magyar lírával foglalkozó több irodalomtörténeti kötete; ugyanebben a kérdéskörben ad elő a debreceni egyetemen is. Kiadja Palágyi Lajos válogatott verseit. Négy nagyszerű magyar antológiájával az olvasót a maga korában a legbátrabban fordítja az új magyar költészet és annak forradalmi költői felé. Irodalomtörténeti és -elméleti cikkei, verselemzése, műfordításai, recenziói ebben az időszakban és a felszabadulás utáni három évtizedben is sok folyóiratban kapnak helyet.

Életének, egyéniségének központi munkája, szenvedélye mégis az irodalomtanítás. Nagyhatású, kísérletező tanár, aki nemcsak az osztályt ragadja magával, hanem a kiváló tehetségeket is biztos kézzel választja ki: sok nagy egyéniséget indított útnak az iskolában, s életre szóló barátjuk maradt.

Természetes, hogy ez a kivételes képességű tanár irodalomtörténet-szerkesztői adottságait is tanári céljai szolgálatába állítja. És itt alkot, nagyszerű kezdeménnyel, maradandót. A bifláztató, gyarló közlést tenyésztő iskolában klasszikus magyar irodalmi szöveget, olvasmányt tiszta forrásból akar diákjai kezébe adni, hogy olvassanak és kedvet kapjanak a jó könyvhöz. 1929-ben egy különösen tehetséges osztályával kiadatlan Bessenyei-kéziratot másoltat le közreadás céljára. A kötet a diákok „összedobott” pénzén jelenik meg. Az elsőt a második (ezúttal Bessenyei *Tarlménese*), majd további kötetek követik, régi kiadások ritka vagy éppen egyetlen példányból, folyóiratokból, hírlapokból összeszedve, kéziratokból másolva. A nemes bujtogató egyre több iskolát, tanárt szervez be, olykor támogatás is csurran-csöppen a most már egyre inkább ismertté váló sorozathoz, a *Magyar Irodalmi Ritkaságok*hoz. Vajthó szervez, szerkeszt, levelez, kéziratokat szerez, könyveket szed össze, korrektúrát végez, a nyomda szedőmestereivel szövetkezik, olykor aláírásával fedezi vagy éppen zsebéből előlegezi egy-egy kötet hiányzó nyomdaköltségét: Misztótfalusitól tanult szolgálat. A *Ritkaságok* hatvannál több kötete nemcsak az oktatás, hanem a kutatómunka számára is a magyar irodalom olyan alakjainak szövegeit adja kézbe, mint Bessenyei, Péterfy, Riedl.

A pályakép azonban hiányos maradna, ha nem kísérné Vajthó Lászlónak legalább néhány vonással megrajzolt, vázlatos emberi portréja, mely híveiben, tanítványaiban, barátaiiban él. Ez az örökifjú humanista és szelíd pedagógiai reformer életben és irodalomban a lényegyet kereste. Az irodalomban ezt elsősorban a lírában találta meg, melyben a magyar költők mellett kedves helye volt Puskinnak és Lenaunak is. Élete a tanári és írói pálya közt hullámszik, s a két közeg kiegészíti egymást. Nem új szemléletre törekszik, inkább összefoglal, de a legmagasabb igényvel. Mint sokan a századvégi évjáratok értelmiségéből: nem politikus lény mai szóhasználatunk szerint. De szelleme mindig szabad, mindig az érdekl, ami haladó, ami a jövő.

Tökéletesen hiányzott belőle a tekintélykeresés, a póz és szerep. Leszerelő fegyvere az önirónia. Saját munkásságára visszatekintve egyetlen olyan művet sem talál, melyet ne ítélne javításra. Írásainak megkapó stílusa a nagyműveltségű, színes, ízes magyar beszédű tanár élőszava, melyben a pedagógia zörgő szaknyelve is megelevenedik.

Életművének tökéletes íve lezárít egész. Úgy hitte, az irodalomtörténetben „egy mondatocska fennmarad: tanítványaival kiadta Bessenyeit”. Nem tévedett. De nemcsak az általa új életre keltett hagyomány őrzi meg az irodalomtörténet. Vajthó László tanári magatartása is a magyar irodalomtanítás hagyományává válik.

PAJKOSSY GYÖRGY

BISZTRAY GYULA

1903–1978

1978. január 6-án hirtelen támadó betegség következtében két hét-
let hetvenötödik születésnapja előtt váratlanul hunyt el Bisztray Gyula.

Könyvek között egy életen át címet adta másfél évvel ezelőtt közzé-
tett tanulmánygyűjteményének. Régebbi és újabb írásaiból állította
össze a könyvet, vallott kedvelt íróiról és témáiról. A bevezető tanul-
mányban visszafogott líraisággal szólt régi, szeretett alma materéről, a
350 éves Bethlen-kollégiumról, az utolsó fejezetben pedig az egyetemi
évek emlékeit elevenítette fel, a két elvesztett barát, Halász Gábor és
Szerb Antal alakját és friss szellemét idézve olvasói elé. A sokrétű
tanulmánykötet címe nemcsak szimbólikusan vetíti elénk Bisztray
Gyula életútját; valójában elmondhatta magáról, hogy pályakezdésétől a
könyvek, a művek vonzkörében élt és dolgozott. Több mint tíz évig az
Egyetemi Könyvtár tisztviselőjeként tevékenykedett, majd minisz-
tériumi posztjain is a könyvtárak, közgyűjtemények gondjai foglal-
koztatták, az egyetemi katedrán töltött évei alatt pedig az alkotók, a
művek és az azt befogadó egykorú közönség kapcsolatát taglalta hallga-
tói előtt. A harmincas években megjelent tanulmányaiban már az elmúlt
századok tükrében is ezeket a kérdéseket vizsgálta, és mint szinkritikus
is az foglalkoztatta, hogy mire reagál, mit fogad be a kor közönsége a
múlt irodalmából. Az *Iró és nemzet*, valamint a *Színházi esték* című
kötetének anyagát szintén ezekből a körökből merítette. Figyelme igen
hamar az irodalmi alkotások szövege felé fordult. Kerecsényi Dezsővel
megkomponálta, majd Kerecsényi korai halála miatt önmaga bocsátotta
közre a magyar próza alkotások első reprezentáns gyűjteményét, a
közönség figyelmét az elfelejtett alkotók és szövegek felé irányító *A
magyar próza könyve* című antológia második és harmadik kötetét. Az
elkövetkező több mint három és fél évtizedben leginkább a 19. századi
írók alkotásainak tudományos hitelű szövegkiadása kötötte le erejét. A
meginduló kritikai kiadások között elsőként jelentette meg a szabadság-
harc emlékét sajátosan megszólaltató és megörökítő Sárosi Gyula el-
feledett műveit. Korábbi kutatási területe iránti vonzódásának engedve
még részt vett a 17. századi alkotásokat felsorakoztató, a Bocskay és
Báthori Gábor korának költészetét tartalmazó új RMKT első kötetének
sajtó alá rendezésében. A régi magyar irodalom szöveggondozása után
azonban figyelme a 19. század auktorai felé fordult. Szinte a textoló-
giai munka minden szférájában tevékenykedett. Közreadta Tompa
Mihály levelezésének két impozáns kötetét, Komlós Aladárral közösen

publikálta Gyulai Pál kiadatlanul maradt bírálatait, cikkeit és tanulmányit. Az irodalomtudomány is nagy hasznát vette, bár népszerűsítőnek szánta, Jókai Mórnak és Mikszáth Kálmánnak az előd és kortárs írókról szétszórtan megjelent karcolataiból összeállított két kötetét. Hasonló szándék vezette a kutatásai során felhalmozódott irodalmi és tudományos anekdoták összegyűjtésében; amíg a *Jókedvű magyar irodalom* című kötetben a magyar irodalmi anekdotákat gyűjtötte egybe Temesvári Pelbárttól József Attiláig, addig a *Jókedvű magyar tudósok* kötetben főleg a társadalomkutatókról, a filozokról fennmaradt történeteket írta meg.

Az elfelejtett és lappangó szövegek kutatásának és feltárásának legnagyobb igényű vállalkozása az 1956 elején Király Istvánnal közösen kialakított *Mikszáth Kálmán Összes Műveinek* szerkesztése és sajtó alá rendezése. Az elsőként megindított prózai szövegkritika sorozat vállalta az úttörés minden nehézségét: úgy bocsátotta közre az ismert és az évtizedeken át lappangó, anonim vagy játékos rejtőzéssel közölt Mikszáth-írásokat, hogy azok szövege a későbbi népszerű kiadás révén az olvasók legszélesebb rétegeihez is eljutott, jegyzetapparátusával pedig az addig jóformán hiányzó Mikszáth filológia alapjait vetette meg. Az eltelt huszonkét évben a Mikszáth életműből ötvennyolc kötet látott napvilágot, ezek közül harmincegyet maga Bisztray Gyula rendezett sajtó alá. Ez a könyvespolcot betöltő harmincegy kötet a gazdag invenciójú filológus minden erényét felsorakoztatta. Az ismert és közkedvelt regények és nagyobb elbeszélések közrebocsátásakor a szövegeket gondosan megvizsgálta, a források és a motívumok fáradhatatlan, szinte regényszerű szövevényét tárta fel az egyes művek genezisének bemutatásakor. A kisebb elbeszélések, tárcák és karcolatok megjelentetésekor pedig a jelöletlen vagy eddig ismeretlen álnévvel szignált írások közül határozott szemmel ismerte fel és emelte ki Mikszáth tárcáinak százait, majd keletkezési történetüket gazdagon dokumentálva beillesztette az életműbe. A Mikszáth Kálmán Összes Művei ötvennyolc kötete közül a szerkesztő Bisztray Gyula neve mellett harmincegy kötetten ott szerepel a sajtó alá rendező Bisztray Gyula neve is. A harminckettedik kötet nyomdai javítása közben érte a halál. Emlékét gazdag életműve őrzi.

REJTŐ ISTVÁN

BARLA GYULA

1925–1977

Hirtelen halálát munkahelyei és egész környezete személyes veszteségnek érezték; a gyász a fájdalom túl a hiányt konstataálta, amelyet mint ember és oktató maga után hagyott. Egyéniségéről nehéz utólag képet adni, mert a közvetlen érintkezésben uralkodott derűs, jóakarató kollegialitást vagy az oktatói eroszt csak foszlékony emlékképeken át tudjuk felidézni. Középiszkolai tanftványai, majd gyakorlóiskolai tanárjelöltjei, szakdidaktikus hallgatói ennek az egyéniségnek a kisugárzása révén szerették meg a magyar irodalmat, és tudták megbecsülni és megkedvelni a módszertani iskolázottságot. Ez a tevékenysége az évek során öbenne magában tudományos igényűvé növekedett: módszertani útmutatókon túl átfejlődött a stílus, a költői nyelv vizsgálátává, a lassan ez vált legerősebb oldalává. (Önálló kötete: *Stíluselemzés nyelvtanórdrkon*, 1975.) Ma már, egy töredék életmű láttán, nehéz volna eldönteni: mi is volt hát érdeklődésének főiránya: a gyakorló oktatás, a stilisztika vagy az irodalomtörténet; a rá jellemző csendes, majdnem konok szívóssággal mindegyikbe beleásta magát, – azok a kérdések, amelyek irodalomtörténészként érdekelték, az ő személyes kérdései voltak.

Én magam, aki ezirányú munkásságát, témáit, eredményeit figyelem, először is a szinte akadályt nem ismerő fáradhatatlanságot csodáltam benne. Meglátszott rajta, hogy a történettudományból indult el, és hogy kijárta Szabó István iskoláját. Nyomozni, a források alapján a helyes tényállásig eljutni – ez volt az életeleme. Erdélyi utakra vállalkozott, hogy Kemény Zsigmond tanulóveire és pályakezdésére világot derítsen (*Fejezetek Kemény Zsigmond tanulóveiből*, ItK 1975., *Adatok a fiatal Kemény politikai tevékenységéhez és nézeteihez*, Századok 1976.) – múlt századi budai lakójegyzékeket és anyakönyveket búvárolt át, a rejtélyes Gina életútjának homályos pontjai körül. A Vajda-kritikai kiadás első kötete, valamint Keményről publikált dolgozatai őrzik azokat a – javarészt múltbeli tévedéseket helyesbítő – adatokat, amelyekkel őnélkülr szegényebbek lennénk. Magam is melabúval gondolok vissza azokra a beszélgetésekre, amelyek során ragyogó arccal számolt be egy-egy újabb, nem kis utánjárással szerzett „lelemény”-éről.

A Vajda-kritikai kiadás természeténél fogva nem adhatott neki alkalmat arra, hogy egész tehetségét, érdeklődésének minden oldalát kibontakoztathassa. Nem volt módjában, hogy a líraelemzés modernebb módszereit alkalmazza – neki egy költői hagyaték kuszált szálait kellett

kibogoznia. Fő szempontja itt az alkotó életének és lírai produkciójának összefüggése volt. Annakidején egy kis kétellyel nézték azt, ahogy ezzel a módszerrel a Gina-szerelem történetét rekonstruálta – a módszer valóban nem általánosítható, és csak az alapokat veti meg. De megbecsülendő az, hogy eredményei helyett máig sem tudunk jobbakat adni; a további kutatásnak őbelőle kell kiindulnia.

Legigazibb területe az eszmetörténet volt, ennek a szolgálatába állította filológiai apparátusát és a múlt század közepének európai politikai-bölcseleti-társadalomtudományi szakirodalmában és áramlataiban nyelvtudása révén elsősorban forrásból szerzett tájékozottságát. Ez érdeklődése révén találta meg néhány nekifutás alapján nagy témáját: Kemény Zsigmondot. Nyilvánvalóan nem egyetlen eset a mi szakmánkban, hogy valamelyik társunk egyetlen nagy szellem kutatására teszi föl szinte az életét és minden energiáját, de hogy a nagy témának és a kutatói megszállottságnak összetalálkozása milyen energiaforrást jelent és milyen kielégüléssel jár, ezt az ő példáján módomban volt közvetlenül tapasztalni. Egyszer próbáltam emlegetni, hogy talán túl is kellene lépnie Keményen, vagy legalábbis 1849-en, ameddig ő maga határt szabott magának: elég érelyesen tiltakozott. Majdnem két évtizedig szinte együtt nőtt a témával. A 49 előtti Kemény politikai nézeteiről írt bölcsészdoktori értekezést; ennek kielélelőbb változata jelent meg az Irodalomtörténeti Füzetekben (*Kemény Zsigmond főbb eszmái 1849 előtti, 1970.*)

Mindezt pedig csak előkészületnek szánta a nagy műhöz. Kandidátusi értekezést tervezett a 49 előtti Keményről, tehát nemcsak a publicistáról, hanem a széprőről is. Ennek a terveiről és néhány próbafejezetéről beszélgettünk olykor a halála előtti években. Különös volt ez az előkészület. Én is, de minden bizonnyal ő is azon igyekeztünk, hogy létrejöjjön, szívós munkával, a nagy találkozás: az eszmetörténész Barla találkozzon össze a műelemzővel, – főként pedig, amit ő maga is igényelt: mélyítse el jellemteni érzékét és ismereteit, s az életrajzi tények és vonatkozások fölé emelkedve igazodjon el a művészet autonóm birodalmában. Sajnos, a nagy épület elakadt az alapozásnál; a kivitelezéshez szükséges éveket már nem kapta meg a természetből. Mint minden torzót, ezt is megrendüléssel kell számontartanunk.

Furcsán vegyült fény és árnyék ebben a kettőtörténetben. Kezdeti nehézség után simán ívelt fölfelé pályája: harminc éves korára már Debrecen egyik legjobb magyartanárának számított; bejutott a gyakorló gimnázium tanári karába. Folyamatosan tartott szakmódszertani előadásokat a Kossuth-egyetem magyar szakos hallgatóinak. Előbb megkapta az egyetemi docensi címet, majd valóságos docensként az egyetemi magyar nyelvi és irodalmi tanszékcsoportjának oktatója lett. A

külső pálya sikerére árnyékot vetett az, hogy betegsége másfél évtizeden át kísérte: többször kellett neki egy-egy roham, nagyobb kihagyás után újból talpraállnia.

Temetésén *Az Illés szekerén* előhangjával búcsuztatták, – jól éreztetve azt, hogy a tüzes, gyors szív sodorta és ragadta el életútján.

BARTA JÁNOS

A TÁRSASÁG ÚJ TAGOZATÁRÓL

1978. március 21-én megalakult az Irodalomtörténeti Társaság Borsod-Abaúj-Zemplén megyei csoportja.

Az új szervezetet az az igény hozta létre, hogy a sárospataki tanítóképző főiskolán kívül nincs sem a megyében, sem Miskolc városában olyan humán jellegű egyetem vagy főiskola, amely szervezője, központja lehetne az irodalommal közvetlenül foglalkozóknak, az irodalom iránt érdeklődőknek.

A csoport legfőbb céljának azt tekinti, hogy ápolja a megye irodalmi hagyományait (a TIT megyei irodalmi szakosztályával együtt), felolvasóületeket szervezzen; tagjai részt kívánnak venni a budapesti felolvasóületeken, a Társaság vándorgyűlésein.

Az alakuló ülés ünnepélyes keretek között folyt le a Földes Ferenc Gimnázium nagytermében Dayka Gábornak, Miskolc szülöttének születésnapján. A gimnázium annak a minorita iskolának a helyén áll, amelyben Dayka középiskolai tanulmányait folytatta.

Az ülést dr. Zimonyi Zoltán, a TIT megyei irodalmi szakosztály elnöke nyitotta meg. A megalakulás tényét Tolnai Gábor jelentette be, az Irodalomtörténeti Társaság történetéről Wéber Antal szólt. Megemlékeztek Nagy Kálmán szakfelügyelőről, az előző megyei csoport elhunyt titkáráról.

Wéber Antal *Dayka Gábor emlékezete* címmel tartott előadást. Méltatta a hányatott életű, fiatalon meghalt Kazinczy-tanítvány munkásságát, Csokonaihoz való kapcsolódását, költészetének szentimentális és modern vonásait.

Tolnai Gábor előadásában Radnóti Miklós *Nyolcadik ecloga* című versének valóság tartalmát elemezte, ismeretlen tények, dokumentumok bemutatásával idézte fel az utolsó előtti stációt, a bori lágert.

Az ülés végén a Társaság nevében Tolnai Gábor, Wéber Antal, Csáky Edit; a megye képviselőjében Varga Gáborné a Hazafias Népfront megyei Bizottságának alelnöke és Kálmán László a Földes Ferenc Gimnázium igazgatója megkoszorúzta a Dayka Gábor-emléktáblát.

KOVÁCSNÉ ÓNODI IRÉN

VALLOMÁS

- SCHÖPFLIN GYULA: Közélet és magánélet (Az irodalom pere-
mén III.) 703
NEMES-NÁGEL LAJOS: A Gondolat alapításáról 734

DOKUMENTUM

- HORVÁTH JÁNOS: Vitkovics Mihály (Közli: Korompay H. János
és Korompay Klára) 749

FILOLÓGIA

- IMRE MIHÁLY: Szenci Molnár Albert Naplójának bibliás idéze-
teiről 788

SZEMLE

- SZERDAHELYI ISTVÁN: Mihail Hrapcsenko: *Irodalmi tanulmányok* 801
BÁN IMRE: Durkó Mátyás: *Olvadás, megértés* 804
BÉCSY TAMÁS: Simon Zoltán: *Változó világ – változó irodalom* 807
MAKAY GUSZTÁV: A lírai vers anatómiája (Tüskés Tibor: *Versről
versre*) 809
URBÁN NAGY ROZÁLIA: Somlyó György: *A költészet vérszer-
ződése* 813
VÁSÁRHELYI MIKLÓS: Mert lassan elfogynak a beszélgető part-
nerek . . . (Lázár Vilmos: *Egy emlékirat lapjaiból*) 816
BÁRDOS JUDIT: Munka és teljesség. (Devecseri Gábor: *Lágy-
mányosi istenek*) 819
MIKÓ KRISZTINA: „Életmű szóban és tettben” (Mesterházi Lajos:
Szólni szólítatlan) 823
MEZEI JÓZSEF: Jegyzetek egy szintézisről. (Kovács Kálmán:
Gyulai Pál szépprózája) 827
BÁRDOS LÁSZLÓ: Benedek István: *Benedek Marcell* 830
REISINGER JÁNOS: *Babits Adyról* 836
SCHWEITZER PÁL: *Feljegyzések és levelek a Nyugatról* 840
KOROMPAY H. JÁNOS: Történelem és szellemi jelenlét (Németh
G. Béla: *Léharc és nemzetiség*) 848
LACZKÓ ANDRÁS: Komlós Aladár: *Kritikus szdmaddás* 855

TÁRSASÁGI HÍREK

VAJTHÓ LÁSZLÓ 1887 – 1977	(Pajkossy György)	862
BISZTRAY GYULA 1903 – 1978	(Rejtő István)	864
BARLA GYULA 1925 – 1977	(Barta János)	866

- A Társaság új tagozatáról (Kovácsné Ónodi Irén) 868

Ára: 12,— Ft

Előfizetés egy évre: 48,— Ft

INDEX: 25410

ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116—269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 48,— Ft

1 szám ára: 12,— Ft

Index szám: 25 410

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

1828—1978

MEGJELENT AZ AKADÉMIAI
KÖNYVKIADÁS 150. ÉVÉBEN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1978. V. 31. — Terjedelm: 13,6 (A/5) ív
78.5857 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

